

A MAGYAR REGÉNY ELŐZMÉNYEI.

(Második közlemény.)

III.

Küzdelmes pályát futott meg a román, amíg divatba tudott jönni s az olvasók ezreit meg ezreit magához bilincselte. Szokatlan újszerűségeket hozott s nem is a legkifogástalanabb példányokban jelentkezett. Idő kellett, míg a közvélemény megbarátkozott vele, s az irodalom is rájött, hogy nagyon érdemes forma, amelyet eredeti tartalommal és művészi ábrázolással is meg lehet tölteni. Sokáig azonban nem láttak a románban mást, mint szerelmi históriák ledér kiszínezését, ezért hosszú évtizedekig megvetést, lenézést, sőt visszautasító magatartást tanúsítottak iránta. Úgy látszik, hogy ez velejáró kísérője volt a román úttörésének, mert két évszázadon keresztül a németeknél is, akárcsak nálunk, éles ellentétek keresztútjában állott.¹ Egy német író a XVIII. század elején 223 lap terjedelmű támadó írást intézett ellene,² s Lafontaine a század végén megütközve említi, hogy a közvélemény lázadozása miatt alig lehet elképzelni nagyobb zavart és kellemetlenebb helyzetet, mint ha a leányt románolvasás közben lepi meg a férfi.³ Nálunk

¹ Kästner A. Gotthelf epigrammája szerint:

Mit kühnen, treuen, frommen Rittern
Verdarb sich der Geschmack von unsern guten Müttern;
Mit feinern Witz, empfindungsvollen Scherzen
Verdirbt man unser Töchter Herzen.

Merck J. Henrik Wieland folyóiratában (Teutsch. Merkur, 1776. 261. l.) így panaszkodott: «Es ist wohl kein Land wie Teutschland, wo sich so elende Köpfe zum Beruf aufwerfen, das Publikum zu unterhalten». Schlegel a közönség ellen kelt ki, amely érthetetlen mohósággal az ízléstelenségekre és a kalandosra vetette magát (S. W. XI. 26. l.). Erős korholások hangzanak el a kölcsönkönyvtárak ellen, amelyek nem lelki gyógyszertárak, hanem mérgező helyek, s ezért rendőri ellenőrzés alá kellene őket vetni. Vö. Wessenberg: *Ueber den sittlichen Einfluss der Romane*, 186. l. Az irodalom rossz szemmel nézi, hogy csak egyetlen esztendőben, 1796-ban, több mint 600 román-tákolmány jelent meg. Vö. Neue Allg. Deutsche Bibl. XXI. 1. 190. l.

² Heidegger. Vö. Bobertag: *Geschichte des Romans*, 1884. II. 1. 232. 240. l.

³ *Die Gewalt der Liebe in Erzählungen*. Berlin, 1797. Vorbericht.

sem volt ez másképen. «Emlékszem — írja Jósika Miklós¹ — midőn gyermekkoromban Lafontaine egy munkáját olvastam, melynek címlapja hibázott, mennyire megijedtem, mikor nevelőm azt mondá, hogy román». Hosszú évtizedekig az volt az általános felfogás, hogy botrányos dolog tisztességes házba a románt beengedni s olvasását megtűrni.²

Elképzelhető, hogy nem ment megütközés és felháborodás nélkül a román tömeges betörése a magyar szellemi térségekre sem, ahol körülbelül még az a felfogás uralkodhatott, amelyet Pázmány Péter a pünkösöd utáni 23. vasárnapra készített első prédikációjában úgy fogalmazott meg, hogy «bolondság az asszonyembernek hadakozó dolgokat olvasni, kárhozat szerelmes históriákat forgatni, melyekből halálos méregnél, azaz veszedelmes gonoszságnál egyebet nem vehetni. Ah! mely nagy esztelenség az atyáktul vagy férjektül — kiált fel őszinte megbotránykozással — ha virágenekeket, szerelmeskedésről írt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe».³ Hogy még száz esztendő múlva is ez a gondolkozás járta, s «országos kerítők, közönséges kutakat mérgezők» hírében állhattak a szerelmes könyvek csinálói, Csúzy Zsigmond szavaiból sejthetjük, aki arra inti hallgatóit, hogy a «szüzességnek leshányó, álom hüvelyező mocskos fabulákat s az együgyűeket, botrányoztató meséket» fülbedugva távol kerüljék.⁴

Sem a felháborodás hevességében, sem a kifejezések támadó élességében egy hajszálnyival sem enyhül a hang, amikor a XVIII. század hetvenes éveitől kezdve sűrű egymásutánban kezdi felütni fejét a szerelmet hallatlan merészséggel és körülményességgel részletező román. Rögtön fegyverbe állanak ellenségei s fojtott dühösségű éles harcba szállnak vele. «Meg ne izelítse a fiatal dáma a Romantzia-Irásokat, mert oda lesz miattok — figyelmezteti kortársait Faludi Ferenc.⁵ — Hatalmas arsenicum méreg lakik ezekben a könyvekben, már sok lelkeket ölt meg». Azért veszedelmesek, mert gerjesztő puha igéi és tengersok szerelmeskedési tábori erővel viaskodnak a tisztaság ellen. gondolatokat kevernek, indulatokat gerjesztenek s olyan tüzet gyullasztanak, amelyet halálos bűn nélkül eloltani

¹ *Regény és regényírtészet*, 1859. 88. l.

² Hasonló esetet említ Falk Miksa a maga gyermekkorából. Szülei távollétében egyszer édesanyja varrósztalkájában egy Lafontaine-románt fedezett fel. Mohón neki esett, s amikor belemélyedt olvasásába, belépett édesatyja. «Hát te mit olvassz itt?» kérdé s ezzel a könyvet kivette kezéből. Valódi rémülés fogta el, mikor a címlapot megnézte: «Ejnye te haszontalan gyerek, hogyan jutsz te ilyen veszedelmes könyvekhez?!» V.ö. Gyalui Farkas: *Legkedvesebb könyveim*, 45. l.

³ Pázmány Péter összes munkái, VII. 621. l.

⁴ *Lelki éhséget enyhítő evangéliumi kölcsönözött három kenyér*, 1724. 499. l.

⁵ *Nemes asszony*, 1787. 171. 172. l.

nem lehet. Különösen a fiatal elméknek gyilkos ellensége a «romantzia». Kimondhatatlanul mulattatja s közben ezernyi ezer szemfényvesztéssel ámitja el őket. Gyönyörűséges festékekkel addig mázolja eléjük a sohasem történt dolgokat, míg «a fabula históriára kerekedik és a copia originálissá válik».

Jóformán meg sem jelenik a román, már is a vádak zuhataga ömlik reá. Egy névtelen pozsonyi jezsuita, valószínűleg valamelyik könyvvizsgáló, már 1771-ben, mikor a műfaj még csak hírből lehetett ismeretes nálunk, egy népies röpiratban pelengérré állítja a románokat, s aggodalmasan óv mindenkit, nehogy kézbe vegye ezeket a veszedelmes könyveket.¹ Különösen az erkölcsöket féltették tőle. Nincs semmi olyan alkalmas az ifjúság megrontására és ártatlanságának elvesztésére — hangzik a sokszor megismétlődő figyelmeztetés — mint a román, mert rajta keresztül a szerelem kigyóként lopózik a zsenge lelkek elméjébe és szívébe.² Azért idejében meg kell útaltatni az ifjúsággal a románoknak árkádiai álmódzásokra csábító, hivalkodó, bujálkodó, érzékenykedő, testet és lelket lassan-lassan elernyesztő csevegeéseit.³ A sok szerelmetes gyáva románok mind az izlésnek, mind pedig az erkölcsöknek felette ártalmasak, s főképen a fiatalokat kell tőlük óvni, mert csak a téltől való olvasásra szoktatnak s alkalmatlanná tesznek a valódi tudományok megtanulására.⁴

«Kerüld el fiam a veszedelmes románok olvasását!» — mondja a kornak egyik nagy nevelője⁵ — mert azokat csak azért írják, hogy velük a közérdek különösebb szolgálata nélkül pénzt és dicsőséget szerezzenek, s csak azért olvassák, hogy a becsületes munkától elvonatott lelkek a házi és polgári kötelességek feledékenységének álmában még mélyebben elmerüljenek. «Az ízetlen és csodás románokat kezembe se vedd — inti az ifjúságot egy másik aggodalmas hang⁶ — mert ezek a képzelődést idomtalan phantastika képekkel töltik meg s az ember lelkét a valóságtól olyan chimaerai világba ragadják, amilyen a hold alatt nincsen, s olyan reményeket, várakozásokat és kívánságokat gerjesztenek benne, amelyek sohasem teljeshetnek.»

A fajtalan előadásokkal megtömött románok ellen, amelyek a vétkeket kellemes színekkel festik s a képzelődést a bűnre táplálják,⁷ évtizedeken keresztül lankadatlan hevesességgel foly

¹ *Gedanken über das freye Lesen gefährlicher Bücher.* Pressburg. 1771. V. ö. Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig,* 67. lap.

² *Jeles gondolatok rövid történetekkel.* Kolozsvár, 1777. 37. l.

³ *Amerika feltalálása,* 1793. bev.

⁴ *Dafnis és az első hajós,* 1797. 133—134. l.

⁵ *Theophron,* 1804. 174—175. l.

⁶ *Nyári rózsák,* 1823. 272. l.

⁷ *Tud. Gyűjtemény,* 1823. XII. f.

a harc. Egyre hajtogatják, hogy a jó izlést rontó, képtelenségekkel teljes, csábító s a képzelődő tehetséget megfertőző románok¹ lassú mérget hintenek a jó erkölcsök gyökerére, félrecsigázzák az ésszt, s a közönséges élet határaiból ki-ragadván, levegői várakról teszik álmodozókká olvasóikat.²

Nem lehet tehát csodálkozni, ha botrányszámba ment románt olvasni, amikor józan és tekintélyes személyek is a szellemi élvezetnek ezt a nemét ábrándozásba süllyesztő, a valódi világ viszonyait elhomályosító s csak az érzelmeket csiklandozó lelki fajtalanságnak minősítették.³ Száz esztendővel ezelőtt az első magyar nyelvű lexikon még azzal a véleményével riasztotta a közönséget, hogy az «utálatos román-olvasás» nem egyéb, mint szellemi bujálkodás, s bosszúságát azok ellen, akik ilyeneket firkálnak, meg azok ellen, akik mohón olvassák, abban összegezte, hogy a románolvasás az emberiség elerőtlenítését és elpunitását siettető legártalmasabb és legveszedelmesebb méregkeverés.⁴ Maga Bajza József is azon a véleményen volt, hogy a testi-lelki ernyedtség miazmait a románok terjesztik, s főképen azért kell ellenük okosan védekezni, mert a léleknek a legszerencsétlenebb betegségét, az érzélgést, belopják közénk s az ész cordonai ellenére is elterjed a ragály.⁵ Ezek a kifakadások természetesen első-sorban a nők felé irányultak, mert ők voltak a románok buzgón epedő olvasói. «Hagyjatok föl hát a románolvasással — tanácsolja nekik a szerencsétlen házasságokról elmélkedő egyik kortárs⁶ — mert vérötöket felgyújtja, miáltal ördögökké leszteek a házban, a házon kívül pedig szemüveges imádókat hajhászó dámák, kiket az örömvadász elkábít s aztán híroket piszkolja».

A «gondolat hígító»⁷ románokat nemcsak egyes nyilatkozatok kárhoztatják, válogatott kifejezésekkel túlozva káros hatásukat, hanem a szószék is síkra száll ellenük és dörgedelmes szavakkal sujt le rájuk. Fogarasi Mihály teológiai tanár, a későbbi erdélyi püspök, a huszas évek táján az egyik nagybőjtői prédikációjában hevesen kikelt az ifjak kapós olvasmányai, a románok ellen, amelyek komolyabb eszméletet nem kívánnak, az érzékenység húrjait varázshangokkal pengetik s az undok vétkeket édesen ömledező mesés szavak és tündér

¹ *Fedor és Mária*, 1807. bev.

² *Flóra*, 1806. 5. l.

³ Szontágh Gusztáv, *Figyelmező* I. 112. l.

⁴ *Közhasznú események tára*, 1834. X. 222—224. l.

⁵ *Kritikai Lapok*, 1833. III. f. 33—34. l.

⁶ Horváth Zsigmond: *Elmed-rítő, szívképző s karakterfestő történetek s adatok füzére*, 1840. II. 137. l.

⁷ P. Török Damascenus: *Vasárnapi és ünnepi prédikációk*. Eger, 1802. II. 77. l.

bájjal bevont kedveltető képek alá rejtik. Hány ifjúnak nem gerjesztették fel a szívét a bujaság szemtelen tetteire! — elmélik tovább. — Hány leányzót nem vetköztettek ki legszebb tulajdonából, a szemérmességéből, hányat nem ragadtak a testi gyönyörűség ölébe s hányat nem juttattak a vén szüzességre, akik ma is várják, hogy a románokból képzelt magasrangú vagy ígésző szépségű mátka a kezüket megkérje! Bizony maszlagos eledelai a leleknek ezek a szédítő románok, amelyek a jó erkölcsöket megfojtják, s csalóka hangjukkal a bohó tollas népet boldog lakjukból vesztük helyére repítik.¹ Szepessy Ignác pécsi püspök szerint szörnyeteg a román, amely nyájas kecségetéssel leköti s azután kegyetlenül meggyilkolja, mézzel készített maszlag, amely elkábítja s azután elveszeszti olvasóját.² Az efitéle kárhóztató nyilatkozatok még a múlt század második felében sem ritkák a templomi szószékeken. Az egyik a miatt tesz szemrehányást, hogy az úrfiak és kisasszonyok bezzeg könyvnélkül, pontosan tudják, hogy Árgirus királyfi hányszor szunnyadt el az aranyalmát termő fa tövében, s milyen göndör hajfűrtjei voltak Tündér Ilonának, de semmi gondjuk arra, hogy a legörzendőbb aranyalma az ártatlanság, amely a könnyelműek kezéből minden tündéreknél sebesebben szokott elroppenni.³ A másik a tűzrevaló románokat azért szidja, hogy a leányok, kik azt sem tudják, kerek-e a világ vagy négyszögletű, a szerelmi intrikákat megtanulják belőlük, s alig várják, hogy maguk is játszodhassák.⁴ A harmadik már elismeri, hogy ékes gondolkodást és szólást, finom érzéseket, ember- és világismeretet lehet belőlük tanulni, de mi haszna mindezeknek, ha az ifjút tisztátalan gerjedelmekre készítetik s abba a képzelődésbe ringatják, hogy majd egy új regény lesz élete folytatása.⁵

Példátlan, hogy egy irodalmi műfaj annyi hatást, kapós kedveltséget s ugyanakkor annyi zúgolódó ellenszenvet és haragos visszautasítást keltett a közvéleményben, mint megindulása idején a román. Míg az egyik rész a költés minden neme fölébe emelte, a másik nem látott benne egyebet, mint érzés- és erkölcsrontó valamit, méltót arra, hogy tűz által emésztessék meg, valahol csak találtatik.⁶ Ez az ellenszenv iránta arra az időre is áttérjed, amikor regénnyé nemesedik s végig húzódik az egész XIX. századon. Ebben minden bizony-

¹ Fogarasi Mihály: *Keresztény igazságok egyházi beszédekben*. Kolozsvár, 1833. 134. 135. l.

² Szepessy Ignác: *Egyházi beszédek*. Pécs, 1840. IV. 53. 107. l.

³ Török Pál: *Egyházi beszédek*, 1845. II. 395. l.

⁴ Szabó János: *Egyházi beszédek*. Kolozsvár, 1848. 322. l.

⁵ Veszely Károly: *Erdélyi katolikus hitshírnök*. Kolozsvár, 1863. I. 56. 215. l.

⁶ Bajza József, *Kritikai Lapok*, 1833. III. f. 32. l.

nyal része volt Schopenhauer állásfoglalásának is, ki azt hirdette, hogy az alapos és kimerítő ismeretek hiányának legfőbb akadály a regény, s azok az emberek a szerencsések, akiknek ifjúkorukban sem idejük, sem alkalmuk nem volt regényolvasásra.¹ Ma, amikor az aggodalmak teljesen elűltek s többé már nem bennük látjuk az erkölcsök legfenyegetőbb veszedelmét, nehezen tudjuk beleélni magunkat azokba az időkbe, amelyek szenvedélyesen harcoltak a románok veszedelmes világa ellen. Mai szemmel nézve mindenesetre furcsa idők lehettek ezek, amikor a debreceni tisztelendő professzor urak minden magyar könyvet kivettek az ifjak kezéből, nehogy a románok immoralitásának ártalmas befolyása alá kerüljenek,² s amikor mások azt követelték, hogy ezeket az ördög kohójából került románokat minden jó társaságból örökre ki kell tiltani.³

Némiképen azonban megértjük a küzdelem jogosultságát, ha tudjuk, hogy a román-áradat, amelyben csakugyan sok szemét gyűlt össze, kétségtelenül romboló hatással volt a közönség ízlésére és morális érzékére. Benne az erkölestörténész is bőven talál anyagot s számbaveheti, hogy *Werther* olvasása az öngyilkosok számát megsokszorozta (a *Räuber* hatása alatt rablóbandák alakultak!), a *Robinsont* olvasó ifjak pedig amerikai útra szervezkedtek, s mivel elegendő pénzük nem volt, a hiányzó összeget rablással próbálták megkeríteni.⁴ «Azt gondoltam, mind igaz, amit írtatok, s nem úgy találván, egy leány miatt agyonlöttem magamat» — mondja a «románírók képzelése bohó szökéseinek» hitelt adó «sápadtképű ifjú árnyék» egy egykorú dialogusban.⁵ Fáy András is valószínűleg az életből fényképezte le a *Belteky ház* Olmay nevű rablóját, akinek vesztét az okozta, hogy «azon korban, mely csupa láng, fontolás nélkül románolvasáshoz szokék». Ízetlen, képzeletet megmátelyező románokkal vesztegette idejét, a rablók lettek ideáljai, s innen csak egy lépés volt, hogy maga is azzá legyen.⁶ Épen elég ok volt tehát arra, hogy a közvélemény meg ne szűnjék a románok korholásában, mégis tiltakozásokkal, haraggal és ócsárló szavakkal nem lehetett megállítani a műfaj uralomrajutását. A németeknél 1773-tól kezdve két évtized alatt több mint hatezer román jelent meg. Hiába tiltakozott az áradat ellen az egykorú kritika, hiába gúnyolta, hogy nem olvasásra, hanem csak jobb könyvek

¹ Idézi Iház Gilbert: *Szellemi kincstár*, 1896. IV. 733—734. l.

² *Kazinczy lev.* V. 513. l.

³ *Hieró*, 1807. bev.

⁴ *Allgemeine Lit. Zeitung*, 1788. 245. l.

⁵ Erdélyi Múzeum, 1817. 83. l.

⁶ *Fáy András szépirodalmi munkái*, 1843—1844. V. 170—171. l.

csomagolására érdemes hulladék,¹ hiába háborodott fel miattuk a jóízűség, hiába botránkozott meg rajta a jó erkölcs és a józan életszemlélet: a románok minden ellenkezésén keresztül hatoltak, terjedtek és virágoztak.

Kisszerűbben ugyanez megy végbe minálunk. Több a támadó, mint a védelmező, de közben napról-napra szépen szaporodnak a kiadványok. Kazinczy ugyan a sok semmirevaló «fabrikai román»-ról azt mondotta, hogy «das sind Pöbel der Literatur»,² de rosszul esett látnia, hogy «még a jó románoknak is annyi ellensége van».³ Érzékenyebb szívvel bírt azoknál, kik a románokat megvetni nem szégyelték,⁴ s Földi János ellen erősen védelmébe vette szükségességüket.⁵ Amikor Virág Benedek semmiképen sem tudta belátni, hogy a sok románnak mi a haszna, mirevaló a sok szomorú, fájdalmas fantáziája a gondolom-szerelemnek,⁶ s amikor Szirmay Antal a régi jó táblabíró kedves duruzsolásával «a külső írók esze viselkedéségének s nemzetünk kárhuzatos betegségének» bélyegezve a románt, arra kérte öccseurát, hogy hagyjon föl a mesézéssel,⁷ Kazinczy csak mosolygott a jó öregek maradiságán. Mosolygott Batsányin is, ki a félig kinyomtatott *Bácsmegyeyjére* azt üzenté, hogy fizesse ki a nyomtatót s a kiszedett íveket kéziratával együtt égesse el,⁸ s azt válaszolta, hogy «ej, sokat köszönök én a románoknak»! Csak zúgolódjanak, ahogy akarnak, mert a román érdeméről nem a tisztelendő professzor urak bölcs ítélete az irányadó, hanem a tizenötéstudós leánykának kicsorduló könnyeseppje a legédesebb jutalma az érzékeny írónak.⁹ «Több szükség vagyon most a románokra — mondta ki szokatlan és merész véleményét — hogy azoknak olvasása által a szollás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a kánonok Molnár physikájára s Dugonics algebrájára».¹⁰ Kazinczynak epochát csináló ízlését,¹¹ a korszak legremekebb románjain nevelkedett újszerűségét¹² egy egész világ választja el nemcsak az ócsárlóktól és a fennhangon dühösködőktől, hanem író társaiétól is, akik époly haszontalan foglalkozásnak tartották a románok fordításával való bibelődést, mint a hamar elhervadó rózsák nevelését.¹³

¹ Neue Allgem. Deutsche Bibliothek, 1796. II. 44. I.

² *Kazinczy lev.* VII. 33. I. VIII. 86. I.

³ U. o. I. 440. I.

⁴ U. o. I. 434. I.

⁵ U. o. II. 169. 191. I.

⁶ U. o. III. 112. I. V. 502. I.

⁷ U. o. II. 7. I.

⁸ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 107. I. .

⁹ *Kazinczy lev.* I. 520. I.

¹¹ U. o. 521. I. — ¹² U. o. XXI. 43. I.

¹² Olvasmányairól tájékoztat többek közt *Lev.* III. 289. I. IX. 4. I.

¹³ U. o. III. 251. I.

Ezek után elképzelhető, hogy a román-készítés nem tartozott a dicsőségszerző műveletek sorába. A közvélemény inkább szégyennek és alacsonyyságnak vélte, mint érdemnek ítélte, ha valaki románok közlésére vetette kezét.¹ Tekintélytelenségük, meghurcolt hírnevük és a közvélemény lázadozása volt az oka bizonyára annak, hogy a nevesebb írók tartózkodtak tőle, s csak névtelenek, meg egészen ismeretlenek kísérleteztek gyarló próbálkozásaikkal. Ők vették fel a küzdelmet a támadások ellen, ők sorakoztattak érveket a román védelmére. Akárcsak a vádak, mentségeik is egyformák és egyhangúak. A tökéletes história nem arra való, hogy az erkölcsöket formálja, de a románban az eseményeket tetszés szerint lehet alakítani és a szív formálására hasznosítani, amint azt Marmontel, Barclay, Campe és Salzmann románjaiban mindenki magán tapasztalhatja.² Az a haszna is letagadhatatlan, hogy az olvasók mintegy ingereltetnek a benne foglalt dicséretes dolgok elkövetésére,³ mert a valóságos virtusnak sok gyönyörűséges sugarait bocsátják át az olvasók szívébe, akik a barátságoknak, az igaz szeretetnek, egyszóval a jó erkölcsöknek és a becsületnek a reguláit mintegy tükörben szemlélik, és ugyan fellobbantatnak azoknak a gyönyörűséges példáknak a követésére.⁴ Ha a vallást nem sérti és a jó erkölcsöket nem gúnyolja, nem kell félni attól, hogy a képzelődést megmozgatja és az indulatokat felizgatja. Bizonyos cél irányában ez csak épületes és tanulságos lehet.⁵ A dolgaiban megpihenő takarékos háziasszony, a csüggesztő munkái után enyhülést kívánó férfi, az élet tekervényes ösvényein a veszedelmek között eligazodni nem tudó ifjú és leányzó a románokból megláthatja az indulatok rejtett okait, nemes érzelmeket élhet át és emberismeretet tanulhat.⁶ Be kell látniuk a vádaskodóknak, hogy románok nélkül ellenni már nem lehet, mert ezek a mulattató munkák a lélek kipallérozásának nemcsak legkellemetesebb és leghathatósabb, hanem multhatatlanszükséges eszközei is.⁷ A vízbeugrató sok románoktól, mint méregtől, őrizkedni kell, de az okos móddal írottak nem károsak, legalább a már okosodni kezdő időkornak.⁸ Az ifjúság érdeke

¹ *Szívet sebhető római mesék*, 1786. bev. *Gróf Pontisz*, 1788. bev.: „Ha ki pedig azzal kíván dorgálni, miért hogy kisedet tehetségemet ezen hitván római mesének fordítására vesztegettem, megfelel annak a bölcs világ, állandóssan erősítvén, hogy a római mesék azonkívül, hogy gyönyörködve mulatják az olvasókat, a szívet is nemesítik és pallérozzák.»

² *Dafnis és az első hajós*. 1797. 132. l.

³ *G* nevezetű svéd grófné*, 1778. bev.

⁴ *A Svétziát grófné élete*, 1772. bev.

⁵ *Hieró*, 1807. bev.

⁶ *Mulatságos Könyvtár* 1832/33. évi hirdetése.

⁷ *Flóra*, 1806. 6. l.

⁸ *Szájas Péter*, 1817. 7. l.

csakugyan megfontolandó. A szilárd életelvekkel rendelkező művelt ember nem lehet el román nélkül, amelyből tapasztalata gyarapodhatik és látóköre szélesbülhet, de a fiatalokúaknál valóban félni lehet, hogy még a jó románok is korai életismeretekkel lakatják jól őket s megkeserítik számukra az élet élvezetét.¹ Akik egyébként azt hirdetik, hogy a románokból csak erkölcstelenséget lehet tanulni, vegyék figyelembe, hogy a méhek a virágocskákból illatozó mézet szívni ki, a pókok ellenben ugyanazon virágokból undok mérget termelnek. Nyilvánvaló, hogy nem a virágok az okai a beszívott méznek vagy a forralt méregnek, hanem a beszívó állatocskák természeti mivolta. Nem a könyvet kell tehát hibáztatni, hanem az olvasóknak a jótól való idegenségét kell a méreg miatt okolni.²

Kár olyan nagy dolgot csinálni abból, hogy a románok a szerelmet feszegetik. Ha még az ártatlanszerelmet is vétek olvasni, úgy *Himfynek* egész égő kemence kellene, valamint több remek munkának is, ezt pedig kívánhatja-e valaki? Ne higgyék, hogy a folytonos erkölcsrajzolgatással lehet csak célt érni. A tapasztalat azt mutatja, hogy a szerfelett számos és mesterseges erkölcsképző iratokban eltéved az erkölcs, a sok bölcselkedésben gyérebb lesz a józan ész, a sok vitában az igazság és a sok mesterkélésben a jó nevelés.⁴ Igaz, hogy töményen gyöngesség van ezekben a románokban, mert kifogástalan munkák csak a legnagyobb főktől származhatnak, háromezer között alig akad egy jó,⁵ s ha a legfőbb ideált, az emberiség és az élet karakterfestését, ami minden időben jóvá, kedvessé és keresetté teszi a románt,⁶ valamennyi megvalósítani nem tudja is, de mindeniket őszintén hevíti az a szándék, hogy a nyelvet csinosítsa, gyarapítsa, pallérozza,⁷ s így a magyar literatura pompás magasságú kőfalaira egy fővenyszemecskét hordhasson,⁸ vagy legalább evezője lehessen a habok közt hanyatott vitorláknak.⁹ HATHATÓS tényezői ezek a románok a nyelv csinosításának, csiszolásának, finomításának. Kazinczyban a *Kartigám* olvasása támasztotta fel először azt a gondolatot, hogy megfigyelje, mennyire alkalmas a magyar nyelv a kifejezés készségében.¹⁰ Azért is szükségesek a románok,

¹ *Dafnis és az első hajós*, 1797. 133. l.

² *A régi indusok bölcselkedései*, 1781. bev.

³ Tud. Gyűjtemény, 1826. II. 96. l.

⁴ Fáy András: *A Betteky-ház*. ÖM. 1847. III. 24. l.

⁵ *Dafnis és az Első Hajós*, 1797. 132. l.

⁶ Jean Paul elméletének visszhangja. Tud. Gyűjtemény, 1825. IV.

⁷ Cselkó István: *Válogatott darabok*, 1817. Kiss Sámuel, Tud. Gyűjtemény 1825. X. 104. l.

⁸ *Római éjszakák*, 1823. bev.

⁹ *Erkölti-iskola*, 1790. bev.

¹⁰ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 244. l.

mert velük talán rá lehet kapatni hazánk szép grófnéinak meg bárónéinak rózsapirosságú és gyengeségű ajakát, hogy a társalkodásban magyarul folytassák nyájas beszélgetésüket, amitől eddig őket talán az tartotta vissza, hogy féltették finom ajkukat a magyar beszéd darabosságától.¹ A románszerzőket is ugyanaz a hevület hatotta át, ami a korszak minden íróját lelkesítette: a közhaszon keresése és a hazának a szerelme.² «Munkánk rossz lehet, de igyekezetünk javalást érdemel» s «mindent meg kell próbálni, ami használ» — a kornak ebbe az irodalmi jelszávába kapcsolódik bele a román, amely az olvasóközönség teremtésén kívül még a nyelv-művelés terén végez érdemes munkát.

A közvélemény ellenkezésébe és az írók vitájába, amely évtizedekig zajlott a román körül, a kormányhatóság is beavatkozott, mégpedig azoknak a javára, akik a közerkölcsökre nagy veszedelmet láttak az ártalmas könyvek garázdálkodásában. Az 1795. február 25-én kibocsátott általános könyvvizsgálati rendelet, amely Magyarországon is életbe lépett, még nem veszi észre a mulattató olvasmányokat s a románokról semmiféle intézkedést nem tartalmaz. Egy évtized múlva azonban az 1806. évi március 27-i kir. udvari rendelet már szigorú tilalmakat lépetett életbe a románok nyomtatása és olvasása ellen. Elrendeli, hogy ezután a románokat nem szabad politikai lapokban hirdetni («non ad novellas politicas»), nehogy a sóvárgás olvasásukra ingereltessék, a jövőben pedig zár alá helyezi behozatalukat a külföldről s kinyomtatásukat szigorúan korlátozza. Meghatározása szerint a román a polgári életből vett tiltott cselekvényeknek és eseményeknek az elbeszélése, s olyan alsóbbrendű műfajnak tekinthető, amelynek sem a tartalom, sem a stílus tekintetében semmiféle becsé nincs. Főképen három nemét bélyegzi ártalmasnak: 1. az ábrándozó szerelmi románt, amely az egészséges emberi elmét megülő érzelmességre vezet; 2. a zseni-románt, amely a fennálló polgári viszonyokat szét tépni igyekszik s az emberi társaságon kívül fekvő létre csábít, és 3. a kísérteties, rabló- és lovagrománt, amely a durvaságot és a babonás hitet terjeszti. A tilalom alól kiveszi azokat, amelyek csak a külső forma szerint románok, egyébképen azonban tudományos dolgokat tárgyalnak, az emberi természet mély ismeretét árulják el, az erkölcsi életet oktató hatással festik, vagy az emberek vétkeit és gyarlóságait élces gúnnyal ostorozzák. A rendelet kötelességévé teszi a könyvvizsgálóknak, hogy a fent jelzett haszontalan tartalmú románok hirdetését a politikai lapokból késedelem nélkül töröljék, az eléjük kerülő ilyen kéziratokat olvassák

¹ Pétzeli József: *Young éjtszakái*, 1787.

² Magyar Museum, 1788/89. III. told.

el és vizsgálják meg ugyan, hogy kellőképen jellemezheessék, de nyomtatásukat szigorúan tiltsák el, a könyvtárusokat pedig figyelmeztessék, hogy óvatosak legyenek az ilyen románok terjesztésében, mert különben kényszeríteni fogják őket, hogy azokat az országból kiszállítsák.¹

Még egy ilyen rendeletet ismerünk, amely tág értelmezésre adott alkalmat s a román szabad mozgását szűk korlátok közé szorította. Amikor az 1810/11-i országgyűlés elismerte, hogy a könyvvizsgálat Ausztriában és Magyarországon ugyanazon irányelvek szerint gyakorlandó, az 1810-ben kiadott újabb osztrák cenzúrai utasítás nálunk is életbe lépett. Ennek a 6. §-a vonatkozik a románokra, s nemcsak azokat tiltja el, amelyeknek a tartalma a vallással, az erkölccsel, az uralkodóház iránt tartozó tisztelettel és a fennálló kormányformával nyíltan vagy lappangva ellenkezik, hanem általánosságban azokat is, amelyek sem az értelemre, sem a szívre előnyösen nem hatnak s csupán arra irányulnak, hogy az érzékiséget ingereljék. Szoros kötelességévé teszi a rendelet a könyvvizsgálóknak, hogy az efféle kártékony románokat, amelyek csupán a szerelmeskedés körül forognak s a képzeletet agyrémekkel töltik be, mulhatatlanul akadályozzák meg s irtsák ki.²

Másfél évtized múlva arról értesülünk, hogy a kancellária egyáltalában megtiltotta a magyar nyelvű román írását,³ s kedvét igyekezett szegni a szerzőknek azzal is, hogy munkájukat két példányban leírva követelte be.⁴ «Szomorú idők! Nem ott fekszik a nyúl, ahol keresik» — mondotta Fáy András. Csakugyan nem érték célt. Sem az elégedetlenkedő közvélemény, sem a kormányzati hatalom a románt, amely az élettartalom legkifejezőbb eszközévé ebben az időben egyre hatalmasabban kezd kibontakozni, feltartóztatni nem tudja. Időnként gátakat emel eléje, szabadságát le-leszorítja, termékenységét az aszályos légkörrel meg-megapasztja, de kiirtani és megfojtani nem tudja. Ezer akadályon keresztül is sűrűsödik körülötte az olvasótábor, nélkülözhetetlen lesz s a sok apró törekvés lassanként román-irodalommá gyarapszik. Csak írók és önálló tehetségek kellenek, akik a fokozódó igényeket kielégíteni, tovább emelni és finomítani képesek. Az 1836-ban megszülető magyar regény a gyermekkori betegségeken átesve, diadalmasan kezdheti meg pályáját. Előtte hét évtizedes kemény és kitartó munkával az úttörést a román elvégezte.

¹ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* 800 802. l.

² Jakab Elek, *Figyelő* X. 1881. 263. l.

³ Fáy Andrásnak Bárány Ágostonhoz intézett 1825. március 11-i leveléből, *IK.* 1924. 41. l.

⁴ Szeder Fábán levele Guzmics Izidorhoz 1824. ápr. 5-én. *Figyelő* V. 1878. 77. l.

IV.

A román érvényesülésének néhány fontosabb adatát kell még számba vennünk, hogy terjedelméről fogalmat alkothassunk és szerepét az irodalmi életben megítélhessük. Pontosan meghatározható, hogy élete az *Abafi* megjelenésével lezáródik, de már kevésbé látni tisztán, hogy megindulása mikor kezdődik. Az adatok egymás mellé állításából kitérnik, hogy a XVIII. század harmincas éveitől kezdve jelentkeznek szépprózánk területén olyan termékek, amelyek a magyar regény közvetlen előzményei közé számíthatók s a román úttörőinek tekinthetők. Letelepedésük egyelőre annyira szórványos, hogy szinte észre sem lehet venni: negyven esztendő alatt még nyolcat sem tesz ki a számuk. Megállapítható, hogy ezekben az évtizedekben nem ismertük még a románt, másrészt pontosan megjelölhető, hogy úgy, mint a nyugati népeknél kiformalódott, «a németeknek virágzó literatúrájokban» «harcolóink a két véres prussz háborúban» vették először észre, s amikor hazatértek, «minden leányka Gellertnek Svéd Grófnéját s igen szép meséjét» kívánta olvasgatni.¹ Nem kétséges tehát, hogy a közhangulat követelte ki 1772-ben az első magyar nyelvű román megjelenését, s az is érthető, hogy ez nem lehetett más, mint Gellertnek éppen abban az időben a kedélyeket magával ragadó munkája. Ezt még ugyanabban az évben követte a második magyar román, a sokáig híres *Kartigám*. Irodalmunk és közönségünk laza viszonyának kimélyítésében és szorosabbra fonásában az új műfaj ezzel megkezdette nagyhatású közreműködését.

Ettől kezdve többé nem szűnik meg folyton szélesebbé terjedelmesedő betódulása. Lassanként olyan arányokat ölt, hogy a korszak végén már közel 300 kötettel kell számot vetnünk. Minden év meghozza az átlagos 4—5 darab mulattató könyvét, s ez annyira rendszeresen történik, hogy hat évtized alatt egyetlen üres esztendő sem mutatkozik. A külső föltételek javulásával a termelés is fokozatosan emelkedik. A XVIII. század utolsó három évtizedében a megindulás nehézségét és tapogatódzását láthatjuk. Ekkor még ösztökélni kellett az írókat erre a munkára,² s így érthető, ha az anyagnak a csekélyebb hányada esik erre az időre. A román virágzó időszaka a XIX. század első harmada: ez szolgáltatja a termelés jó kétharmadát. Itt is legkiadósabb az 1800-as évek

¹ *Kis János emlékezései*. 1890. 517. l.

² A Magyar Hirmondó 1785-ben a 318. lapján így ír: 1784-ben «csak új román 143 jött ki Németországban... Oh vajha a mi álmós tudósaink is oly hosszasan nem aludnának, hanem már valahára anyai nyelvünk épületére pennát faragnának s írának, hogy a honjából tündökölhethnék ki az igazság napja».

első tizede. A hatósági intézkedések és a gazdasági válság miatt ekkor beálló hanyatlást a harmincas évek elején újabb lendület váltja föl, s ez azután zökkenés nélkül, simán vezeti át szépprózáinkat a román területéről a regény birodalmába.

A Jósika *Abafi*jával megszülető magyar regénynek figyelmen kívül nem hagyható előzményei időben tehát mintegy hat évtizedet s mennyiségben körülbelül háromszáz darab könyvet jelentenek. Ennek negyedrésze novella kötet, egykorú elnevezéssel «előbeszélés,» a többi hosszabb-rövidebb terjedelmű román. Számításba vehetjük továbbá azt a huszonöt kéziratot is, amelynek nem volt módjában vagy szándékában nyomtatott formát ölteni s a nyilvánosság elé kerülni. Szintén huszonötre rúg azoknak a románoknak a száma, amelyeknek csak emléke maradt fönn tervezgetésekben, följegyzésekben és előkészületekben. Negyedfélszáz körül van tehát azoknak az adatoknak száma, amelyekkel regényirodalmunk legzavarosabb időszakát tisztázhatjuk, leghomályosabb fejezetét megvilágíthatjuk.

Ezeket a méreteket még akkor sem lehetne mellőzni, ha a kutatás arra az eredményre jutna, hogy a magyar regény az idegen román-előzményektől függetlenül jött létre. Ennek azonban épen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Ezért egyszer már rendbe kell szednünk románirodalmunkat s ki kell ásnunk a benne rejlő tanulságokat. Hiszen eddig még annyi fáradságot sem vettünk, hogy csupán kíváncsiságból megnézzük, milyen is volt az a román, amelyen dédapáink elszórakoztak s dédanyáink érzékeny könnyeket hullattak. Rendes terjedelmű könyvek ezek, 100—500 laposak s átlag egykötetesek. De sűrűn találkozunk kétkötetesekkel is — körülbelül negyven van ilyen — s köztük olyanokkal, amelyek megközelítik sőt meg is haladják az ezer lapot.¹ Háromkötetes románunk is van hat, négykötetes három, ötkötetes egy, hatkötetes egy és hét-kötetes kettő. A *Kasszandra* (1643 l.) és az *Anacharsis* a korszak legterjedelmesebb románjai. (2216 l.) Észrevehető, hogy az időszak uralkodó ízlése, amely az elnyújtott, végnélküli románokat kedvelte, csak kivételesen érvényesült nálunk. Gyér-számú olvasóközönségünk a kiadónak bizonyára nem nyújtott elég fedezetet költséges befektetéseinek hasznos visszatérítésére.

Az irodalmi életnek ez a tényezője gyorsan felismerte a román életrevalóságát s buzgón egyengette útját. A XVIII. században megjelent románok címlapján legtöbbször Pozsony és Kolozsvár nevével találkozunk: ott Fűskúti Landerer Mihály, itt a református kollégium tipografiája tevékenykedett a műfaj első példányainak kiadásában. Mellettük még Kassa és

¹ *Etelka* 745 l., *Szerecsenek* 864 l., *Gyapjas vitézek* 878 l., *Szigvárt* 1392 l., *Jólánka* 1545 l.

Bécs vitt föltűnőbb, de jelentékenynek még sem mondható szerepet. A következő évszázad elején Kolozsvár visszaesik, de Pozsony még körülbelül 1815-ig kézben tartja a vezetést, mert Landerer Mihály példájára többen is — így Belnay György Alajos, Weber Simon Péter, Patzkó Ferenc Agoston — felkarolják az üzletnek is jól beváló románt. Pest a XVIII. században alig öt román címlapján szerepel s csak az 1810-es évek táján kezd előtérbe nyomulni, uralomra törni, majd olyan termékenységét kifejteni, hogy a korszak végén a legelső helyre kerül: a számba vett adatok szerint a 24 városban megjelent románanyagnak majdnem a felét itt hozták napvilágra. Itt Trattner Mátyás, Kis István, Hartleben Konrád Adolf és Trattner János Tamás becsülte meg leginkább a románnak a szélesebb rétegeket magához vonzó erejét. Ezeknek a kiadóknak kétségtől oroszlánrészük volt abban az előkészítő munkában, hogy a román föltűnést keltett s a közfigyelmet magára vonta. Más természetű magyar könyvek kiadására alig vállalkoztak, de a románt annyira megbízhatónak találták, hogy tiszteletdíjat fizettek érte,¹ javadalmazással fordítókat szerződtettek, s legfőbb gondjuk volt, hogy a tavaszi és őszi vásárokon bőséges bevételüket megfelelő számú ujdonsággal biztosítsák. Kiadói buzgalomban tehát nem volt hiány s ennek mindenesetre sokat köszönhet a román. Az éremnek azonban azt a felét sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy bizony nem mindig a legtisztább törekvés vezette őket. Számos értéktelen és silány románt a tömegizlésre számító élelmességük keltett életre. Mint minden időben, ekkor is elburjánzottak az értéktelenségek s felhalmozódtak a máról holnapra feledésbe süppedő emlékek. Nem irodalmi és művészeti szempont, hanem nagyrészt a kiadók keze irányította a román gyarapodását. Értékének megállapításában sem lehet szem elől téveszteni ezt az üzleti szempontot, amely a termés minőségét már eleve meghatározta.

Mindenesetre a románnak jutott az a kiváltság, hogy a kiadó cselekvőleg kapcsolódhatott be lassan formálódó irodalmi életünk szolgálatába. A román hódító kedveltségét és az üzleti vállalkozás önbizalmát láthatjuk abból is, hogy kiadóink a századfordulón már gyűjteményes vállalatokkal próbálkoznak. Fűskuti Landerer Ferenc kassai könyvnyomtató tette az első kísérletet a «magyar szép nemnek» ajánlott Rózsa Szín Gyűjtemény című sorozatával. Édes hazájának szolgálatára való készsége bizonyosságul eltökélte magát az oly igen ritka olvasnivaló magyar könyveknek hiányosságán segíteni különféle erkölcsi és mulattató történetek, «római mesék»

¹ *Suszer Líplé* lefordításáért Hartleben Konrád Adolf Holosovszki Imrénnek 40 forint tiszteletdíjat fizetett. V.ö. Színnyei MI. IV. 1028. h.

kiadásával. Kéthavonként tervezett egy-egy kötetet nyolcadrétben, 12—15 árkus terjedelemben, «szép nyomtató papíron, szép betűkkel, rózsaszín boríték alatt, gyönyörű rézre metszett képekkel». Kötetenként 30 krajcárért hirdette az «előre fizetést» azzal a figyelmeztetéssel, hogy később «a könyveknek árrok fel fog emeltetni». Az 1797. december 16-án kibocsátott első felhívást 1798-ban a terv szerint kéthavonként három kötet követte. Úgy látszik, hogy a vállalat nem bírta ezt az erőltetett iramot, mert a következő években buzgalma már egy-két darabra csökkent, s 1803-ban pályafutását rövidesen befejezte. Az első magyar regényvállalat mérlege így is 13 kötetben 10 románt tesz ki. Gyanítjuk azonban, hogy a kelendőbbekből több lenyomat is elfogyott. A megindulás zilált éveihez és az akkori könyvkereskedelmi viszonyokhoz képest ez elég szép eredménynek mondható.

Hasonló sikert ért el a Fűskuti Landerer Mihály «kir. priv. nemzeti könyvnyomtató és könyvtár». Téli és Nyári Könyvtára, amely 1805 és 1813 között 13 kötet románt juttatott az olvasók kezébe. Mint a Rózsa Szín Gyűjtemény darabjai, ezek is kivétel nélkül német románok átültetései voltak. A fordítást a kiadó megrendelésére, az ő ízlése szerint Szabó Sámuel székelykereszturi esperes, Kozma Gergely kövendi unit. pap és Gegő József piarista tanár készítette. Landerer nagyon meg volt elégedve a vállalat sikerével. A közrebocsátott «történetek és románok mely nagyon gyönyörködtetik édes magyar hazámnak tudós olvasóit — értesít egyik híradásában — elegendőképpen meg vagyok győztetve az eladott példamányoknak számából». Ez arra készítette, hogy kilenc éven keresztül pontosan kivigye a pesti vásárra a Téli és Nyári Könyvtár egy-egy kötetét, a vállalat megszűntével pedig még a huszas években is újabb kiadásokban jelentette meg a könyvtár kedveltebb darabjait.

Az úttörő két vállalat sikerét az utánuk következők meg sem tudták közelíteni. Pedig hiány nem volt a kezdeményezésben. N. Kis István pesti könyvtáros, a románnak a magasabb irodalmi tájakon sokat ócsárolt buzgó terjesztője, 1806 és 1808 között Kis János nemesdömölki lut. lelkész szerkesztésében egy Flóra nevű vállalatot indított útra. Ez szívrható apró románokat, erkölcsi meséket, verseket és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabokat tartalmazott, a «szép nemnek és a szép nem barátjainak» ajánlva. Élete a IV. kötettel megszakadt. Még mulandóbb volt a pesti érdemes könyvtáros, Eggenberger József, kísérlete 1807-ben. Úgy vélte, hogy «nagy dicsőségére válik a magyar nemzetnek, ha az idegen munkák ízetlen fordításai által nem hagyja már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a jární tanuló gyermek». Ezért felszólította

a «magyar nemzetnek tudós tagjait, hogy a nemzeti nyelvhez viseltető szereteteket Eredeti Magyar Kománok iratásaik által megbizonyítani méltóztassanak», mert «ez szerezhethet nekik állandó dicsőséget, ez nyújthat a nemzetnek igazi hasznos mulatságot». Elgondolása azonban megelőzte korát és a lehetőségeket, jó szándéka nem keltett visszhangot s vállalata a II. kötettel megszűnt. Épílyen rövid életet élt 1808-ban a Grátsiák Bibliothekája, Mossóczy Institoris Károly pesti könyváros román-vállalata. A nőknek akart vele kedveskedni, de első kötete folytatás nélkül maradt. Hasonlóképen járt Farkas Ferencnek Hartleben Konrád Adolftól támogatott vállalata 1809-ben, amelynek az volt az elgondolása, hogy a korabeli híres, de nem a legjobb német románírókat fogja rendre bemutatni. Megfejtethetlenség, hogy gyűjteményét miért címezte Kotzebue Szin-Darabjainak, holott csak elbeszélő prózát adott. Egyetlen kötetének csomján maradt románfordítása sohasem fejeződött be. Ez volt a sorsa annak a vállalatnak is, amelyet Téli Estvák címen Burján Pál könyváros 1814-ben Kolozsvárt indított meg. A vásári semmiségek kiszorítására olyan mozgó-könyv sorozatot tervezett, amely hetenként egy-egy idegen írónak kisebb románját vagy elbeszélését nyújtotta volna magyar fordításban. Úgy képzelte, hogy a «hét este», amelynek minden darabja magában is önálló lesz, egy kötetet fog kitenni s közös titulussal külön is megjelenik. Túlbecsülte közönségének felvevő képességét s ezt csakhamar belátta, mert a kétíves első füzetrel tervét végkép elejtette. Alig ment valamivel többre a Hartleben Konrád Adolf másik vállalata, a Mulatságos Könyv-Tár, jóllehet azzal édesgette az olvasókat, hogy «benne a tárgyoknak különösségek, az írásmódnak lelkesítő kellemei hol a komor orcát is kifejtik ráncaiból, hol a kacaj csevegést egy nemes komolysággal mérséklék, s mindenütt csalhatatlan gyönyörűséggel töltik el a pallérozott olvasót s haszonnal vegyítik a mulatságot». Három kötet jelent meg belőle, mind a három Holosovszki Imre kir. sőtiszt gyenge leleményű munkája — ezekkel bizony nem is lehetett hódító sikereket aratni.

A következő két évtized súlyos gazdasági viszonyai között nagyon megcsappant a sorozatos gyűjtemények kiadásának kedve és lehetősége. Húsz esztendő alatt mindössze két szerény próbálkozás történt: egyik az Ellinger István kassai Haszonnal Mulattató Könyvtára, amely 1818 és 1825 között egy románt és négy kötet erkölcsi rajzolatot, életpéldázó regét és lélekesmértető ábrázolatot tett közzé a nevezetesebb írók munkáiból, a másik Thaisz András biztatására a Wigand Ottótól megindított *Scott Valter válogatott románjai* című vállalat, amely a hat kötetes *Ivanhoe* megjelentetésével szintén gyorsan kimerült. A harmincas években ismét megélénkült a

vállalkozó szellem. 1832-ben Deáki Filep Sámuel egy Pandora nevezetű vállalatba kezdett, mégpedig egyenesen a Lafontaine közkedvelt románjainak közrebocsátására. Nem keltett tetszést. Az egykori Rózsa Szín Gyűjtemény folytatójává szegődött, ami akkor már elavultság számba ment, s az is hátrányára volt, hogy «soliditása ízlés tekintetében nem éppen ingatlan alapon nyugodott». Három kötetnél többre nem vihette, mert bizony a harmincas években már nálunk sem lehetett a lejárt Lafontaine-nek olvasókat toborozni. Nagyobb szabású és korszerűbb vállalatnak indult a Landerertől kiadott Mulattató című szépliteraturai gyűjtemény Harsányi Pál ügyvéd szerkesztésében. Esztendőnként 12 kötet románt, elbeszélést és játékszíni darabot ígért, kötetenként 6—8 ivnyi terjedelemben, évi 4 pengő előfizetésért. Az első 12 kötet — a huszas-harmincas évek divatos német román- és novellairóinak műveiből készült fordítás — meg is jelent 1832/33-ban. Szintén a korabeli népszerű német románok magyar fordításainak kiadására szolgált a Wigand György vállalkozásában Kassán, 1833-ban megindított Új Rózsaszínű Könyvtár. Őt kötettel befejezte pályafutását a korszaknak ez az utolsó román-sorozata. A következő vállalat, a Heckenast Gusztávtól 1836-ban megindított és 1845-ig 24 kötetet nyújtó Jósika Miklós Regényei, már regényirodalmunk korszakára esik. Látnivaló, hogy ennek a sikere sem volt előzmény nélkül való. A román virágzásának időszakában 13 különféle gyűjtemény 65 kötetben szoktatta hozzá a magyar közönséget a sorozatokhoz és az előfizetés rendszeréhez. Ezen a téren is elvégezte a román az úttörést és az előkészítést.

Abban az irányban is kísérletet tett, hogy önmagáról számot adjon, célját kitűzze és hivatását megállapítsa. 1786-ban Mándi Sámuel próbálta meg először a románt elméletileg körülírni *Szívet sebhető római meseinek* ajánló levelében. Itt olvassuk a műfajnak azt a legelső magyar nyelvű meghatározását, hogy «románoknak vagy római meséknek nevezzük azokat az írásokat, melyekben valami költött vagy valósággal megtörtént, de költött környül-állásokkal elől adott vitézi vagy szeretetbéli cselekedetekben az erkölcsi tudományra tartozó dolgok magyaráztatnak s az olvasóknak gyönyörködtetésekkel tanítgatnak, úgy mindazáltal, hogy a költemény lehetetlen dologra ki ne menjen». A román tehát az igazságot példába borítja be, s hogy hathatós legyen, három tulajdonsággal kell rendelkeznie. Szükséges először is, hogy előadása természetes, könnyen folyó, tiszta s ne alacsony legyen, mert különben az olvasót már előre könnyen elriasztja magától. Azután bámulatra és gyönyörködtetésre kell, hogy indítson, s ezt legcélrányosabban úgy érheti el, ha a szereplőket olyan szorongatott helyzetekbe juttatja, ahonnan lehetetlenségnek látszik meg-

menekedésük; ha mégis kiszabadulnak, ez nagy gyönyörűséget és élvezetet szerez az olvasónak. Végül arra kell törekednie a románnak, hogy hasznosan építsen, a gonosz cselekedeteket megútáltassa s az olvasót az erény serény gyakorlatára készítse. Az elméletíró ezután a román történetére vet egy futó pillantást. Meglehetősen messze, az egyiptomiaknál kezd, majd a görögökön és rómaiakon keresztül érkezik el a francia, angol és német irodalomhoz. Románírónak tartja Homerost, aki «sok erkölcsöt jobbító s elmét egészen megfogó dolgokkal teljes», továbbá Vergiliust, sőt Horatiust és Ovidiust is, «kik mindnyájan a románoknak írásában hatalmas emberek voltak». Történeti áttekintése megerősíti abban a meggyőződésében, hogy a román legfőbb célja az eseményekbe burkolt tanítás, de magáévá teszi a szemes embereknek azt a megfigyelését is, hogy «a románok valami nemzethez mindenkor egy kis világossággal köszöntenek bé, vagy legalább a tudományokban leendő nagyobb világosságnak jelöltői voltak». A románoknak tulajdonítja azt a hatást is, hogy az emberek közt a századok óta dühösködő gyűlölséges visszavonás helyét a felebaráti szeretet és a szívekben gyökeret verő türelem kezdi elfoglalni.

Íme, így vélekedtek másfél századdal ezelőtt a románról, ilyen részben szerény, részben merész követelményeket támasztottak vele szemben. Ez az elfelfuttatás — s nagyjából ugyanez a felfogás szűrődik le az egykorú gyakorlatból — a magyar elméletírónak nem egyéni megállapítása, hanem a század felfogásának visszhangja. A román vizsgálata ebben az időben évszázados *multa* tekintett vissza az olaszoknál és a franciáknál. Pulci Lajos már a XV. században foglalkozott a románnal,¹ majd a franciáknál Langlois s különösen a Huet Dániel értekezése² keltett különösebb figyelmet. Ez utóbbinak befolyása alól a XVIII. század egyetlen német elméletírója sem tudta magát kivonni.³ A német Volckmann Jakab latin nyelvű értekezése⁴ Huet elméletének száraz kivonata, s ez annyira tetszett, hogy a XVIII. század folyamán számtalanszor megismétlődött a német románok bevezetéseiben. Könnyű megismerni, hogy Mándi Sámuel fejtegetése sem egyéb, mint a Huet—Volckmann-féle elmélet magyar változata. Mind-ebből pedig az tűnik ki, hogy a magyar szempontok és elgondolások, bár az első magyar elméletben, mai szemmel mérve, szinte együgyűeknek látszanak, egy hajszálnyival sem voltak elmaradottabbak annál a felfogásnál, amelyet az egykorú franciák és németek vallottak a román lényegéről.

¹ *Morgante*, 1482.

² *Essay sur l'origine des Romains*, 1670.

³ Wolff, M. L. *Geschichte der Romantheorie*, 1915. Diss. München.

⁴ *De fabulis Romanensibus et recentioribus*, 1703.

Ezek az évtizedek még nem sokat törték fejüket azon, hogy a románnak mi a rendeltetése s milyennek is kellene lennie, hogy a szép föltételeinek eleget tehessen. Megfelelő anyag sem állott rendelkezésre, amelynek alapján szempontokat és követelményeket lehetett volna megszabni, beérték tehát holmi fölületes futó megjegyzésekkel. Az előljáró beszédek és az ajánlások rendszeresen ismételtették maguk igazolására a belőlük meríthető «erkölcsápoló» és «szívrezzentő» nagy hasznokat, de unalomig elcsépeelt egycsapású megjegyzéseik semmi olyant nem nyujtanak, ami a román mélyebb felfogására mutatna. Négy évtized telik el Mándi Sámuel után, míg ismét szélesebb alapokon mer nyilatkozni magáról. Balogh Sámuel, aki később a Magyar Tud. Akadémia lev. tagja lett s maga is tevénykedett a román-fordítás terén, 1824-ben terjedelmes értekezést szentelt a románnak.¹ Első ízben vette komolyan számba a magyar nyelvű romántermést és szállt síkra a műfaj mellett. Az ő idejében nemhogy elcsendesedett volna, sőt viharosan zajongtak az ellentétek a román körül s nem tudott nyugvópontra jutni az évtizedes vita. A közvélemény két mereven szembenező táborra oszlott: az egyik mohón kapott az újabb meg újabb románokon, s úgy látszott, hogy e táplálék nélkül már el sem tud lenni, a másik pedig tüzzel-vassal kiirtandónak ítélte az ártatlan szórakoztató könyveket is. A zűrzavar oly nagy volt, hogy az egyébként hozzáértő literatus emberek sem tudtak egy véleményre jutni az irodalom ezen ágának értéke iránt. Mivel mind a tudós világban, mind a mindennapi életben forradalmat idézett elő a román, szükséges volt a dolgot kritikai szemre venni s a fennforgó ítéletek közt igazságot tenni.

Balogh Sámuel e célt tartva szem előtt, nem kerít nagy feneket mondanivalójának, hanem józan megérzéssel fejti ki nem mélymenetű, de okos észrevételeit. A jó román sarkalatos ismertető jegyét abban látja, hogy a valóságot és az eszményi világot minél szebb és tökéletesebb egésszé formálja. Tovább nem is tölti az időt a román lényegének kutatásával, hanem Eschenburg nyomán három alosztályát különbözteti meg: a történelmi, valószínű és mesés románt, s ezekről ejt «külön egy-egy szócskát». Megjegyzéseiből azt vesszük észre, hogy ebben az időben a történelmi románt sokan nagyon helytelenül fogták fel. Hibáztatták, hogy a románíró a maga hazudozásával a történelmi tiszta valóságot bemocskolja, s a történetből és a képzelet játékából olyan keveréket állít elő, amely sem nem valóság, sem nem mese többé, s ennek az a következménye, hogy az olvasókat elámitja s csalárd képekkel áltatja. Ennek az ellenvetésnek okos cáfolatával olyan meg-

¹ *A' románokról.* Tud. Gyűjt. 1824. IV. 70—91. 1.

állapításokra jut, amelyek ma is fölhasználhatók a történeti regény mivoltának magyarázatában. Valószínű románoknak azokat nevezi, melyeknek a cselekménye a képzelet s a valóság elemeiből tevődik össze. Históriai hitelt ugyan nem érdemelnek, de az olvasókban a valószínűség benyomását keltik. Szükséges ehhez, hogy a szerző ismerje az emberi szívet, legyen pszichológiai belátása s érdekfeszítően tudja festeni a különféle helyzeteket. Ez a legérdekesebb és legtanulságosabb románfaj. Lafontaine-re hivatkozik, s a magyar nyelvű románok közül is azokat sorolja fel, amelyek Lafontaine hatáskörébe esnek. A huszas években íme még ott tartunk, hogy a német románírónál kiválóbb mestert nem ismert sem a közönség, sem a kritika, amely így kiáltott fel: «Vajha édes honom csak ily eredeti románszerzőkkel is dicsekedhetne!» Végül mesés románoknak azokat nevezi, amelyek minden valóságnak a határán túljárnak s a csodálatos eseményeket kedvelik. Ilyenek a tündérmesék, a «lovancrománok» és a kísérteti történetek. Készségesen elismeri, hogy a legtöbb haszontalan és galád munka ebben a nemben látott napvilágot, mégsem vetendő meg a románoknak ez a faja, mint némelyek állítják. Mesés előadással is lehet gyönyörködtetni és oktatni, a meséknek is lehet bájos színt és öltöztetést adni, s lenézni őket helytelen, mert hiszen a csodálatos, a rendkívüli kedvelése az emberi természetnek kiirthatatlan hajlama.

Általában hibásan vélekednek azok, kik a románt, csak azért, mert román, esztelenül helytelenítik s kígyót-békát kiáltanak reá. A román nem valami aaptalan mesélés, hanem az emberi sorsnak olyan előadása és a szívnek olyan érzelmes története, mint azt az ember magában érzi és elképzei. Természetes vágyódásunk az ideális világ után legfőbb táplálója a románnak, amely a képzelet segítségével elénk állítja mindazt a szépet, szeretetet és az erénynek azt a gyönyörét, amely után a lélek áhitozik. Ha így emberies érzést gerjeszt és megilletődést támaszt a szívben, ezt igazán nem lehet károsnak tartani. Tagadhatatlan, hogy vannak ártalmas és rossz románok, de ez így van a tudomány minden nemében, sőt általában nincs a testi és lelki világnak olyan területe, amelyet az emberi gyarlóság rosszá ne tehetne. Igazságtalanság tehát magát a románt mint fajt kárhoztatni. Magunkat kell okolni, ha hitvány, mert minősége rajtunk fordul meg. Inkább arra kell törekednünk, hogy a visszaéléseket megakadályozzuk vagy kevesbítsük.

Balogh Sámuel elmélete jellemzően tükrözi vissza a román életének azt a szakát, amikor hangosan kellett dörömbölnie az irodalom kapuján, mert az sehogy sem akart előtte megnyilni. Igazolni kívánta az új, mozgékony műfajt, amelynek diadalát megállítani már nem lehetett, s eloszlatni törekedett

a balítéleteket, amelyek a tiszta látást elhomályosították. Merész szembehelyezkedését a közhangulattal érezhetjük befejező soraiból; azt mondja itt, hogy határt vet irásának, mert talán némelyeknek már ennyi is nevetségesnek látszik. «A jobb s szebb érzéseket bátran utasítom öneszméletükre, hogy véleményemet vizsgálják meg, a gúnyolódókat pedig meghagyom nem irigylett szabadságokban.»

Olyan időben, amikor a román még nem találta meg önmagát, hanem fárasztó összeviSSzaságban kereste igazi formáját, s az ellenszenv ködét kellett eloszlatnia, hogy fényességre juthasson, nem is várhatunk más elméleti kísérletet, mint védő és igazoló írást. A harmincas évek elején azonban már túlesett ezeken a nehézségeken. Kezdték felismerni értékét s megérezték benne a jövődő uralkodó műfaját. Ekkor már másképen beszélhetett magáról a román, tiltakozhatott nevének meghurcolói ellen s addig nem hallott magas szempontokat tűzhetett maga elé, úgy, ahogy azt a harmadik magyar elméletírónál, Bajza Józsefnél, olvassuk.¹ A román fogalma még az ő idejében sem tisztult elég világossá, de a multhoz képest már nagy haladást mutat. Bajzát az a nemes törekvés hevítette, hogy irányelveket adjon a románírásnak s kortársait elriassza a divatos silányságoktól. Szoros kötelességének érezte kikelni a mételyes ragadványok ellen, amelyek sem a nyelvnek, sem az irodalomnak nem használtak, csak sületlenségekre vesztegette-tik az olvasók idejét. Nemzetiségünkre kártékonynak látta, hogy a magyar olvasók még mindig a honukban is feledésbe süllyedett Kotzebue ízetlenségein, Lafontaine érzelgesein és Claulen közepszerúségein rágódtak, s nem keresték azoknak az angol és német íróknak a társaságát, akiktől karakterfestési psychológiát és érzelmi mélységet tanulhattak volna. Tiltakozott az ellen, hogy a művészi feladat helyébe erkölcsi cél iktattassék, s amikor azt olvassuk nála, hogy a román nemesítse a szívet, emelje a lelket, de praeceptorrá ne legyen, megkönnyebbülten lélezkünk fel, hogy immár tisztulni kezd a láthatár, s legalább elméletben megszabadul a román az évtizedek óta ránehezédő erkölcsi nyűgtől. Elméletét Bajza arra az alapra építette föl, hogy művészivé a román a jellemzés teszi. Az a meghatározása, hogy «a román psychologiai igazságú karakterei által az emberi lélekkel ismertet meg», s az a követelése, hogy a románíró ne az egyént rajzolja, hanem az egyénben «az emberiség karakterének ábrázolását nyújtsa», nemesebb célt tűzött az eddigi céltalan gyakorlat elé. Ezeket a szempontokat Bajza nem a gyakorlatból vonta le — hiszen mintaképek akkor még sem a hazai, sem a külföldi irodalmakban nem zsúfolódtak — hanem azoknak a korabeli követelmé-

¹ *A' román-költésről.* Töredékek. Kritikai Lapok III. f. 1833. 1—64. l.

nyeknek adott magyar visszhangot, amelyeket éppen abban az időben Eberhard és Jean Paul hangsúlyozott a német esztétikában.¹

Száz évvel ezelőtt a műfaj lényegéről még nem voltak leszűrődött vélemények, csak homályos megérzések. Sejtelmesen borongott még mindenki előtt a bontakozó jövőendő. Ebből származik Bajza elméletének minden hiányossága és rendszertelensége. Így is igen becses megnyilatkozás; azzal a tanulsággal zárja a magyar nyelvű román életrajzát, hogy élményekben gazdagon várhatta újjászületését s remélhette önálló útjának megtalálását.

GYÖRGY LAJOS.

---

¹ J. A. Eberhard: *Handbuch der Aesthetik*, 1803—1805. Jean Paul: *Vorschule der Aesthetik*. II. 72. §.: *Über den Roman*. V. ö. Pfeifer János, IK. 1900. 295. l. Szűcsi József: *Bajza József*, 1914. 153—158. l.

ERDÉLYI JÁNOS IRODALOMSZEMLÉLETE.

I. Minták és források.

1. Az a célunk, hogy Erdélyi Jánosnak elvi természetű megjegyzéseiből következtetéseket vonjunk irodalomszemléletének elemeire és fejlődésére vonatkozólag, remélve, hogy az ilyenképen kirajzolódó kép néhány adattal hozzájárul egyéniségének megvilágításához, írói jelentőségének megállapításához s ezen az úton közvetve a nemzeti klasszicizmus néhány vonásának lerögzítéséhez.¹ Hisszük, hogy az irodalomszemlélet vizsgálata írónk állásfoglalásának, világnézetének, szellemi eszményeinek lényegét is érinti; épen ezért fenntartottuk magunknak a válogatás jogát: irodalomszemléletének jelentős nélküli elemeit nem vettük figyelembe, a pusztán tárgyi szempontú adatgyűjtés az irodalomszemlélet vizsgálatánál nem mutatkozott célravezető eljárásnak. Elemzésünknek szeretnénk szerényebb címet adni, talán ezt a zene-irodalomból ellesett kifejezést írjuk fel kutatásunk élére: változatok egy Erdélyi-témára. A «változatok» szó itt nem véletlen, mert érzékeltetni óhajtanók azt is, hogy Erdélyi János irodalomszemléletét mozgásában, az élet követelményeihez való igazodásában, élményszerűségében kívánjuk inkább jellemezni, mint eredményeiben, statikus helyzetében, kialakultságában.

Annál inkább érdemesnek tűnik fel előttünk Erdélyi irodalomszemléletével foglalkozni, mert a mult század közepének ezt a kiváló gondolkodóját irodalomtudományunk mostoha elbánásban részesítette. Összegyűjtött munkái ma sincsenek kiadva: versei, kritikái, útlevelei nagyrészt egykorú folyóiratokban, nem egyszer álnév vagy írói jegy alatt rejtőzködnék. Az *Erdélyi-tárban* — fiának Erdélyi Pálnak, a kolozsvári egyetemi könyvtár néhai igazgatójának mintaszerű rendezésében — egész sora van kézíratos műveinek, nem is

¹ Itt ma is meg kell emlékeznünk Horváth Jánosnak még 1930/31-ben *A nemzeti klasszicizmus irodalomszemléletéről* tartott egyetemi előadásáról, amelyben — Kemény Zsigmondról szólván — példát mutatott arra, hogy az elvi állásfoglalások mögött a nemzeti klasszicizmus lényegét próbáljuk felismerni.

szólva hatalmas levelezéséről, amely szintén az *Erdélyi-tár* keretén belül majdnem sajtóra készen várja a kiadót: felbecsülhetetlen és ismeretlen forrása vagy negyven év irodalmi életének.¹

De nem áll jobban az Erdélyi Jánosról szóló irodalom ügye sem. Tudományos életrajza, amely kielégítené a kutatás mai igényeit, nincs. Az Akadémia tagja, a Kisfaludy-Társaság titoknoka, egy ideig a Nemzeti Színház igazgatója volt, épen abban az időben, midőn ez a három nagy intézmény a nemzeti élet ütőerén tartotta kezét, költő, kritikus, filozofus egy személyben, a nemzeti klasszicizmus élvonalába tartozik — még sem készült el a hiányzó életrajz. Csaknem hasonló a helyzet a részlettanulmányok tekintetében is. Csupán mint a népköltészet gyűjtőjéről és elméletirőjéről, továbbá 1848 előtti kritikusi működéséről jelentek meg korszerű és alapos feldolgozások.² Az Erdélyit érintő többi tanulmánynak vagy nem volt feladata a részletekben elmélyedni,³ vagy szempontjai szorulódnak ma már alapos felülvizsgálatra.

2. Mindenekelőtt szeretnők kijelölni ismereteinek forrását, nem teljességre, mint inkább művelődési élményeinek erejére való tekintettel.

Hazulról, a szülői házból, a népi környezetnek és származásának megfelelően döntő örökségkép a népnek és a népköltészetnek a szeretetét hozza. Mint kiadatlan önéletrajzi feljegyzéseiben írja, «levén a nép fia, melynek dalait, szokásait, közmondásait gyermeksege óta figyelmesen hallgatta, hasonlóképp neveltetése és első ifjúsági élete is tiszta magyar világban folyván, nem csoda, ha mi benne ösztönszerűleg dolgozott, az irodalom körüli szorosabb foglalkozás között, tudománnyá nőtte ki magát lelkében s célba vette gondolatai foganítását.»⁴ 1824-től 1835-ig a sárospataki kollégium tanulója, közben két ízben nevelő: a tudomány és az irodalom döntő módon befolyásolja életét. A pataki filozofia-oktatás a német idealizmus bölcséletével

¹ Hálás köszönetünket kell kifejeznünk özv. Erdélyi Pálné úrasszonynak és családjának, amiért a kutatás érdekében lekötelező szívességgel engedtek betekintést az *Erdélyi-tár* kötetébe.

² Horváth János művének, *Az irodalmi népiesség története Faludtól Petőfőig*, 1927, idevágó fejezetei. Pukánszky Béla: *Herder hazánkban, I. Herder és a népies irány*, 1918. K. Posonyi Erzsébet: *Erdélyi János és a népköltészet*, 1927. Császár Elemér művének, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*, 1925, idevágó fejezete.

³ Nem feladata a részletezés, de a korszakon keresztül értékes szempontokat nyújt Farkas Gyula könyve: *A «Fiatal Magyarország» kora*, 1932.

⁴ *Erdélyi-tár* V. k. 123 a.) 1. Épen ezért nem fogadhatjuk el Beöthy Zsolt fordított sorrendjét (*Erdélyi János műbölcsélete*): «Hova vezette Herder Erdélyt? ... szülőfalujába vezette az ő mestere: dudolgtató apja térdére, a faluvégi pajtások dalos játékaikhoz, a nótás aratólányok közé s a mesékkel teli kukoricafosztók körébe». Beöthy a hangulatnak feláldozta az igazságot

ismerteti meg;¹ még erősebb befolyást gyakorol rá a sáropataki önképzőkör irodalmi munkássága; Tompa Mihály, Szemere Bertalan, Wargha János, Szeremley Gábor, Kazinczy Gábor itt az iskolapadokban aratják első irodalmi sikereiket,² s a kortárs Erdélyi szemlélője és tevékeny részese ennek az irodalmi életnek. Berzétén, Máriássy Zsigmond házában — ahol szintén nevelősködött — nemcsak nyelvismeretének elmélyítésére és olvasmányainak kibővítésére volt alkalma, hanem a megyei és országos reformpolitika sok kiválóságával találkozott. A Máriássy-családdal Pesten is gyakran megfordult s közeli ismeretségbe jutott korának vezető íróival. Farkas Gyula mutatott rá, hogy a második nemzedék — Erdélyi nemzedéke — szoros és tudatos összeköttetésben élt, az önképzőköri együttműködéstől kezdve sok adat bizonyítja nemzedéki összetartozási tudatát.³ Ennek a nemzedéknek nagyobb részét lelki alkatának megfelelően jobban érdekelte az irodalomban az elmélet, mint a költői gyakorlat.⁴ Szemlélődésre, tudományos vizsgálódásra, a szerves fejlődés tiszteletére hajlamos írók ezek, erős történeti műveltséggel, lehető objektív szemlélettel. A népi szellem műveltségörző szerepének méltánylói: német ágon Herder, magyar ágon Kölcsey humanitása szinte felbonthatatlanul keveredett el bennük. Nemes patoszú esztétikai-történeti gondolatviláguk közös kincse volt a kor legműveltebbjeinek; ennek az esztétikai-történeti gondolatvilágnak elemei szinte kitapinthatatlanok. Herder, Goethe, a német filozófiai idealizmus és a történeti iskola elvei a lényeges részük,⁵ a nélkül, hogy a hatást anyagszerűségében tetten lehetne érni; a kívülről kapott művelődési ösztönzéseket élménnyé avatva dolgozták fel innen minden hangoskodástól és fitogtatástól mentes méltóságuk. A tudás náluk valóban rangot jelentett. Ennek az esztétikai-történeti eszmevilágnak mintegy összefoglalója és megtestesítője a nemzedéki kiadványnak számító Magyar Szép-irodalmi Szemle (1847), amely épen Erdélyi szerkesztésében vonultatta fel ezt az elméleti érdeklődésű nemzedéket, Eötvös, Szalay, Pulszky, Henszlmann, Kemény Zsigmond nemzedékét.

A benyomásokra élénken reagáló, nyugtalan szellemű Erdélyit sok hatás érte még életében, de ezt a fiatal korban, iskolában, önképzőkörben, írótársak között élménnyé avatott

¹ Ld. Erdélyi cikkét: *Társalkodó*, 1839. 79. sz. *Sáropataki iskolatárgy* címen.

² Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*, 1927. II. k. 171. l. Szemere Bertalannal való barátságára, ld. még Rácz Lajos: *Erdélyi János Sáropatakon*. Uránia, 1913. 159. l.

³ I. m. 39. l.

⁴ U. o. 42. l.

⁵ Erich Rothacker: *Einleitung in die Geisteswissenschaften*. 2. kiadás, Tübinga, 1930. 68—74. l.

műveltséget nemcsak nagyrabecsülte mindhalálig, hanem épített is rá minden időben. Ingások, változások, rajongások, hangsúly-váltások előfordulhattak életében, azonban művelődésének és ízlésének ezt az esztétikai-történeti megalapozását sohasem tagadta meg. Nem is volt rá szüksége, mert a hazai ösztönzések (népköltészet, Petőfi, Arany) és a külföldi hatások (Herder és a német romantikusok, Hegel, Jungdeutschland) végső elvi alapjukban összefoghatók voltak a XIX. század történeti műveltségének egész Európán áthuzódó roppant ívében.

Köztudomású, hogy Erdélyinek ez a művelődési-eszménye — nem tekintve népi eredetű magyar gyökereit — német ízlésű volt, helyesebben a korszerű német gondolkodás elvi eredményeiből épült fel. Herder iránti tisztelete s Hegel-rajongása annyira közismert, hogy idéznünk kell azt az eddig figyelemre nem méltatott küzdelmet, amely a negyvenes évek közepe táján játszódott le benne, legnagyobbbrészt hazai s külföldi útjaival kapcsolatban. Nemcsak művelődési eszményeire, ízlésére és szemléletére vonatkozólag nyerünk érdekes, elvi jelentőségű adatokat, hanem arra a szabadságharcra is, amelyet időnként a mindenkori magyar szellem belső indításból kénytelen folytatni önállóságának és autochton magyarságának tudatáért.

Ennek a függetlenségi harcnak egyik forrása a hazai, nevezetesen a népi talajon van, s háttere az a józan, konkrét magyar ízlés, amely végeredményében Petőfi és Arany népies magyar klasszicizmusához vezetett. A klasszikus magyar ízlés egészség-ösztöne ez, amely az idegentől óvja és dédelgeti a sajátosan magyarnak ismert tulajdonságokat. Az sem érdektelen, hogy az úti benyomásokra élénk szellemmel reagáló Erdélyi épen Debreczenben, a «valódi magyarság eme fellegetvárában» figyelmeztet legerősebb hangsúllyal a magyarságot fenyegető német szellemiség veszedelmére: «Ötvenezer tiszta magyar lélek van itt egy testületben . . .; és Debreczennek eme tőkéje s még néhány városé az, mire a német és más nemzet civilizatiojának s értelmiségének nyakunkra tolakodása ellenében szemeit vetheti még a magyar . . . Nem bánom én a pánszlávot, ha fejére áll is, én a német értelmiségtől ónám inkább magunkat.» Amíg a magyar szépirodalom «magyar élet helyett német s egyéb lapokból magol, irodalmunk mindig feldunai és szajnai vagy meklenburgi, magdeburgi, burkus polgár féle alakokat fog festeni». De nemcsak a veszélyre figyelmeztet, hanem a nemzeti klasszicizmus későbbi gyakorlatahoz híven már ekkor, 1843-ban, elméletileg megszabja ennek követelményét: az a baj, hogy nálunk hiányzik a «közvetlen nézés, tapasztalás, ez a lélek egészségének legjobb orvosa». Azért azt tanácsolja «némely» író társának, hogy látogasson el Pest-

ről vidékre, «s teljék, erősödjék meg a szíve a nyers magyarság romlatlan érzelmeitől».¹

Erkel zenéjét, helyesebben a *Szózat* megzenésítését is minden bizonnyal a nyers magyarságnak ez a romlatlan érzelme ítélte el vele: «Erkel karmester dalával éppen nem vagyunk megelégedve, mert az hamis pathos, erőltetett tűz, magyartalan német szellem, taktusával együtt, s ezt azonnal megérzi fülünk».² Bár a negyvenes évek közepén kimutatható már kritikáin a hegeli terminologia, nem állja meg, hogy idegen mintáktól irtózó izlésnek ebben a korszakában a követőkön keresztül ne csipjen egyet a később rajongott mesteren: »A németek minap, midőn a hegeli philosophia sebesen kezdé honosodni, összeszedvén magokat, mindenfelé kapkodtak és ki hinné? az új tan hívei egész könyvet írtak a felől, hogy Shakspere is szerintök gondolkozott».³ Itt is érezhető, hogy német-ellenes érzelmi magatartás húzódik meg a sorok között. Ne feledjük: a negyvenes évek közepe táján a politikai-érzelmi állásfoglalás egyfelől franciák iránt rokonszenvet, másfelől németek iránt ellenszenvet ébresztett.

A németes izléssel való elvi szembefordulásának másik forrása 1844—45-ben megtett külföldi, nevezetesen franciaországi útja. Midőn 1847-ben közzétett úti leveleiben összegezi franciaországi benyomásait, elismeri, hogy bár balítélettel indult francia útjára, sok kedvező tapasztalatot gyűjtött. Mind Párizs, mind Franciaország sokat nyert előtte «úgy erkölcsileg, mint polgárilag». Egyesek és az állam sehol nem áldoznak többet az emberiség javára, a művészetet és tudományt sehol nem becsülik többre, mint ott. Sőt a Párizsról terjesztett rossz híreknek sem szabad hitelt adni: ne higgyük «a mi rosszat főleg ellenszenvű német lapok és utazók bocsátnak világ elé Párisról».⁴ Megismeri a francia irodalmat, különösen a romantikusokat,⁵ értékes és kedvező benyomásokat szerez a francia olvasóközönség magatartásáról,⁶ a francia életéről, iparról, társadalomról — szóval látóköre bővül s alapvető németes izlésű műveltségét alkalma van kiegészíteni franciaországi tapasztalatokkal.

Magyar védekező ösztön, politikai-érzelmi ellenszenvek, úti benyomások alapján szerzett francia-rokonszenv: íme a lelki rúgói annak az érdekes, de csak rövid ideig tartó elfor-

¹ Regélő Pesti Divatlap, 1843. I. 29. sz. *Utirajzok* (1842.).

² U. o. 45. sz. *Vörösmarty Szózatának két új melódiája*.

³ *Vörösmarty Mihály* (1845); újra: *Pályák és pálmák*, 1886. 151. l.

⁴ Pesti Divatlap, 1847. I. k. 25. l. *Páristól Lyonig* (1845).

⁵ Müller Lipót: *Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában*. EPhK. 1923. 176. l.

⁶ Pesti Divatlap 1844. II. 197. l.

dulásnak, amely a negyvenes évek közepén szembeállította izlésének és tanultságának németes irányával.

3. A «német értelmiség»-től való, szinte ösztöneiben remegő félelem a tudat tiszta fényénél elvesztette fenyegető tartalmát, s Erdélyi széleskörű elméleti műveltségét a német írók és gondolkodók segítségével alakította ki. Európai távlatú szemlélete szerint a nemzetiség nem lehetett akadálya az egyetemes művelődésnek: a német idealizmus elméleti tanítása s példaadó gyakorlata csak megerősíthették ebben a nemes meggyőződésében. A német szellem európai szerepe sohasem volt nagyobb jelentőségű s értékrendje vitathatatlanabb alapokon nyugvó, mint midőn német voltának legnemesebb hagyományaiból és erőiből merített. Az elméleti érdeklődésű Erdélyi János természetes mozdulattal fordult a korabeli német gondolkodás fényforrásai felé: ez a fordulat nemcsak egy új humanizmus magaslataira emelkedett németiséget, de egyszersmind Európát is jelentett számára! (Idegeiben és ösztöneiben mégis életre mozdult néha az ősi magyar védekezés, bizonyosságot téve a lélek örállásáról s az indulni akaró küzdelem elszántságáról.)

A német műveltség első hulláma a népiesség elméletén keresztül hatolt el hozzá. Népi származása, érdeklődése s nem utolsósorban a magyar hagyományok¹ és a követelő történeti helyzet a nép és a népköltészet felé fordították figyelmét: természetes, hogy a hasonló jellemű Herder-féle elméletek kötötték le érdeklődését. A negyvenes években, gyűjtőtevékenységének idejére lehet tenni a Herder-hatást — ezt minden részletében megvilágítva állítják elénk Pukánszky Béla, Horváth János és K. Posonyi Erzsébet tanulmányai.² A bennünket érdeklő gondolatok közül Erdélyinek a néplélektanra vonatkozó eszméjét emeljük ki, amely szerint a népköltészet nemcsak irodalmunk, hanem a magyar nép «lélektudománya» szempontjából is fontos.³ Amint Pukánszky rámutatott, az ösztönzést Herder adhatta Erdélyinek, de kiszélesítése, elmélyítése, tudatos és gyakori alkalmazása saját tulajdona, konkrét szemléletének értékes eredménye.⁴

A mult század historizmusa a romantika mellett Hegelből merített legtöbbet.⁵ Egészen természetes, hogy Erdélyit végigkísérte Hegel hatása, amely 1851-től az ötvenes évek végéig legerősebb benne: amint a negyvenes években gyűjtőtevékenysége Herderhez, az ötvenesekben sárospataki filozofia-

¹ Ld. Horváth János i. munkáját.

² L. a 236. lap 2. jegyzetét.

³ *Kisebb prózái* I. k. 21. l.

⁴ I. m. 53. l. Ld. még K. Posonyi Erzsébet i. m. 47—48. l.

⁵ Kornis Gyula: *A magyar philosophia fejlődése és az Akadémia.* Budapesti Szemle, 201. k. (1926.) 364. l.

tanárkodása Hegelhez vezette. A hatás itt is jellemzőbb a befogadóra: kétségtelen, hogy Erdélyi az elméleti és tudós érdeklődésű nemzedék filozofiára leghajlamosabb tagja volt, lelkesedése mögül sokszor felbukkant racionális érdeklődése, a történés és a művészet adatai mögött mindig a szellem érdekelte.¹ Midőn *A hazai bölcsészet jelenében* sorra veszi Hegelt követő kortársait, maga is rámutat gondolkodásmódjának Hegellel rokon vonásaira: «Mondhatnék s pedig egész jámborsággal magamról is annyit, hogy előbb voltak afféle meggyőződéseim gondolkodás után, mint tanulmányaim könyvből».² Midőn Hegel filozofiajában felismerte az egyéniségéhez simuló rokon magatartást, magyar földön legteljesebben s mindenestre nem tanulmányképen, hanem erős élményszerűséggel olvasztotta magába Hegel eszméit. «En, úgy hiszem, térítő leszek Hegel részére» — írja Toldynak az őt annyira jellemző, kissé mindent túlbecsülő optimizmussal.³ A hegeli terminológia külső hatásával és egyes gondolatok pusztá átvételével nem foglalkozom, bennünket a szemléletmód rokonsága érdekel legjobban, követkekezései azonban átlépik ennek a felsorolásszerű fejezetnek határait, így a maguk helyén később teszünk említést róluk. Hegelnek Erdélyire gyakorolt általános hatását Pukánszky Béla foglalta össze legtömörebben: itt is az ő dolgozatára utaljuk az olvasót.⁴ Fontosnak tartjuk idézni az Erdélyit Hegeltől elválasztó különbségekre vonatkozó megállapítását: egyfelől gyermekkori élményekben gyökerező hitvalló kálvinizmusa, másfelől a költészetről vallott erőteljes nemzeti szellemű befogása választja el a német filozofustól.⁵ Különben a hatvanas években minden tekintetben lazábbá válik Hegel filozofiájával való kapcsolata, ebben az élmény frissességének elmúlásán, a filozofiai tanszéknek az irodalmival való felcserélésén kívül az általánossá váló psychologismus és már a magyar szellemi élet felé közeledő pozitívizmus is közreműködött.

A harmadik hullám, amely nemcsak Erdélyi, hanem egész nemzedéke⁶ felett átcsapott, a «Fiatal Németország» hatása volt. A már említett politikai, érzelmi és történeti rokonhelyzetén kívül — nem tekintve a kortársi mozzanat önmagában is mindig hatásos helyzeti energiáját — volt valami alkati hasonlóság a «Fiatal Németország» írói és Erdélyi között. A kombináló értelem, a kritikai szellem, a képzelő-

¹ Bartók György: *Erdélyi János gondolkozása*. Erdélyi Múzeum, 1915. 12. l.

² 153. l.

³ 1853. dec. 20. Kiadva: Akadémiai Értesítő, 1914. 584. l.

⁴ *Hegel és magyar közönsége*. Minerva, 1932. 16—17. l.

⁵ U. o. 17. l.

⁶ Farkas Gyula i. m. 255. s köv. lapokon.

erőt és érzelmi kitöréseket szabályozó és lehalkító magatartás, a költői alakítást fenyegető logikai tevékenység¹ — nagyjából közös vonásai a «Fiatal Németország» íróinak és Erdélyinek — olyan szellemi légkört teremtettek, amely mindenképpen alkalmas volt a hatás befogadására. Erdélyi németországi útja csak megerősítette ezeket a szellemi kapcsolatokat, amelyek kitartóan kísérik a harmincas évek végétől, midőn Ludolf Wienbarg *Aesthetische Feldzüge*jét fordítja, élete utolsó nagy munkájáig, az *Egyetemes irodalomtörténet*ig. Hegel sem állta útját ezeknek a kapcsolatoknak, hiszen Mundt, de úgyszólván a «Fiatal Németország» valamennyi írójára, erős hatással volt, még akkor is, ha vitatkoztak vele, vagy tiltakoztak ellene.² A hegeli dialektikát és terminológiát ők is átvették s ezeknek az irodalommal kapcsolatban való alkalmazását Erdélyi nemcsak Hegel tulajdonképeni követőinél (Rosenkranz, Röscher, Erdmann), hanem náluk is, különösen Mundtnál tapasztalhatta.

A már említett Wienbarg-fordítás — amely sohasem jelent meg nyomtatásban — észrevehetően nagy hatással volt esztétikai nézeteire több mint egy évtizeden át. A nemzetiség és a szépség fogalmának összekapcsolása,³ az egyoldalú «eszményiség» elleni állásfoglalás, a szép történeti meghatározottságáról és szubjektív jellegéről szóló tanítás, a népies jellegű költészet különös szeretete — mind olyan elv, mely Erdélyi negyvenes években vallott irodalomesztétikai nézeteinek megfelelő.⁴

Mundt nem a fiatal években, mint inkább utolsó nagyobb munkáinál volt rá hatással. *Egyetemes irodalomtörténet*ének bevezető elméleti és tudománytörténeti fejezeteit e dolgozat műhelymunkája közben részleteiben is összehasonlítottuk Mundt *Allgemeine Literaturgeschichte* c. művének⁵ hasonló fejezeteivel; nemcsak a gondolatmenet, a közösen felvetődő problémák egyeznek meg, hanem a részletkérdések, hivatkozások, idézetek is; a véletlen találkozásnál többre mutatnak ezek az egyezések — arról vallván, hogy Erdélyi nagyon közel érezte magát

¹ A «Fiatal Németország» íróinak ilyen jellemzését ld. Merker—Stammler *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. Berlin, 1925/1926. II. k. 58. l.

² Willy Moog: *Hegel und die Hegelsche Schule*. München, 1930. 428. l.; Merker—Stammler i. m.-nek *Junges Deutschland* c. cikke.

³ Wienbarg: «Eben dieser Zeitraum, den wirklich geniale und grosse Dichter, wie Schiller und Goethe verherrlichten, liefert uns den schlagendsten Beweis, dass die Poesie und alles Schönste immer und ewig ein Fremdling bleibt, wenn es aus der Fremde kommt und nicht geboren und aufgewachsen mit den Kindern der Heimath.» 133. l.

⁴ Jánosi Béla: *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete*. Budapesti Szemle, 159. k. (1914) 45. l.

⁵ 2. kiadás, Berlin, 1848.

Mundt felfogásához.¹ Ennek a közeledésnek — elhanyagolva a kevésbé tanulságos tárgyi egyezéseket — egész irodalom-szemléletére kiható mozzanatára is figyelmeztetnünk kell: midőn a *Pályák és pálmák* című (1867) nagyarányú tanulmányában arról beszél, hogy a költészet realitása épen a nemzeti szellem, Mundtot idézi: «Korunkban méltóbb feladat a nemzeti, mint a világirodalmi álláspont, még pedig nem egymás rovására.» Vagy még jellemzőbben és határozottabban: «A nemzetiség minden irodalom magva és legtöbb szépsége és a műveltségnek túlnyomólag egyetemesítő szelleme csak az irodalom elrontása és elkorcsosítása.»² Talán mondanunk sem kell, hogy ennek a vallomásnak a hangjainál az ötvenes évek lelkes szavai, amelyekkel hegelista térítővé szegődött, messze, szinte idegen mult varázsigéi csupán. Ahogy a negyvenes évek forró herderi élményét hűvös emlékké sorvasztotta Hegel óriásivá nőtt alakja, úgy hűlt ki lassan az öregedő Erdélyiben a hegeli élmény forrósága. De közömbös sohasem tudott maradni: Mundtot idézi, szavaiban régi vallomások íze érződik, az ifjúság szellemei kísértének. Az elmúlt évek nem térhettek vissza soha, de a régi ideálok mintha fehér kendővel intettek volna utolsó istenhozzádot a nemsokára halni indulónak. Szükséges, hogy egyelőre csupán tudomásul vegyük ezeket a tényeket.

A három német hatás-hullám után néhány francia nyomra is figyelmeztetnünk kell. Említettük már, hogy a negyvenes évek közepén tett franciaországi útja megismerteti vele a korabeli francia irodalmat (Béranger-t különben is fordítja!). Kiadatlan utazási naplójában írja, hogy elolvasta Chateaubriand *Genie du Christianisme*-ét.³ Hogy Petőfivel együtt ő is vallotta a szép és igaz összekapcsolásán alapuló «esztétikát», abban bizonyára Chateaubriand-nak is volt valami része.⁴ Fontosabb megemlíteni Taine környezet-elméletének felbukkanását. Herder

¹ Az *Egyetemes irodalomtörténet* csak tudománytörténeti és részben elméleti jellegű fejezeleiben kért segítséget Mundttól. Anyagában leginkább J. Scherr *Allgemeine Literaturgeschichte* című munkájára támaszkodik. Mint Scherr, Erdélyi sem általános fejlődés vagy műfajok (Rosenkranz) szerint, hanem művelődési körök szerint tárgyalja a régi irodalmat. Mindketten Kinával kezdik, majd a hindu, egyiptomi, perzsa, héber, arab, ó-török, görög és latin irodalmat veszik sorra. Természetesen más korabeli összefoglalásokat is használt: Rosenkranz, Graesse, Hammer-Purgstall irodalomtörténeteit is forgatta.

² A hasonló című kötetben, 29. l.

³ 1844. dec. 28. *Erdélyi-tár* 5. k. 7. l.

⁴ «Az „Olymp, aetheri myrthus“ stb. ideális dolgok, hála Istennek, kiküszöbölve a költészetünkből s annak örül minden jobb érzés, a mi magán viseli a nem-ideális valóságot, a jellemzetest, az igazságot. Chateaubriand egy-helyt azt mondja: csak az szép, a mi igaz; s ezt valljuk mi is.» (*Egyéni és eszményi*, 1847. *Kisebb prózái*, II. k. 164. l.). Petőfi: «A mi igaz, az természetes, a mi természetes az jó és szerintem szép is.» (Levele Aranyhoz, 1847. Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, III. k. 63. l.).

és Hegel után Taine hármasságának emlegetése igazán nem meglepő a minden korszerű gondolat iránt oly érzékeny Erdélyinél. Már az ötvenes évek közepén — inkább ötlet-szerűen — felbukkan Taine gondolata.¹ 1859-ben teljesen felhasználja a környezet-elmélet gondolatát, midőn éppen Kölcseyt idézve és cáfolva lép ki a magyar idealizmus elméleti hagyatékából, hogy irányt mutasson a pozitivizmus későbbi eszményei felé: «Megengedjük ugyan, hogy „a szép minden kor, hely és éghajlat embereiben egyenlő alapvonásokkal tündöklék”, de az irodalmak története itt nem áll meg, hanem, mint minden a mi él, megered az egyetemes alapból és fejlődik és folytatja magát új meg új alakulásokban hely, idő és éghajlat szerint.»² *Egyetemes irodalomtörténetének* bevezetésében³ is hangoztatja ezt a gondolatot, amelynek határozott emlegetése nem véletlenül esik arra az időre, midőn a hegeli élmény kezd veszíteni régi erősségéből.

II. Romantikus közjáték.

1. Ezek a sorok azért is íródtak, hogy számbavegyenek néhány változatot. Meggyőződésünk szerint a sematizálás veszedelme az összetett izlésű koroknál és íróknál éppen a lényegét, a változatok játékát fenyegeti. Nemzeti klasszicizmusunk nagyjait könnyen merevítjük meg abban a szerepben és izlésformában, amelyben szemléletünk szerint «hivatásuk magaslatára» emelkedtek. A szobor talán hatalmas, könnyű utódok előtt áhitatot keltő csoda, de a tiszteletből hiányzik az élet, a szoborból nem mozdulnak életre a változatok: egy ember szellemi küzdelme a végső tudásért. Barta János a romantikus Vörösmartyról írván,⁴ rámutat hőséne azokra a lelki adottságaira, amelyek a klasszikus magyar típusra jellemzők. Hasonló joggal lehet és kell beszélnünk a nemzeti klasszicizmus romantikus vonásairól is: a változatok éppen a szellemi gazdagság tényei, a fejlődés mindig mozgás; klasszicizmusunk nem a 'nemzeti romantika' másik pólusa, nem a Strich-féle 'klasszikus' és 'romantikus' stílus magyar földön termett megfelelője, hanem *történeti eredmény*, nem időtlen létformája az emberi léleknek, hanem a magyar fejlődés egyszeri és sajátos terméke. A változatok diadalmaskodnak benne: a századközép nagy magyarjai végtelen szellemi tájakat járnak be néhány évtized alatt.

¹ Már a *Századnegyedikben* is céloz rá, azután határozottabban az Arany Jánosról szóló tanulmányában (1856): «Tehát a költői gondolat is alá van vetve az idő rozsdájának s mintegy megszineződik a hely és idő-viszonyok befolyása alatt.» (*Pályák és pálmák*, 405. l.)

² *Magyar lyra* (1859) c. tanulmányából. (*Tanulmányok*, Bpest, 1890. 25 l.)

³ 9—10. l.

⁴ Nyugat, 1937. dec., 1938. jan. sz.

Természetesen Erdélyi János sem egyszerűen «népdal-gyűjtő», «jeles kritikus» és a «hegeli szellem magyar követője». Az élettelenül sápasztó közhelyek mögött rejtőzködő változatokra vagyunk kíváncsiak: ezért vetünk egy pillantást a negyvenes évek Erdélyi Jánosának ízlésére.

Ismereteseek ennek az ízlésnek népi kapcsolatai. Bár ezeknek a kapcsolatoknak származásából és élményeiből nyert ösztönzésein kívül korszerű romantikus mozzanatai is vannak (Herder, a német romantika), tagadhatatlan ennek az érdeklődésnek a realizmus felé vivő iránya — még abban az esetben is, ha mindennemű népi mozzanatra vagy stílusra irányuló ízlést a maga egészében romantikusnak nyilvánítunk. Az ifjúság par excellence romantikus kor: nem szabad csodálkoznunk, ha a fiatal Erdélyi egyénisége nemcsak az említett népies, de a «mély» romantikából is elárul valamit.¹ A kordivat is kedvezett, hiszen a harmincas évek és a negyvenes évek eleje — tehát Erdélyi személyiségének kibontakozása — mindenképen a romantika elterjedésének ideje.

A fiatal Erdélyi útnak indul a negyvenes évek közepe táján s Genovában szembenáll a tengerrel. Utazási naplójában izzani kezdenek a romantikus szavak: «Szárazföld gyermeke, miért szeretem én úgy a tengert... Vagy talán csapás rajtam olyat vágyni, mi messze van, bírhatlan után?»² A hangot ismerjük: a romantikus utazó végtelenség-vágya ez, kék-virág után futó nosztalgia. A Pesti Divatlapba is küld tudósítást útjáról,³ s itthon ábrándozó olvasói előtt megjelenik a romantikus látomás: «Szeretnék oly messze utazni tengeren, hogy megunjam azt; ekkor talán ki volnának vágyaim elégitve». De a racionalisnak ismert író nemcsak a tenger bűvöli el, hanem Vörösmarty romantikája is. Ugyanabban az évben, 1845-ben, Vörösmarty költeményeiről ír,⁴ s patosza épen akkor csap fel legmagasabbra, midőn a költő egyik romantikus versét, *A túlvilági képet* dicséri: «És az ifjúkor legszebb ábrándjai nem örültség-e, az önfeláldozás nem örültség-e?... És van-e szebb mint az ifjúkor ábrándjai, mint a föláldozás?... Ime az alapeszme játéka, ime az álom philosophiája, egész komolyan, nemesen.» S hogy a romantikus stílhangulat teljes legyen, Jean Paul szavai fűzik tovább a romantikus álmot: «... jedes Träumen setzt nicht nur ein vergangesen Wachen, auch ein künftiges voraus...» Ime a «népfi», aki «vész-szórta hajjal» áll a sir felett s Jean Pault idézi... Ne felejtjük,

¹ Ld. Kemény Zsigmond fiatal éveinek romantikus ízlését — hogy csak a nemzeti klasszicizmuson belül maradjunk.

² Erdélyi János *Utazási naplója*, 1844/45. Kézirat. *Erdélyi-tár* 5. k. 29. l.

³ *Eredeti levelezés a külföldről*, 1844. 281—83. l.

⁴ *Pályák és pálmák*, 182. l.

hogy Erdélyi fiatal s nem rég temette el feleségét és kisleányát: csoda-e ha a romantikus patosz nagyon mélyről szakad fel belőle? «Valami daemoni új is vegyül sorsom igazgatásába» — írja a csapások súlya alatt roskadozó ember a romantika örök dialektusában,¹ rádöbbenve a végzet igazi arcára.

A művész-zseni isteni eredete és felsőbbbsége, szabályalkotása, vezérszerepe (Hugo Viktor) közismerten romantikus tanítás: ez sem hiányzik a negyvenes évek Erdélyi Jánosának elvi megnyilatkozásai közül. A költő szabályteremtő hatalmára² s «látnoki»³ erejére vonatkozó közhelyszerű elvi megjegyzéseit mellőzve, ismét a mélyből, élménye nyomán tör fel a romantikus látomás: «Liszt homlokát a művészet istennője csókolá meg, lelkébe az ég árasztá sugarát, hogy mint villámszárnýú sas, hatalmasan emelkedjék fel. És mégis, úgy tapasztaltam, Bécsben a fenső köröket a lángelmének önérzete metszően sérté. Elfelejték a jámborok, hogy Liszt egy hős, míg ők az ősi gőg, bűn és előítélet szolgái».⁴ Ebben a lelkes és büszke nyilatkozatban nem a Kisfaludy Károly-féle, közönségre tekintető praktikus romantikának, nem is a népiesség demokratikus érzelemvilágának hullámverése ért partot, hanem annak a «mély» romantikának kék-virága sodródik elénk, amelyet a genovai tengerparton már feltűnni láttunk. Arisztokratikus ízlés-jelenség ez, hasonló a német klasszicizmus költő-méltóság elvéhez, vagy Novalis nemzedékének tömegtől és mindennapiságtól menekülő életformájához, hazai talajon maradvá pedig elvi megfelelője annak a költői gyakorlatnak, amelyet Kölcey végtelen sóvárgása és Vörösmarty gazdag áradása jelent.

Annál inkább kötelességünk rámutatni erre a szerény változatra, mert nagyon is közismert Erdélyi népies romantikája és demokratizmusa, amely a nemzeti klasszicizmus felé egyengeti útját. Ízlésének fent idézett romantikus vonásai különben mind kevesebb elvi nyilatkozatban kapnak helyet: a negyvenes évek közepén túl mindinkább sűrűsödnek a mondanivalók, a kék virág immár nem a magyar költők vágya. De hogy ezt a romantikus ábrándot még sem hiába élte át írónk, hogy ennek a romantikának és arisztokratizmusnak belső igazságot adó idealizmus később, más körülmények között és más formában, de hasonló ihletből új életre támad — már most jegyezzük meg, nehogy a változatok céltalansága eleve kedvünket vegye.

2. A múlt század néhány évtizede — a romantikus nemzedéktől a kiegészítésig — irodalmunk hőskora, abban az

¹ Csengery Imréhez írt levél, 1844. márc. 13. Közreadtam IK. 1938⁴⁰⁰. 1.

² Levele Toldyhoz, 1843. aug. 25. Akad. Ért. 1914. 577. 1.

³ *Pályák és pálmák*, 183. 1.

⁴ Életképek 1846. I. 20. sz.

értelemben is, hogy a nemzeti erők sorában az irodalom szinte első helyen áll, nem egyszer a politika előtt küzd a nemzeti célok megvalósítása érdekében. Értéktudata is ennek a hivatásnak megfelelően alakult ki, s közönsége is úgy tekintett rá, mint a hívő a szentélyre. Áhítat és hősi vállalkozás ennek az egykori irodalomnak légköre: nem csoda, ha nagy várakozással szemlélte lehetőségeit és eredményeit. Az irodalmi élmény fontosságát soha jobban nem hangsúlyozták, mint akkor — az élet valósága szinte az irodalmon keresztül kapta meg a maga megfelelő rangját és tartalmát. Irodalom annyit jelentett, mint értékesebb és igazibb élet — a romantikus Európának ez az öröksége¹ annál hitelesebb és történetileg szükségszerűbb lehetett magyar földön, mert Bessenyeitől kezdve irodalmunk a nemzeti művelődés szolgálatába állt, a nélkül, hogy értékességéből valamit is veszített volna. A nemzeti életben sorsszerű elhivatottsággal betöltött helyét történeti helyzete szerint indokolta, s az csak természetes, hogy a XVIII. századvég racionalizmusánál forróbb, élményszerűbb és rajongóbb hangott ütött meg, midőn a XIX. században a romantikus izléstől fogadott el alapvető ösztönzéseket.

Az irodalomnak ez a vezető szerepe Európa-szerte megerősödött a napoleoni háborúk után. A sorsszerű magyar gondolat találkozott a családi életbe, érzelmi világba, irodalomba menekült Európa biedermeier izlésével.² Mint Trócsányi Zoltán jóval a német irodalomtörténet biedermeier-kutatásai előtt rámutatott, ez a korszak általában az írásszenvedély korszaka volt. Ahogy megirodalmiasította a lakást, ugyanúgy irodalmiasította el a lelkeket és az egész művelt társadalmat.³

Tehát: magyar hagyomány, romantikus örökség, európai biedermeier-izlés — Erdélyi János a negyvenes években ilyen történeti helyzetben alakítja ki irodalomszemléletét.

A már idézett Vörösmarty-tanulmányában — romantikus korszakának legfontosabb elvi dokumentumában — fejtegeti ezt a kérdést legalaposabban és legjellemzőbben.⁴ Önérzetesen állapítja meg, hogy az irodalmi reform mélyebben vág nemzeti életünkbe, mint a politikai. Sőt a politikai reform tévedései onnan származnak, hogy nem várta meg mindenben az irodalmat. Felhőtlen optimizmusában úgy véli, hogy a tévedező politikát az irodalom fogja kivezetni az egyenes útra; s hogy

¹ Sigmund v. Lempicki: *Bücherwelt und wirkliche Welt*. Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 1925. 354. l.

² A biedermeiernek az irodalmat az élet központjába emelő szerepét — ha nem is ezzel a céllal — Bietak, Weydt és Kluckhorn is érinti. A kérdés magyar irodalmában gazdag eredményű dolgozat Zolnai Béláé: *Irodalom és biedermeier*, Szeged, 1935.

³ *A magyar nyelv biedermeier-korszaka*. Magyar Nyelv, 1927. 327. l.

⁴ *Pályák és pálmák*, 148—152. l.

elméletének a hagyományos racionális művelődési gondolattól való romantikus izlésben fogadt elterését tudatosítsa, félre nem érthetően hangsúlyozza ennek az irodalmi szerepnek *érzelmi* eredetét: «És itt egy külön jegyzést akarok tenni. A művelődés mindenütt és mindenkor Homér vagy Dante képében, de költők által kezdetett meg... (A költészet) nem csak kezdi a művelődést, hanem... örökké meg is tartja, ha igazi és nem fattyú, ama rangot, hogy a megindult műveltségnek mindig fővivője, óramutatója, jelentője.» Ez az érzelmi eredetű, minden ízében romantikus művelődési eszmény — jól jegyezzük meg — Erdélyi szerint a tudománytól csupán *segítség*et fogad el,¹ de vezető szerepét határozottan megtartja. Romantikus világszemléletté szélesedik irodalmi eredetű elvi állásfoglalása, midőn töprengés nélkül átadja magát a fiatalság és a romantika érzelmi hullámainak: «Mindenkit, a ki újat hoz a világra, képzelet viszen, s újat akárki is csak mint költő találhat.»²

Hogy a negyvenes évek közepén az irodalom mennyire legfontosabb ügye életének, igen sok jellemző adat bizonyítja. Utazásai közben kevés hír jut el hozzá hazulról, és választott életformájára jellemző romantikus túlzással sóhajt fel: «Minden irodalmi hír úgy érdekel, mint a francziákat az utolsó marocccói csata.»³ Gondolkodásának irodalomra irányitottságát mi sem bizonyítja jobban, mint kiadásra nem került, saját használatára készült utazási naplójának egy két áruló sora,⁴ ahol a stílusjegyekben lehet tetten érni az irodalom rajongóját: bécsi képtári benyomásait irodalmi hasonlatokkal rögzíti, igazolva szemléletének irodalmi élménytől való tökéletes átítatódását: «Rembrandt homályos és fényes, sötét vászna mint Byron. Rubens izmos alakokat teremtett, mint Shakespeare.» Midőn már túl volt ezen a romantikus hullámon, s nem egy jel vall már a kiábrándulásra: az élet = irodalom tételt, személyiségének katasztrófákon keresztül dédelgetett kincsét, nem hajlandó még most sem felváltani a józanság aprópénzére. 1851-ben lemondó hangon ír Szemere Miklósnak a népszerűségről: ki népszerű? Még Vörösmarty sem, nemhogy ő, Erdélyi, vagy Szemere... «Népszerűség! De azért csak írjunk. Ez a mi életünk! az irodalom.»⁵ Ez a vallomása nem nagyhangú és hevülékeny, de a maga állhatatos csendességében annál meggyőzőbb az «irodalom mint életforma» elv belső igazságáról.

Mindent elirolalmiasító szemléletére rendkívül jellemző adatokat találhatunk úti leveleiben. A táj nem egyszer mint

¹ U. o. 151. l.

² U. o. 152. l.

³ Pesti Divatlap, 1844. Őszelő 3-kán.

⁴ Erdélyi-tár 5. k. Napló jegyzetek, 1844.

⁵ Levele Szemere Miklóshoz. 1851. aug. 16. Kiadva IK. 1905. 349. l.

irodalmi élmények közvetítője érdekli; midőn Tiszafüreden a peleskei nótárius nyomait kutatja, kerekén kijelenti: «Nekem mindegy, akár történt valami, akár nem a szegény nótáriussal, de varázs szálak kötik ezáltal lelkemet Hortobágy földjéhez, s az emlékezet virága, melyet oda költő ültetett, hervadatlan.»¹ Németországi útján meglátogatja a wolfenbütteli könyvtárat s kegyelettel zarándokol Lessing sírjához;² Franciaországból érdemesnek tartja megírni haza, hogy az útközben vásárolt könyvek szinte elborítják.³ Chambéryt is irodalmi élmény miatt keresi fel: «Próbáltam megtalálni a charmettesi házat, melyben Rousseau lakott; mert talán egész Chambéryt kihagyom utamból, ha össze nincs kötve e nagy ember életével.»⁴ Erdélyi az az utazó, aki irodalmi élményeinek megerősítését, szinte hitelesítését várja a tájtól s természetesen könyv nélkül utazni sem tud. A tájnak annyi érzelmi értéke van számára, amennyi irodalmi emléket talál benne, a költészet nem a természetből, hanem az egykori költők jelenlétére és szellemére emlékező tájból sugárzik feléje. Az érzelmes utazó szellemeket idéz, s a szellemek nemcsak a tájat, de őt magát is varázslat alatt tartják. Az ideált itt is könnyű tettenérni: művelődési eszménye feltétlenül érzelmi eredetű s a költészetben ismeri fel az élet legigazabb értékét.

Németországi útján ütközik bele leginkább az irodalom és az irodalmi élet biedermeier izlésébe, abba a csendes, kissé érzelmes, a romantika szenvedélyességétől messzeálló kispolgári könyvműveltségbe, amelyet az irodalommal átítatott szemléletű magyar író érezhetően irigyl a németektől: «Oh, itt egészen más élet a városi, mint hazánkban. Itt az irodalom az, miben leginkább összetalálkoznak az egyesek; az irodalom az, mely a könyvek okos és olcsó terjesztése által legtöbb kedélyt egyesít... És vajjon mi lehetne okosabb szenvedély vagy időtöltés a nagy nyilvános élet helyett, mely egész Németországon ismeretlen, mint az irodalommal foglalkozás.»⁵ Ez az irodalom-középpontiság elvi hangoztatásának nem romantikus, hanem korszerű biedermeier változata.⁶ A könyvek «okos és olcsó» terjesztését emlegeti, a szenvedély is «okos» jelzőt s az

¹ Regélő Pesti Divatlap 1843. II. k. 21. sz. Horváth János i. m.-ben idézi Erdélyinek ezt a helyét s az alföld-szemlélet kialakulásáról írván, megjegyzi: «Őt (t. i. Erdélyt) már egyenest a költészettel megszentelt táj varázsa vonja a Hortobágyra». (244. l.)

² Pesti Divatlap, 1844. 252. l.

³ U. o. 1847. *Páristól Lyonig*.

⁴ *Chambéry és vidéke*. Életképek, 1846. I. k. 20. sz.

⁵ Regélő Pesti Divatlap, 1844. I. 51. sz.

⁶ Érdemes lenne Erdélyi biedermeier-izlésének összetevőit külön tanulmány tárgyává tenni. Költészetében, gyűjtői tevékenységében, életideáljaiban sok biedermeier vonás van. Különösen a negyvenes évek s az ötvenesek eleje tüntetnek fel biedermeier nyomokat izlésében.

időtöltéssel hasonló hangulatú értelmezést kap, s a «nagy nyilvános élet» hiánya következtében feltűnik a csendes olvasó, aki bizonyára családjá körében az irodalomnak él. Ezt a korszerű idilli képet még jelzőiben is találóan állítja elénk Erdélyi — mintegy összegyűjtötte az irodalmat élete középpontjába helyező biedermeier-polgár magatartásának alapjait. Az okos szenvedély természetesen messze sodródott már a romantika kispolgári időtöltést annyira megvető nagyvonalúságától, de az irodalom változatlanul megtartotta az élet középpontjában birtokolt helyét. Az ábránd tovább élt, a biedermeier-ember régi álmokat dédelgetett szívében.

Az irodalom-középpontiság elvének romantikus és biedermeier gyökerei után vessünk egy pillantást a gondolat magyar elvű megjelenésére is, amely egy erre szükségszerűen adott történeti helyzetben válhatott igazsággá, s amely a fejlődés szempontjából törvényes örököse az irodalmat a nemzetiséggel összekötő örök magyar írói magatartásnak. Ez az időpont, mint Kemény Zsigmondnál, Erdélyinél is. 1849, illetőleg a belőle következő tanulságok. Érdekes: minden valamire való írónknak ünnepélyes, fojtott patosszal hangzó kifejezése van a változó magatartás lerögzítésére. Kemény «recollectio»-t emleget, Erdélyit hasonló hangulatba sodorja az önrevízió: «...egy maradt fenn: az elmélkedés kötelessége a lejárt idők felett».¹ Elmélkedésének természetyszerű eredménye: vád az utóbbi évek túlhajtott politizálása és a szellemi tényezők elhanyagolása miatt. A háttérbe szorított irodalom visszaüt s követeli helyét a nemzeti erők sorában: «Én megháborítom az ősök emléket is, mert társadalmi úton, melynek egyetlen közlönye az irodalom, keveset dolgoztak elővitelünkre, hanem a helyett választák mindig a politikai utat s nyaktörő kalandokba vegyíték a nemzetet, holott kard ellen van kard, míg értelmi erő ellen tompa minden nyíl; s ha bukásunkat utolsó okaiban vizsgálónk, ott akadnánk meg, hogy a politikai túlérték serpenyője fölbillenté nálunk a társadalmi súly serpenyőjét.»² Ez már Kemény Zsigmond irodalomszemléletével rokon álláspont, irodalom és társadalom egymásrautaltságának hangoztatása; a nemzeti klasszicizmus kiérlelt gondolkodásának eredménye, épúgy, mint a «nemzeti önisme», a «hazai tiszta tudat» követelése: nagy költőink (Vörösmarty, Eötvös) és nagy államférfiaink (Széchenyi, Wesselényi) igaz ismerete a nemzeti önismeret feltétele, nélküle nincs «meleg honiság.»³ Nemzeti irodalom ismerete nélkül nem tud elképzelni jó hazafit, az irodalmat és jó értelemben vett hazafiságot szinte ok és okozati

¹ *Erdélyi-tár*, 1. k. 45. l.

² *Pesti Napló* 1851. 307. (márc. 17.) sz. *Losonczi Phönix* ismertetése.

³ U. o. 351. (máj. 9.) sz. *Magyar szónokok és státusférjak* ismertetése.

viszonyba állítja, mondván, hogy a «hazai irodalom ismerete nélkül senki sem lehet jó hazafi, birjon bár Franklin becsületességével.» Végkövetkeztetése nagyon egyszerű, az irodalom iránti rajongásában a kétségnek egyetlen felhője sem árnyékolja optimizmusát: «Olyan a nemzet, mint irodalma. A világot eszmék vezetik; eszméket az irodalom terjeszt... Ez állítás kétszer-kettő négy bizonyosságú.»¹ A világvezető eszmék és az őket terjesztő irodalom hatalmába vetett hit magyar örökség, sokszor elhangzott már Bessenyei óta: boldog illúziója volt egy kornak és néhány írói nemzedéknek, amely művészetét a méltóság és hivatás magaslatán szemlélhette. Erdélyi ízlését alakíthatta a rohanó idő: midőn romantikus- és biedermeier-ízü irodalomszeretétét a nemzeti sors változása az esztétikai jellegű szemlélődés síkjáról áttolta az önismeretben égő nemzet szemléletének síkjára: az irodalom középpontiságáról vallott meggyőződése nem változott. Művelődési eszményének érzelmi eredete is ugyanaz maradt: irodalmon mindez ideig szépirodalmat, költészetet értett, hiven az egymásután következő írói nemzedékek művelődési ideáljaihoz. Ez a romantikus iv köti össze rajongó ifjúságát a nemzeti klasszicizmus férfias és komoly méltóságával, belső egységet adva különféle ízléseken csiszolódott magatartásának.

S mint a magyar sorskérdések minden megidőzője, ő is eljut az élet és halál mezsgyéjére, ahol az egyetemes nemzethalál vagy öröklét szemszögéből nézi már az irodalom szerepét is. A szavak súlyosodnak, az érvekkel immár lehetetlen vitába szállni, az ízléssjelenségek helyét a «lenni vagy nem lenni» kérdése foglalja el. A népiesség gondolata is a nemzetlét távlatába kerül: különböző nyelvű és fajú népek között élünk, hollandi föld vagyunk, amelyet a tenger ostromol s a magyar népiség megmentésére nincs más lehetőség, mint «önségének a művészet által mennél hübb kiemelése, felmutatása.»² Soha nem volt s talán nem is lesz kor, midőn az irodalommal kapcsolatban a nemzeti sors tragikus jelzői törnek elő a legjobbak aggodásából. Midőn Erdélyi az olvasóközönség 1849 utáni ájultságáról beszél, nem esztétikai vagy irodalompolitikai kétségei támadnak, hanem az «örök halál», a «nemzetek sorábólli elenyészés» kétségbeejtő látomása gyötri.³

Az csak természetesen következik eddig vizsgált állásfoglalásából, hogy nemzete jövőjét és európai hivatását szintén a szellemi tényezők, nevezetesen az irodalom közreműködésétől várja. Idealizmusa és optimisztikus felfogása szinte

¹ I. h. Losonczy *Phönix* ismertetése.

² *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. Újra: Kisebb prózái.* II. k. 127–128. l.

³ Pesti Napló, 1851. 307. sz. Losonczy *Phönix* ismertetése.

határtalan, midőn a századközép irodalommal átítatott rajongója előtt — tragikus látomás! — a «spirituális határok»-nak nála mindenesetre humanista elképzelése tűnik fel. «És bizonyosan nemzetünk egykori lételét nem a Duna és Tisza négy partjain fogja méltólag keresni és feltalálni egykor, midőn mi nem leszünk, a jövődőség, mert a földi nyomokat eltapodja, ki utánunk lép, hanem megelérendi azon szép s örök világban, melynek neve tudományos világ.» S arra is feleletet ad, hogy milyen bizonyítékot szerzett erre az «alapigazságra»: a történetírás legújabb fordulata igazolja állásfoglalását. Míg a régi történetírás királyok harcaival és hódításaival foglalkozott s így a felszínen maradt, addig az új mélyebb rétegek felé törekszik, mert a szellem termékeit vizsgálja, nevezetesen az elmúlt népek «irodalmi állásával» ismertet meg.¹ Tehát a szellem, szabatosabban: az irodalom, hatalom, jóvátétel és örökkévalóság, záloga és jövője a nemzet életének! Néhány évvel később, 1851-ben, ama korszak íróinak megrendítően komoly és soha vissza nem térő áhítatos patoszában metafizikai magasságokba emeli az irodalom hivatásáról vallott nézetét: «...irodalom azon egyetlen szál, melyen függünk..., ez a mi látható szellemünk s halálutáni életünk, nemzeti és népi méltóságunk a világcsaládban.»²

Irodalomról ennél többet nem lehet mondani; ez az idealizmus — amelynek mélyről jövő érzelmi megindultsága átforrósodik szavain — elvi értékében lehet délibábkergető, a nemzetsors egészében lehet tragikus, de mindenesetre magasrendű szellemi igazolása annak a magyar írói nemzedéknek, amely a nemzeti felébredés misztikus pillanatában soha sem feledkezett meg európai és magyar hivatásáról, s mely nemzete életét és fenyegettetését sub specie aeternitatis tudta szemlélni.

III. Elvek és eredmények.

1. Történeti helyzet, új ízlésjelenségek az irodalomban, kötelesség-hozta filozófiai tanulmányok: épen elég ok arra, hogy 1849 után Erdélyi irodalomszemléletének alapjai megváltozzanak és tárgyi szempontból is fontos eredményeket hozzanak létre. 1849 hatására már nem kell bővebben kitérnünk; érintettük azt is, hogy 1851-ben elfoglalván a sárospataki filozófiai tanszéket, Hegel-tanulmányait elmélyíti s a filozófiai szemléletet irodalmi tanulmányaira is átviszi. S mivel az ötvenes évek irodalmi élete hangos a népieskedőknek nevezett, jórészt Petőfit utánzó epigon-csoport szereplésétől, csak természetes, hogy egészséges ízlése visszadöbben a népiesség

¹ *Kisfaludy Károly*, 1845. *Pályák és pálmák*, 109. l.

² *Losonczi Phoenix* ismertetése.

ilyen felfogásától, támogatva a filozófiai idealizmus élményétől. Érdekes, hogy a nemzeti klasszicizmus egészség-ösztone s Hegel filozófiájának átélése egymással párhuzamosan fejtette ki hatását: a népi elv hangoztatásától mintha egy időre elfordulna, éppen abban az időben, midőn filozófiai tanulmányai kellő elvi alapot nyújtottak idealizmusának hangos és őszinte hirdetésére. Ez az idő az ötvenes éveket foglalja magában, de átnyúlik a hatvanasokra is s körülbelül 1863-ban végződik. Elsősorban három nagy tanulmánya áll helyt e felfogásért: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855), *Magyar lyra* (1859), *A legújabb magyar lyra* (1863).

Már 1851-ben hallatszik az új hang, midőn éppen ő, a népi gondolat apostola, kénytelen felpanaszolni az irodalmi népiesség túlkapásait; megállapítja, hogy a forradalom után — a politikai eszméken kívül — semmi új sem jött. A fölkapott népiesség már nem volt egészen új — mondja finom iróniával — s ami az igazi baj, legtöbben úgy használták fel, hogy lazaságra vezettet s a műszabályok «geniális ignorálását» idézte elő.¹ A klasszikus összefoglalásra és nyugalomra törekvő nemzedék bölcs hangja már ez, amelyben Gyulai is megtalálhatta kritikusi magatartásának alapját.²

Különös és nagyon jellemző Erdélyire, milyen erős szavakat használ a népi elv elítélésére. Mikor Vajdát dicsérni akarja, azt hozza fel, hogy a népi elemmel csak annyira törődött, amennyire a művészet föltételei megkívánják. «Ő kellő becsre szállította le a népiesség elemét.»³ Maga is érzi, hogy új szemléletmódját csak úgy lehet igazolni, ha a fejlődés sodrába állítja s a negyvenes évek magatartását ugyanakkor védi, midőn az ötvenesekét igazolja. A kor és Erdélyi kedvenc szava szerint az «egyéni» és az «eszményi» harca ez. Bajza és Kölcsény idealizmusával, a németes érzélgéssel, az olaszos áradozással(?) szemben annak idején rá kellett mutatni a valóság talaján álló népies izlésre, mint irodalmunk megújulásának forrására; viszont az ötvenes években a «mindennapos pongyolaság, vidékies terpedtség» helyett ismét «eszményiség»-re van szükség, mert különben a költészet nem lesz egyéb «húsnál, piros-pozsgás érzéki szépségnél.»⁴ Az anyagszerű ábrázolás elveszti előtte tekintélyét, s egy megjegyzése a peioratív jelzők halmozásával élesen megvilágítja e korabeli szemléletének világnézeti háttérét: «(Székely József)

¹ Losonczy Phönix ismertetése. Pesti Napló i. h.

² Papp Ferenc: *Gyulai Pál* I. k. 344. l.

³ *Magyar lyra*, 1859. *Tanulmányok*, 154. l.

⁴ U. o. 46. l. Ugyanebben a cikksorozatában Hegel szellemében elvszerűen is erről az új felfogásáról tesz hitet: «A lélek nem élhet eszmeiség nélkül; eszmeiség a lelki világ fény- és középpontja, melyhez gravitál minden anyag.» (40. l.)

dalai... nem pusztá kézzelfogható, rossz és ócska empiria.»² A népköltészet művészi használhatóságáról sok helyen nyilatkozik; elég ha felfogásának jellemzésére egy ilyen elvi természetű megjegyzést kiragadunk: «Tisztelet, becsület minden népi alkotásnak, ha még oly sikerült is, nem állhat föntebb az öntudatos művészi alkotásnál, melyben szabad cél, öntudatos irány, minden titkokig átlátszó tisztaság uralkodik.»³ Itt is megleshető az a folyamat, hogy az érzelmi-romantikus gondolattól a racionális-klasszikus felé tolódik el, ebben a történeti tényezőknek és Hegelnek nyilvánvalóan egyforma szerepe van. Szólamkincse is erről tanuskodik.

A népiességet háttérbe szorító tanulmányainak (különösen az 1859-es *Magyar lyra* emelendő ki) az egyén és a kor irodalomszemléletének szempontjából nagy fontossága van. Igaz, hogy sokszor téved, igaz, hogy önrevíziója példátlanul gyorsnak látszik s a reakciók örök lendületével cáfolja egykori-önmagát, mégis van ereje és bátorsága a langyos epigonizmussal szemben a «nagy» költészetért kiállni,⁴ a korszerűt, az esetleget még akkor is megfosztani értékességének tudatától, ha az a régi ideálok emlékét idézgeti. Közönyös most sem tud maradni; s ha a negyvenes években érdemeket szerzett a népit magába olvasztó nemzeti klasszicizmus megindulása körül, most viszont az öntudatlanul felidézett rossz szellemeket űzi el bátor kézzel a tájról, amely egy-egy vonásában az ő keze nyomán alakult ki. Harcol és védekezik, tisztogat és gyomot irt, ideálokért küzd és a megszerzett tartomány méltóságát félti: innen szenvedélyessége, fegyverként forgatott túlzása, a visszajáró kísérteket üldöző hajnali elszántsága. Világos, hogy ez még nem megállapodás, nyugalom és célhozérés, hanem az igazságért folytatott küzdelem egyik fordulata.

2. Túl a férfikor delén, midőn okosságát és tündöklő tanultságát kiegészíthette a bölcseséggel is, amelyet nem lehet megszerezni, de az évek múlásával el lehet hozzá jutni, ez a küzdelem véget ért s elvitte arra a magaslatra, amely kiegyenlítés és méltóság, dogma és hit egyszerre. Erről a bölcs magaslatról nem vezet további út, mert egy élet célja és értelme kezeskedik a megérkezés valóságáról és helyességéről. Ez már klasszikus magatartás, ifjúság és férfikor minden élménye és tapasztalata összeforr és végső tudássá egyesül benne. De hogy az lehessen, fel kellett idéznie régi ideáljait, fiatalsága nagy élményét: a népi gondolatot és ismét meg kellett vizsgálnia, immár higgadtan, bölcsen s a nagy filozófiai

¹ U. o. 108. l.

² U. o. 194. l. Ld. még hasonló értelemben: *Századnegyed* (116. l.) *Magyar lyra* (37. l.)

³ Ld. a Vajdára vonatkozó, előbb idézett részt.

kalandból véglegesen magyar földre hazatért tudós szemével: mi ennek a népiességnek végső értelme és jelentősége irodalmunk fejlődésében? A negyvenes évek szenvedélyes «igen»-e s az ötvenesek rácsapó tagadása után mit felel az alkonyi kor bölcsesége?

Hogy a felelet világosan álljon előttünk, vissza kell mennünk azokhoz a negyvenes években tett nyilatkozataihoz, amelyekben a szemlélet magyar elvű formáit és ezeknek szükségességét jelölte ki. Idéztük már más összefüggésben azt az alföldi útirajzaiból vett felhívását, amely szinte minden magyar íróhoz szólt: élményi úton ismerkedjenek meg vidéki magyar népünkkel, s ezen az úton erősödjék meg szívük «a nyers magyarság romlatlan érzelmeitől.» «Írók, forduljatok a magyar élethez» — hangzik más helyen e korabeli felhívása.¹ Hogy a tárgyi gazdagodáson túl milyen éles szemmel fedezi fel a magyar elvű értelmezés fontosságát, arra értékes, eddig figyelemre nem méltatott bizonyítékot hozhatunk fel. Tóth Lőrinc *Úti tárczájáról* írva,² azt kérdezi, hogy ne érdekeljen-e bennünket, magyarokat «a dolgoknak... magyar felfogása?» Részletesen kifejti ennek a magyar elvű szemléletnek társadalmi és lélektani indokait: «A magyar utazó s író ugyanazon földnek fia, ugyanazon egy nemzetnek tagja, melyé mi vagyunk, melyhez viszonyaink, állapotaink kötvék s ezer fonalak- és szálakkal egybekötvék. Ez utazó, úgy szólván, a mi szemeinkkel szemlélődik, a mi értelmünkkel észlel, a mi érzelmeinkkel nézi a külföldet, hasonlít, következtetéseket húz, alkalmazásokat tesz a mi viszonyainkból; s kérдем már most: ugyanazon utazás lesz-e az, mit ő irand, azon utazással, mit német, francia, vagy angol írt, habár ugyanazon népről, országról vagy egyes vidékről is?»

Aki ilyen mélyen átélte már a magyar elvű szemlélet érvényességét, származásban, izlésben és műveltségben gyökerező valóságát, közös szellemi magatartásra ébresztő erejét, az végső felfogásának megállapításakor, mondhatni szellemi végrendelete meghirdetésekor semmiesetre sem hagyhatta figyelmen kívül ezt az ifjúságában tapasztalt igazságot. Ez a magyar elvű szemlélet csak rejtőzködött, de nem semmisült meg az ötvenes évek filozófiai idealizmusában, s midőn Hegel hatását is leszűrte magában és egyensúlyba tudta hozni régibb élményeivel, sem filozófiai szempontjainak, sem a magyar elvű szemlélet eredményeinek nem kellett veszendőbe menniük, hanem szerencsés ötvözetben foglalta őket össze az utókor számára.

¹ Regélő Pesti Divatlap, 1843. I. 26. sz.

² Irodalmi Ór, 1846, 10. sz.

Hogy az összefoglalás bekövetkezzék, ismét el kellett jutnia a népköltészet magasrendűségének és irodalmunk fejlődésében való fontosságának hangoztatásához. A hatvanas évek vége felé már gyakran érhetjük tetten ezt a — bátran lehet mondani — fordulatot. Az ötvenes években nem jöttek volna ki tolla alól ilyen szavak, mint ezek az 1866-ban Gyulaihoz írtak: «Annyit akarnék bebizonyítani, hogy a költészet szépségeit jobban teljesíti a népi iskola mint az úgynevezhető classikai vagy nem népi.»¹

1867-ben tárta a világ elé ezt a bizonyítékot, egyik legszebb, mindenestre legérettebb tanulmányát, a *Pályák és pálmák* címűt, amelyben valóban utoljára foglalhatta össze irodalmunk fejlődésére vonatkozó gondolatait. Magatartása immár nem a kritikúsé; az öregedő Erdélyi filozófiai műveltségének és tapasztalatainak birtokában magasra emelkedhetett az irodalmi hétköznapiok fölé, nem harcok, viták és szenvedélyig vitt elvek érdekelték már, hanem a fejlődés gondolata. «Nem is annyira bírálónak illik és kell lenni, mint jóval inkább műbölcsésznek» — adja meg bevezetésül utolsó nagy tanulmánya alaphangját.² Mint aki már ellenvetést nem is vár, tömören mondja tovább végső igazát: «Az irodalom nem is fogható föl másképp, mint történetben, mely maga is fejlődés.» (2. l.)

Aki már ennyire magasról tud letekinteni az alatta zajló életre, az a népiességet sem a korabeli vagy a közel-múlt vitáinak szellemében nézi, hanem általános érvényt keres meghatározásának: népi elnevezés alatt nem a »triviális mindennapiság« értendő, hanem «az a mindennapiság, mely a mai napban minden napját, egész múltját... éli, a folyó percben a történetnek hozzájutott végét ragadja meg.» (42. l.)

Ilyen elvi megfontolások után mondja ki végső véleményét a népiességnek irodalmunk fejlődésében való szerepére vonatkozóan. Nevezetes szavak ezek, frazeológiájukban a mai magyar irodalomtörténet vérszerinti őstét üdvözölheti bennük. Nála és itt jelenik meg először a *nemzeti klasszicizmus* kifejezés hajszályaira abban az értelemben, mint Horváth János tette tudatossá és jelentéssel teljessé Aranyra és nemzedékere vonatkozóan. Szinte márványt kívánó tömörséggel fogalmazza meg másik tételét is, amely a népköltészetben a «*nemzeti autochton szellem öntörvényadó nyilatkozását*» ismeri fel. E két nevezetes tétele köré így csoportosítja érveit: ki kell mondani, hogy nemzeti klasszicizmust a népköltészet feldolgozása és elsajátítása nélkül nem lehet elképzelni. Nemcsak a Gyulai-bebizonyította igazság áll, hogy a népköltészet egyenjogú a

¹ Napkelet, 1926. 7. k. 247—48. l. Erdélyi levele Gyulaihoz, 1866. aug.
2. Kéky Lajos kiadásában.

² *Pályák és pálmák*, 1. l.

műköltészettel, hanem nagy művelődési válságok idején, politikai, vallási és társadalmi alapelvek megingásakor fölötte is áll annak!¹ A népköltészetről vallott korszerű meggyőződés szerint benne a nemzeti autochton szellem öntörvényadó megnyilatkozását kell tekinteni, s ezt a költészetben gyakorlatilag valósággá emelt elvet immár az elmélet is elismeri, szemben az előző korszak «szépirodalmi meggyőződésével.»²

Ehhez a nagy történeti érzékkel felismert fejlődési elvhez alig szükséges magyarázatot fűzni, jelentősége, amelyre nyomatékosan felhívjuk a figyelmet, kétségtelen. A népiesség divatán, partikularizmusán, külsőségein túl a sajátos magyar fejlődés talaján állva, belülről közelíti meg az irodalmi népiesség szerepét. Egyúttal — legalább részben — megjelöli a nemzeti klasszicizmus elemeit, tudatosítja a mű- és népköltészet szintézisééről szóló, hazai talajon klasszikusnak elismert törekvést s határozottan rámutat a nemzeti klasszicizmus és a romantikus kor irodalomszemléletének különbségére. S mindezt nyugodtan, nem a fiatalság érzelmileg elragadtatott, fogalmi finomságokat megvető hangján teszi, hanem az irodalom-filozofus fogalmi biztonsággal, történés fölé emelkedő tekintetével.

3. Erdélyi irodalomszemléletének gyakorlati eredménye közismert fogalmazásban az, hogy Gyulaival együtt ő állapította meg a nemzeti klasszicizmusnak, elsősorban Arany Jánosnak helyét irodalmi fejlődésünkben. Az ilyen, nemzedékek felülvizsgálatát kibíró szölamok a maguk egészében helytállóak: tartalom és alak egysége, a népi- és műköltészet szintézise, hagyomány és újdonság művészi összefoglalása,³ formai tökéletesség, gondolati gazdagság, egyszerűségnek ható mélység, eredetiség⁴ mind csupa olyan vonása elsősorban Arany költészetének, amelyet ma senki sem tagad, és annyira közhelynek számít, hogy minden tankönyvben benne van. A maguk korában azonban nem voltak annyira természetesek és maguktól értetődők, mint ma; igazságukért és tudományos elismertetésükért küzdeni kellett, fel kellett «fedezni» őket, ki kellett állni mellettük, valódiságuk bizonyításra, elterjesztésük gyakori ismétlésre szorult. Sőt az irodalomszemlélet nevezetes korszakváltása fűződik ehhez az értékeléshez — mindjárt meglátjuk, mennyiben.

¹ U. o. 14. l.

² U. o. 15. l.

³ Ld. ezekre vonatkozó nézeteit: *Én, a forma és a próza*. Pesti Napló, 1858. febr. 1. sz.; Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. júl. 25. sz.; *Arany János*, 1856. (*Pályák és pálmák* 381. l.)

⁴ Utóbbi vonásokra ld.: *Arany János* (*Pályák és pálmák*, 371. l.); *Egy századnegyede...* (*Kisebb prózái*, II. 126. l.); *Pályák és pálmák* (1867), ugyanilyen c. köt. 22—24. l.

Erdélyi János tehát igen nagy szerepet vitt abban, hogy kialakult az a nagyhatású Arany-arckép, amely hosszú évtizedeken keresztül a megadott kereteken belül csak színeződött, de minőségében és tartalmi elemeiben nem változott meg. Nemzedékek nőttek fel, amelyeknek Aranyról és a nemzeti klasszicizmusról szóló ismerete nem egy vonásában Erdélyiig megy vissza. Kritikusok és tudósok hosszú sora húzódik mind a mai napig: ez a sor Erdélyivel és Gyulaival kezdődik, ők az ősök és források, az Arany-dogma leghitelesebb őrei, az értékelés továbbshármaztatói, a fejlődés rendjének tudatosítói. Ez a sor ma sem szakadt meg: a közvélemény és tudomány legnagyobb része az ő hitüket vallja ma is; akik pedig tagadják, lépten-nyomon beléjük ütköznek, s vitájuk mögött akaratlanul felidézett szellemalakjuk léptei suhognak.

A nemzeti klasszicizmust Toldyval szemben s rajta keresztül a romantikus nemzedékkel szemben irodalmunk fejlődésében megfelelő helyre iktatni — ez volt Erdélyi feladata. Az új irodalomszemlélet nevében megállapítja, hogy Toldynak nem volt jogában Kazinczy, Berzsenyi, Vörösmarty és Czuczor munkásságában aranykort látni, s észrevehetően ingerült, midőn Toldy sajnálkozó szavait idézi az antik (Kazinczy, Berzsenyi) és nemzeti klasszicizmus¹ (Vörösmarty, Czuczor) hatásának elmúlásáról. Itt oktatja ki Toldyt a nemzeti klasszicizmus mibenlétéről s felrója neki, hogy tudomást sem vesz Gyulainak (s bizonyára csak szerénysége tiltja önmaga említését) a népköltészet és műköltészet viszonyára vonatkozó fontos megállapításairól. A népiest és művészt egymás ellen kijátszó Toldyra ráfogja, hogy «egy classikai műveltség bántódásainak kisajgása» lehet nála a népies irány diadalának tagadása, és sokat támadott ellentétével, Szontagh Gusztávval, említi együtt, mint akiknek céljuk: visszamenni a görögségig s ápolni bizonyos «utófájdalommal» a klasszikus szépirodalmakat. Miután Toldyt nem épen méltányosan s csupán dialektikai szükségből ennyire egyoldalúan állította be és tetszése szerinti Toldy-szobrot faragott érvei számára, könnyű volt diadalmaskodni a nemzeti elv jegyében s Mundtot is segítségül hívni Toldy ellenében, hogy t. i. a «nemzetiség minden irodalom magva és legfőbb szépsége.» Most nem a Toldyn esett méltánytalanság a fontos, hanem az a tény, hogy a nemzeti klasszicizmus világnézetével merőben ellentétes szellemalakot kellett konstruálni, akit legjobb Toldynak elnevezni s rajta kellett felmérni és kimutatni a klasszikus népi-nemzeti ízlés fölényét és korszerűségét a romantikus ízléssel szemben. Két nemzedék irodalomszemlélete ütközik itt meg, s mondanunk sem kell, hogy az

¹ Persze a Toldy-értelmezte nemzeti klasszicizmus!

Arany és Petőfi elé «epigonok» szót író öreg Toldy teljes joggal számított nemcsak konzervatív, hanem anakronisztikus jelenségnek is. Az új irodalomszemlélet modernségét Erdélyi természetesen a népi elvben találja meg s a két «szépirodalmi meggyőződés» különbségét nem győzi eléggé hangsúlyozni.¹

Rámutatunk már, hogy az új értékrend középpontjában Arany János áll, művészete szabály és beteljesülés egyszerre. Ő a klasszikus költő, s a fejlődés őt készíti elő. Midőn Erdélyi hátratekint irodalmunk fejlődésére, hogy Arany nagyságát jobban érzékeltetni tudja, egyúttal körvonalaazza a nemzeti klasszicizmus állásfoglalását a Bessenyei óta bekövetkezett fejlődést illetőleg. Ez a multszemlélet szintén kötelező erejű volt évtizedeken keresztül, s a későbbi kutatások nem hitelességét ingatták meg, csak színeit egészítették ki s vázlatosságát pótolták homogén elemekkel. Ennek a szemléletnek a legfontosabb tárgyi eredményei a következők: Kazinczy hozta irodalmunkba a tanulmányt és műgondot, Berzsenyi a zengzetességet, Kisfaludy Károly a leleményt és változatosságot, Vörösmarty a keleti ragyogású képzelődést — de egyik sem az *egyszerűséget*, amely «mint Aranynál az ég, mélyen magaslik.» A nemzeti klasszicizmus érdemét egy összehasonlításban további jelzővel is fokozza: «Petőfi eredetibb mint Vörösmarty, Arany mint Berzsenyi.»²

Íme, a népi-nemzeti iskola elve, az 'egyszerűség' és 'eredetiség'. A fejlődés betetőzőjeként jelentkezik, kétségtelenül fontos fejlődésbeli tényeket jelölve meg, de akaratlanul is kiindulópontját képezve egy dogmatikus irodalomszemléletnek, amely kizárólagosan óhajtott érvényesíteni Erdélyi nemzedékének történeti tapasztalatait. Pedig ez az irodalomszemlélet épűgy történeti produktum, mint más koroké volt s lesz a jövőben is, még akkor is, ha klasszikusnak nevezett ízléshez kapcsolódik s zászlajára az örökké halhatatlanok nevét írja. Minden irodalomszemléletnek, így a nemzeti klasszicizmusénak is, élményi eredete van, s egy más történeti helyzetben ezek az élmények kissé átalakulnak, új elemekkel telítődnek s régi formájukban nem alkalmazhatók új jelenségek megítélésére. Erdélyinek élete végén oly tiszta értelemmel és biztonsággal megállapított irodalmi elveit ilyen módon nemcsak a korabeli irodalmi fejlődés megítélésére vonatkoztatták, hanem mint a magyar irodalomtörténet és kritika kötelező normáit, irodalmunk Arany utáni fejlődésére is átvitték. Nemes hagyományt és

¹ Idevágó nézeteit a *Pályák és pálmákban* (1867) fejtette ki legbővebben (14—15., 28—29. l.) De ez volt a felfogása szellemi fejlődésének másik korszakában, az ötvenes években is, midőn a *Századnegyed* egy helyén (5. l.) hasonló beállításban mond ítéletet Toldy irodalomszemléletéről.

² A *Pályák és pálmákban* vázolja ezt a fejlődést. Idézeteink a 22—24. l.-ről valók.

dogmát jelentettek egyszerre, mult és jelen ennek az irodalom-szemléletnek mérlegén méretett le.

Pedig Erdélyi minden volt, csak dogmatikus nem. Korának és nemzedékének benyomásokra legélénkebben reagáló írója, örökké friss, fáradhatatlan szellem, igazságot és eszményeket kergető szellemi vándorútjában nem engedte magát korlátozni és szűk helyre szorítani. Fent ismertetett állástoglalása az éremnek csak egyik fele s csupán azért ismertebb, mert ez ment át a köztudatba. Magáról Erdélyiről és irodalom-szemléletéről hamis képünk lenne, ha nem mutatnók be azt az Erdélyit, aki nemcsak korában, hanem hosszú időkre a legméltóbban és egyedül képviselte a történetíró hiteles álláspontját, a szellemi fejlődés elvére támaszkodó magatartást. Az «Erdélyi-dogma» 1867-ben keletkezett, midőn egyéniségének és szemléletének «konzervatív» vonásai jutottak ismét előtérbe. Jóval előbb, fejlődésének legérdekesebb, szinte «forradalmi» szakaszában, az ötvenes években mintegy előre «kiugrott» ebből a dogmából: ítélete és ízlése a nemzeti klasszicizmus értékelésében természetesen nem lehetett más, folytonosan változó, de épen a fejlődés gondolatának hangoztatásával merevségre való hajlandóságát vesztette el, a dogmatikus továbbképződést teljesen lehetetlenné téve akkora sikerrel, hogy ezek a gondolatai sem a későbbi kritikában, sem az irodalomtudományban egészen az újabb időkig nem kerültek alkalmazásra.

Van egyéniségében valami szabad lélekzetű merészség, örök fiatalság és az újrakezdés bátorsága: már az ötvenes évek közepén szót emel az Arany-utánzás ellen, félreérthetetlenül kijelentve, hogy az írói szabadság értékeesebb, mint az iskolás megkötöttség. Szórol-szóra idéznünk kell idevonatkozó nézeteit, saját szavainál jobban és tömörebben úgysem lehet véleményét jellemezni — stílushangulatuk sokat sejtet a mögöttük feszülő igazságkereső erőkről:

«Arany behízelgő vers idomai s módjai által ne hagyják magokat (költőink) önségökből kiütnetni... A lapok szépirodalmi részeiben egymást éri a sok utánzás... Mert nem tartok immár amaz ítészettel, mely örökkösen példányt rakott eléink, mely mindegyre tekintélyekhez utasított. Ezért vagyok ellene az irodalmi korszakok becsomózásának, úgy előre mint hátrafelé...; nincs jogom azt kötni valamely költőre, hogy *így s úgy* írj. Szeretem a szellem útját nyitvatartani, szeretem az ifjat küzdésben látni, de hadd legyenek feltárva előtte a pálya sorompói. Könnyen megfogható ez okból az írók panasza oly kritikák ellen, melyek példányokat állítanak, modort csinálni segítenek. Nincs oly mód, hogy örökkösen ismételve, unodalmassá ne legyen.»¹

Forradalom? Nem, csak a nemzeti klasszicizmus egyik legszebb és nagyságához leginkább méltó elve, amely az őt

¹ Arany János, 1856. (*Pályák és pálmák*, 414—415. l.)

utánzó epigonizmustól, nem pedig a mástakarás lendületétől retteg. Lázadás? Aligha, hiszen ez a klasszikus ízlés nagyon jól tudja, hogy ő sem a megelőző korszak másolásából és nagy költők utánzásából született, sőt fellépésekor a közvélemény egy részének és a «maradi» kritikusoknak átkai kísérték, mert volt ereje és tehetsége a kötelezőnek vélt szabálytól és iskolától eltérni. Erdélyi csupán a nemzeti klasszicizmus lényegéből következő elvi magatartásnak adott hangot, s nemcsak önmaga számára követelte a szabad mozgást, hanem biztosítani óhajtotta a jövő fejlődés számára is.

A dogmatikus merevség ellen még akkor is hajlandó tiltakozni, ha a nemzeti klasszicizmus irodalomszemléletében fedez fel ilyen hajlamokat: Gyulai magatartásának dogmatikus ízét finom ösztönrel érzi meg,¹ s bár tárgyi tekintetben nem választhatja el tőle számottevő különbség, a fejlődés elve iránti mérhetetlen tiszteletében a történeti álláspont magaslatáról szemléli a nemzeti klasszicizmust is. Gyulai időtlen esztéticizmusával szemben az ő felfogása méltóbb nemzeti klasszicizmusunk páratlan önismeretre törekvő tevékenységéhez, midőn nemcsak Toldyban, hanem Gyulaiban is felfedezi és megroja a fejlődést megkötő törekvéseket. «Ellentétes, de épen azért hasonló, mert egyoldalú nézet szerintem Gyulai Pálé, ki maga részéről szintén oly állhatatossággal ví Arany és Petőfi s az újabb költészet mellett, mint a minő pozitívitással s nyugodtan iratta dőlt betűkkel Toldy az *epigonok* szót a Magyar Költészet Történetében.»² Mondanunk sem kell, hogy nem a nemzeti klasszicizmussal, hanem a dogma felé hajló magatartással szállt vitába Erdélyi: friss és mozgékony szelleme a kortársi irodalommal szemben is — és micsoda kortársi irodalommal szemben! — meg tudta védeni szemléletének történeti alapjait.

Kiállása a mindenkori nagy költészet mellett, küzdelme a mindenkori epigonizmus ellen nem véletlenül esik össze a fejlődés-gondolat ilyen határozott követelésével és a hegeli élmény erősségével. De még egyik sem cél: mögöttük sokkal nagyobb erők feszülése érzik.

HARASZTHY GYULA.

¹ Papp Ferenc rámutatott Erdélyinek Gyulaira tett hatására (*Gyulai Pál*, I. k. 153—154. l.); Gyulai kritikai ideáljait a negyvenes évek Erdélyi Jánosának elveiből merítette. Mondanunk sem kell, hogy Gyulai konzervatívabb volt ezeknek az elveknek őrzésében, mint maga Erdélyi, aki az ötvenes években ismét új utakon járt. Gyulai ide már nem követhette őt: az ötvenes években gyakori is köztük a polémia. Ha tárgyi tekintetben megjegyezték is, mindvégig megmaradt közöttük alapvető különbségnek a filozófiai élmény, amely Gyulai számára mindörökké idegen maradt.

² *Egy századnegyed ... (Kisebb prózái, II. 5. l.)*

JEGYZETEK A ZALÁN FUTÁSÁHOZ.

1. Dugonics és Vörösmarty.

Van valami szimbolikus jelentősége annak az életrajzi adatnak, hogy a *Zalán futásához* a romantikus szerelem ihletét épen egy dunántúli nemesi ház *Etelka* nevű leánya ajándékozta Vörösmartynak. Köztudomású, hogy az *Etelka* név, amelyet Dugonics Andrásnak a honfoglaló magyarságot rekonstruáló képzelete az *Etele* név női párja gyanánt alkotott meg, az ő 1788-ban megjelent regényének a hatása alatt terjedt el és lépett a német *Adelheid* helyébe. Perczel *Etelkával* immár a Dugonics legközvetlenebb hatása alatt álló tízegynéhány esztendő leánynemzedéke érett meg a szerelemre, mikor a fiatal Vörösmartyban az első szerelemvágy bontogatta még tétova szárnyait. A Perczel-házat, ahol Vörösmarty nevelősködött, Dugonics szelleme ihlette meg, s a leány, akiben először talált, legjobb barátai előtt is alig megvallottan, tárgyat a költő szemérmes, fiatalos rajongása, már pusztá nevével egységbe fogta össze a szűziesen tiszta szerelem és a honfoglalásra emlékező történeti patosz kettős romantikumát.

Vörösmartyt tehát már első szerelme is Dugonicsra, a honfoglalás addig legnagyobb hatású epikusára emlékeztette. Vajon mikor eposzának a honfoglaló harcokkal párhuzamosan folyó szerelmi cselekményébe a maga szerelmének mély zengésű líráját is beleszötte, nem épen a saját személyes élménye és Dugonics követése szempontjából egyaránt elsőnek kínálkozó *Etelka* név szándékos rejtegetése okozta-e, hogy az eposz hősnőjének a nevét találja meg a legnehezebben? A hősnő alakja, mint az egész eposz ihletének alighanem egyik döntő tényezője, már az eposz első kidolgozásában is lényegében végleges. Mégis, míg a dallamos, és asszociáló erejénél fogva szinte mitikus értékű Hajna nevet megtalálja, olyan erőltetett, a legtermészetesebben kínálkozó megoldás szándékolt elnyomását sejtető kísérletekhez nyúl, mint az első kidolgozásban szereplő Kolma és az ezt hamarosan felváltó Bajna nevek.¹ Természetesen az élményi alap eltitkolásának szemérmes szándéka mellett ebben

¹ Kozocsa Sándor: *A Zalán futásának első kidolgozása*. R. M. K. 41. 1937. 8. 1. V. 5. Hajas Béla: *Vörösmarty Mihály és Perczel Etelka*. IK. 1931. 307. l.

az eltávolítás romantikus igényének is része lehetett. Mindenesetre feltűnő, hogy bár Etelka nevének el kellett tűnnie a *Zalán futása* tervéből, Hajna párja megmaradhatott Etének, s az természetszerűleg Dugonics Etelkájának a párját, Etelét juttatja eszünkbe. S következő eposzában, amely időben valamivel távolabb esik az élménytől, e tartózkodást már kevésbé érzi kötelezőnek a költő: a *Cserhalomban* a leányt, akit Szent László király a kún kezéből kimentett, immár Etelkának nevezi, még el nem halványodott szerelme emlékének is áldozva, de a magyar régiség színezetét is Dugonictól tanult eszközzel éreztetve.

Mégis, mindez magában véve alig volna több pusztá találgatásnál, ha nem tudnók igazolni, hogy Vörösmarty, amikor a *Zalán futását* megírta, nemcsak általában a honfoglalási epikának abba az áramlatába kapcsolódott, amelyben az addig elért legnagyobb eredményt Dugonics regénye jelentette, hanem — s ez tudtommal mindeddig elkerülte a figyelmet — részleteiben is merített az *Etelkából*, mégpedig éppen a Hajna-epizód során.

A főcselekvénnyel párhuzamos Hajna—Ete-mellékselekvény expozícióját tartalmazó bodrogházi idillnek kedves vonása Hajna viszonya kis öccséhez, Bodorhoz. Hubának, az agg hősnek legkisebb gyermeke, tizedik évében van, pajkos, mindenbe beleavatkozó fiúcska,

... atyjának dőngeti pajzsát,
Vagy fáradságos kézzel hurcolja temérdek
Buzgányát s jó nénéit mosolyogva fenyíti.

Először Szömérbe köt bele:

«Gyenge Szömér! te nagyobb vagy már, még sem bírod a szép
Kardot, még ideget sem tudsz pengetni madárra.
Óh mikor én oly nagyra nővök, majd pengetek íjat,
S töledek a gonosz embereket még karddal is üzöm ...»

Majd Hajnához fordul, aki hiába vitte el öccse íját az erdőre:

«... pedig elmegy messze az erdőn,
A kis ívet mindig viszi és meghozza magával
A nyilat is, de vadat nem hoz, s még oly keveset szól...»

De észrevéve nénje szemében a könnyeket, gyorsan pergő szóval kezdi vigasztalni:

«Oh ha azért búsulsz, hogy nem tudsz löni nyilammal,
Vagy tán a ligeten jártodban esúzva megérte
Lábadat a mérges kígyó, ... deli Hajna! ne búsulj!
Én a kurta kígyót bottal kergetve lesujtom,
És ha kívánsz ez íjammal még sok vadat ejtek.
Add ide bár, hozok ős borjat vagy gyenge nyulacska-t.
A vadon erdőből, hatyút a vízi lapályról,
S tollaiból gyönyörű pártát puha szőke hajadra.»

Erre Hajna is felrezen:

Andalodó szemeket vete rá deli Hajna s föleszmélt
Gondjaiból, öccsét forró kebelébe szorítván.

E meghitt sorok nyersanyagát Dugonicsnál találjuk, mégpedig *Etelkájának* mindjárt az elején, az I. könyv I. szakaszának ötödik részében. Etelkát ébredező, de tárgyát még nem ismerő szerelmének előjelei nyugtalanítják, hű dajkája vígasztalja épen, mikor megjelenik kis öccse, Gyula.

«Bé-jött igazában a' Gyermeke, hogy Etelkának, kihez igen nagy szeretettel viseltetett, jó reggelt mondgyon. De Etelka se vőlt kisebb hajlandósággal hozzája. El-veszettnek vélte az napot, mellyben vagy nyájas csevegését nem vette, vagy személljét nem látta. Fura kis ésszel vala megáldva a Természettől. Meg-tudtta vagy vígasztalni, vagy zavarni Nénnyét, ha jó kedve szottyant. Most is: midőn hozzája érkezett, a' reggeli köszöntés után szánakodásra méltóknak lenni mondta a' Fehér-népeket: mivel bölcsőjőktől fogva, egész koporsójokig, [csak éppen az öltöztetésben töltenék drága idejeket. Nem-is lehetne benne valami, mellyet az emberek szépnak mondhatnának: mivel a' külső cifra-nyifrákat olly nagy szorgalommal hajhásznák. A' Férj-fiaknak nem lenne az illetén piperkedésekre szükségek: mivel éppen azért szépek volnának, mert Férj-fiaknak teremtettenek. A' fát szoknák, 's-más egyéb hitvány temérdekeket meg-aranyozni, hogy ékeseknek tessenek. Maga az arany, és gyémánt minden cifra nélkül szép-is, kelő-is lenne.

Öttsének mind vakmerőségét meg-akarván-dorgálni, mind okoskodásinak erőtlenségét meg-mutatni Etelka, kebelébe szorította a' Gyermekeket, és, minek-utánna kis száját meg-veregette, előbbeni beszédgyét így tromfolta vissza:

Ugyan csak bele-kottyánál Szilva-lév, mintha téged borsolnának. Tudósabb-is nyelved, mint fejed. Tehát még azt se tudtad, hogy maga az arany, és gyémánt sokkal lényesebbek, ha kézben forgattatnak és meg-símíttatnak? Ládd: hogy tele vagy szóval, mint a' duda széllel...stb.»

A két jelenet hasonlósága szembeszökő. Árpád egy idősebb vitézének, Dugonicsnál Huba hadnagyának, Gyulának, Vörösmartynál magának Hubának későn született fiacskája, itt Bodor, ott a kis Gyula, kötődik nénjével, illetőleg nénjével, szapora, kotnyeles szóval, s a finom humor lényegét itt is, ott is az teszi ki, hogy a kisebbik, még becézésre szoruló gyermek adja felnőtt leánytestvérével szemben az erőset, a férfiasat. És a gyermek szava itt is, ott is felderíti egy pillanatra a szerelem gondjával elfoglalt szűzet, bár a lélektani fordulat, amelyet ez előidéz, végeredményben ellentétes. Etelka figyelmét elvonja még amúgyis testtelen gondjaitól («nagyon örvendezett a' Dajka, midőn, ama' kis Gyulának jelen-léttével, Etelkának sűrű fölhőt lassan-lassan szakadozni, és előbbeni szomorú gondolatait örömmre fordúltni látta» — mondhatja Dugonics), míg Hajnát

csak felriasztja tétlen szomorkodásából, hogy miután szenvedélyesen magához ölelte csacsogó kis öccsét, hirtelen mozdulattal újabb erdei bolyongásra induljon.

A női nem tiszteletének a továbbiakban kifejezésre jutó megokolása is a lovagi «Frauendienst» romantikus közhelyén jóval túlmenően egyezik Dugonicsnál és Vörösmartynál.

«Nem-islehet ezen Indulatot csudálni Nemes, és igen meszsze-látó Eleinkben, mellyel a Magyar Szüzeknek vagy jó Neveket oltalmazták, vagy testi ártatlanságokat annyira védelmezték. Ép, Erős és Bátor Katonákat reméltetnek azoknak törvényes Szülöttökből» — olvassuk az *Etelkában* (2. kiadás, I. 88. l.), míg a *Zalán futásában*:

Dalra talán nem méltatlan, ki ülée fogadja
A fene harcokból fáradtan visszakerült hőst,
Karjai közt hervad, s honjának bajnokokat szül
Nagy kín közt s még több kinnal leszakasztja szívéről
A serdült ifjat, ha hazája kikéri veszélyét.

Abba a patriarchálisan hősi környezetbe, amelyet, mint láttuk, Dugonicstól kölcsönzött vonásokkal állít elénk Vörösmarty, jól illik, hogy Hajna atyja, az ősz Huba, saját fegyverével ajándékozza meg a csatába készülű Etét. Dugonicsnál is Etelka atyja engedelmeivel és atyja fegyveresházából hozza ki a kardot, amelyet a századossá lett Etelének ajándékoz, bár itt a kard a leány tulajdona: egykor a fejedelemasszonytól kapott kitüntető és a továbbiakban súlyos jelentésűnek bizonyuló ajándék. Érdekes, hogy Dugonics példaadása éppen a bodrogházi idill felépítésében, azaz a honfoglaló magyarság családi életének az elképzelésében volt leginkább Vörösmarty segítségére. Talán ebben is része van annak, hogy az ifjú költő mint a magyar nemesi házak családi olvasmányával találkozott Dugonics *Etelkájával*.

Egyébiránt az egyező vonások esetleg még szaporíthatók. Vörösmarty, mikor a *Zalán futásában* a honfoglalás mondai előzményeit részben az Almos nővére, a szelid Zala által készített zászló himzésein (II. ének), részben Árpád pajzsán (VII. ének) ábrázolja, végeredményben az «eposzi közvagy»-nak Homeros és főleg Vergilius eposzáig követhető hagyományába illeszkedik. De egyszersmind olyan eszközt használ, amelyet már Dugonicsnál is megtalálhatott, sőt ehhez közelébb is áll, mint a klasszikus mintáképekhez: Achilles pajzsa ugyanis a homerosi világkép összefoglalása, Aeneas pajzsa Vergiliusnál a római nép jövőndő hivatását kifejező «vaticinatio post eventum», míg annak az ezüst kehelynek zománc-diszítései, amelyet Dugonicsnál Etelka dajkájának ajándékoz Etele, éppen úgy a honfoglalás mondai előzményeit mutatják, mint Vörösmartynál az említett két tárgy. Az ezüst kehely a magyar honfoglalás ősi jogát bizonyító hún mondák rövid összefoglalására ad

alkalmat, Dugonicsra jellemző módon a lapalji jegyzetek tudós apparátusával pótolva ki, amire az író kezdetleges leíró művészetéből nem futotta. Attila és Buda, Aquileja ostroma, Honoria mátká-gyűrűje, az Isten kardja, Ildikó és Attila halála kerül itt szóba, míg Vörösmartynál a magyarok zászlajába a csodaszarvas és a vérszerződés van szöve, Árpád pajzsa pedig Kió megvétele és az Isten kardja feltalálását ábrázolja. Hogy Dugonics és Vörösmarty egyebekben eltérő jelenet-sorozatai éppen az Isten kardja mozzanatában egyeznek: más szempontból is leköti majd még figyelmünket. De ennyi is elég talán Dugonics és Vörösmarty, az *Etelka* és a *Zalán futása* viszonyának az éreztetésére, valamint annak a más oldalról már megvilágított tételnek a támogatására, hogy «a *Zalán futása* minden újszerűségével sem forradalmi jelenség.»¹ Ha pl. a francia romantika korszakos jelenségével, a *Hernani* történeti helyzetével és első bemutatásának éppen az irodalmi forradalmat hangsúlyozó külső körülményeivel vetjük egybe ezt a tudatos hűséget a hazai hagyományokhoz: úgy tetszik, hogy ez a magyar romantika egyik jellemző vonása.

2. Hadúr.

A *Zalán futása* nemrégiben felbukkant első kidolgozásának bizonyára legérdekesebb tanulságai közül való, hogy *Hadúr* neve és isteni személyisége Vörösmarty mitológiai apparátusába már 1819–20-ban beletartozott. Végképen megdőlt tehát a kivált Gyulai Pál Vörösmarty-életrajza nyomán elterjedt feltevés, amely szerint Hadúr Aranyosrákosi Székely Sándor 1823-ban megjelent kis eposzából került a *Zalán futásába*.² Viszont a germanisztikai magyarázat is kiegészítésre szorul, ha ugyan egészében kétségesse nem vált, mert nehéz elképzelni, hogy Aranyosrákosi Székely Sándor és Vörösmarty Mihály egymástól teljesen függetlenül megtalálhatták volna a magyar értelmezésre kínáló germán mitológiai nevet, ha legalább is ennek az értelmezésnek nem lett volna már a magyar irodalmi köztudatban némi előzménye. Idegen mitológiai nevet magyaruletimologizálni — elvégre a módszer azonos volna avval a délibábos nyelvészettel, amelynek legkirívóbb példáit többkevesebb joggal Horvát István nevéhez szokás fűzni. De a romantikus magyar mitologia előzményeinek gondosabb számbavétele Hadúr kialakításában legfeljebb egészen alárendelt jelentőséget fog tulajdonítani Schreiber Alajos *Hadur* balladájának éppen úgy,³ mint a germán *Hödur* mitológiai névnek általában.⁴

¹ Császár Elemér: *A Zalán futása*. Irodalomtörténeti Füzetek. 4. 1926 10. l.

² Kozocsa i. h. 7. l.

³ Gálos Rezső: *Hadúr*. Erdélyi Múzeum. 1908. 269. l.

⁴ Gragger Róbert: *Hadúr*. EPhK. 1920. 40. l.

Istent adni a honfoglaló magyarságnak, illetőleg nevet adni az ősmagyar istennek: a szépirodalomban először Dugonics Andrásnál jelentkező törekvés. A magyar mitológia rekonstrukciójának ekkor már volt egy korszerűen tudományosnak nevezhető lehetősége is, amelyre az Isten szót a perzsa nyelvből magyarázó Cornides,¹ sőt már a magyar *szerda* szót az iráni dualizmus fogalomkörébe utaló Leibniz² mutatott példát (ez utóbbira különben Sajnovics *Demonstratio*jának az *Etelka* 2. kiadása I. k. 270–273 lapjain nyújtott bírálatában maga Dugonics is hivatkozik). De az ősi magyar isten neve hiányzott. Dugonics egyik legkedvesebb fogásához folyamodik, mikor — ezáltal ismét szívós, a Rákóczi-induló és Petőfi *Nemzeti dala* által is népszerűsített hagyományt teremtve — hangsúlyozottan népies szólásokból («él még a magyarok Istene», I. 68. l.; «megemlegetik ezek is a magyarok Istenét», I. 97. l.) vonja el annak az istennek a nevét, akinek Etelka a világsi templomavató áldozatot bemutatja. Dugonics szavaiból világosan kitetszik a felfedezés öröme, illetőleg a nemzeti öntudatot bizonyos fokig nyugtalanító hiányérzés kielégítése. Az áldozatnál jelenlévő magyarok nagy figyelemmel lesik Etelka kijelentését: «mi nevet adna mind az Épületnek, mind a' kiválasztott Istennek.» Az ősi istent kinyilatkoztató Etelka is hangsúlyozza, hogy az istenségnek, akinek nyilvánvaló jelenlétét tettei mutatják, a neve hiányzik. Megnyilatkozásai harci istenre vallanak, de csak annyiban, amennyiben az Írás népét Egyiptomból kihozó és a kanaáni honfoglalást segítő Jahve is a harc istenének tekinthető. Etelka ünnepi szózata egyenesen őszösvetségi fordulatokkal kezdődik:

«Örüljete, és örvendezzete, Ti meg-győzhetetlen Magyar Seregek kiket a' nagy Isten, ismét ki-hozván Szittyiánkból, ezen Országunkba, mint édes Anya-földünkbe, bé-segített. Meg-akta irigyeinket, Meg-is-törte, meg-is-szalasztotta feles Ellenségeinket.»

Nem lepne meg, ha Jahve Cebaoth, a bibliai Seregek Ura nevével is találkozoznánk itt valamilyen formában, aminthogy újabb feltevések valóban kapcsolatba hozták ezzel az őszösvetségi Isten-névvel a Hadúr nevet.³ Csakhogy Dugonics a szinte kínálkozó alkalmat elszalasztja — nyilván, mert az ősmagyar istenség őszösvetségi mintára való megnevezésére nem tudja az «epikai hitelt»-t igazolni. Márpedig, hogy Arany János jellemző kifejezését, ha kissé eltolódott hangsúllyal is, mennyire

¹ V. ö. a göttingai tudós társaságban 1785-ben bemutatott, majd Engel által közrebocsátott munkáját: *Commentatio de religione veterum Hungarorum*, 1791.

² György József: *Leibniz és a magyar nyelv*. EPhK. 1930. 251. l.

³ Vyda Imre: *A Hadúr szó eredetéről*. Magyar Nyelvőr, 1926. 152. l. Ettől függetlenül Hegedüs Loránt: *Hadúr, Csongor, Tünde és társaik*. Pestl. Hírlap, 1926. IX. 30.

jogosult Dugonics alkotó módszerével kapcsolatban is használni, érdekesen mutatja pl. regényének az a helye (I. k. 140. l.), ahol azon panaszkodik, hogy Árpád hitvesének, ennek a nagy magyar asszonynak, «az irigykedő Halál, testével együtt, nevét-is el-temette.» Egészen költött személyeket nyugodt lelkiismerettel szerepeltetett regényében, de Árpád neijének, akinek létezése nem vonható kétségbe, költött nevet adni: nem tartotta volna regénye történelmet rekonstruáló célzatával összeférhetőnek. A «magyarok istene» *egyéni* nevének a hiányát egészen hasonlóan hangsúlyozza, mégpedig egyenesen Etelka ajkára adva:

«Fel-vette szíves könyörgésünket; fel-vette mái Aldozatunkat *azon Isten, kinek különös nevét fel-nem-találhatom*. Már penig; azon nagy hatalmú urunkat meg-akarván-különböztetni a' többiektől, annak szent nevét; a mái naptól fogva, egészen a' világ' végeztéig, ne másnak, hanem a' MAGYAROK' STENÉNEK hívják.»

Mindezek ellenére Dugonics regénye a «Magyarok Istene» «különös,» azaz egyéni nevének «feltalálására» is tartalmazott útbaigazítást. Annak az ezüst kehelynek, amelyet Etele Etelka dajkájának, a hű Rimának ajándékozott, a díszítései között, Honoria gyűrűje mellett, az Isten kardja is szerepelt: «Nem messze innen egy halmot metszette nek, melynek tetejében Marsnak kardgya le-szúratva láttzatott.» Ezen szűkszavú leírás kiegészítésére a jegyzetbe szorul az Isten kardja megtalálásának közismert mondája, a következő érdekes mondattal bevezetve: «Atilának úgy tettsett egyszer álmában, hogy önnön magától *Marstól, a' Hadak' Istenétől*, felfegyvereztetett légyen.» Ha még hozzá vesszük, hogy a monda és az Isten kardjára vonatkozó egyéb adatok forrásai gyanánt, jellemzően fordított időrendben, tehát a hagyományozás útját is jelezve, Beliust, azaz a XVIII. század nagy polihisztor-történetíróját, Bél Mátyást, Olahust, azaz a humanista Attila-képnek egyik legnagyobb hatású megfogalmazóját, Oláh Miklóst, s mint mindezek végső kútforrását, Herodotost említi: a Hadúr-probléma kulcsát adja ez a jegyzet a kezünkbe.

Herodotost, az európai történetírás atyját, a magyar hún-hagyományok igazolására természetesen csak a skytha (szittyá)-hún-magyar azonosítás alapján lehetett idézni. De ennek az azonosításnak a története korábbra nyúlik vissza, mint maga a történeti vonatkozású magyar irodalom. És az a kép, amelyet Herodotos a skythákról, főleg a skythák vallási megnyilatkozásairól rajzol, valóban nem egy vonását mutatja annak a képnek, amely krónikáink óta a pogány magyarságról történeti tudatunkban gyökeret vert. A közvetítő forrásokat minden egyes esetben felkutatni természetesen épen úgy kívül esik jelen dolgozat feladatkörén, mint a skytha-magyar azonosítás

feltevéséből következő tudós kombinációk megjelölésével a magyar, illetőleg a magyarokra vonatkoztatott adatok forráskritikai értékelésével foglalkozni. (Bár középkori forrásaink közül kivált Anonymusszal kapcsolatban az érintett két szempont még mindig értékes tanulságokkal kecsegtetne.) De ezen a helyen is érdemes arra emlékeztetni, hogy az európai etnografiai irodalomban először Herodotos mondja, mégpedig a skythákról, hogy isteneiknek leginkább lovakat áldoznak (IV. 61.) s ugyan-csak ő írja le, a skythákkal kapcsolatban, a vérszerződés szokását, minden lényeges vonásban Anonymusszal pontosan egyezően (IV. 70.) Maga Dugonics (*Etelka*, I. k. 345. l.) a fehérlő mondájának is Herodotosból (IV. 131—132.) idézheti összehasonlító mondatörténeti szempontból valóban igen nevezetes skytha párhuzamát. Ezeknek az adatoknak közvetlen szomszédságában (IV. 62.) beszél Herodotos, mint a skythák vallási életének legkimagaslóbb mozzanatáról, az Arés-kultuszról és Arésnek e kultusz középpontjában álló szent kardjáról, amely az Isten képmása gyanánt volt az oltár felett elhelyezve. Herodotos tud a skythák egyéb isteneiről is, s mindegyiket, szokott módján, valamelyik görög istennel azonosítja. De részleteket csak Arésnek, a háború istenének, kultuszáról jegyez fel: nyilván, mert már ő is ezt tartotta a harcok skythák vallásosságára a legjellemzőbbnek. A skytha-magyar azonosítás alapján, ami már Anonymus krónikájának is kiinduló pontja, Herodotos tudósítása is az ősmagyar hadisten elképzelését segíthette. És semmi esetre sem független egészen Herodotostól már az Attila udvarát személyes tapasztalataiból ismerő Priskos Rhetor nevezetes feljegyzése sem, mikor a megsebzett tehén nyomán feltalált Isten kardjával kapcsolatban megemlíti, hogy ez Arésnek ugyanaz a kardja volt, amelyet hajdan, mint a háború istenének szentelt tárgyat, a skytha királyok isteni tiszteletben részesítettek: . . . τὸ τοῦ Ἀρεος . . . ξίφος, ὅπερ ὃν ἱερὸν καὶ παρὰ τῶν Σκυθικῶν βασιλέων τιμώμενον, οἷα δὴ τῷ ἐφόρῳ τῶν πολέμων ἀνακείμενον, ἐν τοῖς πάλαι ἀφανισθῆναι χρόνοις, εἴτα διὰ βοῶς εὐρήναι.

Annyi bizonyosnak látszik előttem, hogy a romantikus magyar mitológiának Hádúr-alakja végső elemzésben épen az Isten kardja mondájának és a skythák Arés-kultuszára vonatkozó Herodotos-féle tudósításnak köszönhető. Skythiát, mint a magyarság ősi lakóhelyét, s ezzel kapcsolatban a pogány magyarságot is, Anonymus szintén az antik geográfiai irodalom vonásaival kiegészítve jellemzi. De az Isten kardja, «a húnoknak egyetlen igazi, már Priskosból igazolható saját mondája,» nincs meg a hún-mondák középkori legfőbb forrásában, Kézaiban, s a hazai történetírás csak a renaissance idején vesz róla tudomást.¹

¹ V. ö. Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, 1931. 48. l.

Viszont a pogány magyarsággal kapcsolatban a «szittyia istenségeket» (scythica numina) Szent Gellért legendája is ismeri,¹ s így Bonfini, mikor nemcsak a *Mars kardja* feltalálásáról szóló mondat idézi Priskos Rhetorból (*Rerum Ungaricarum Decades*. Decas I. Liber III. 51—83), hanem Attila és utána a magyarok Mars-kultuszáról is beszél, voltaképpen a hazai hagyományt egészíti ki a skytha istenségekre vonatkozólag főleg Herodotusból merített ismeretekkel. A magyar történelem antikos színezetének humanista esztétikai igénye mellett² Bonfini ilyenformán a szittyia-hún-magyar azonosítás hagyományos alapján állva, a legjobbnak elismert klasszikus források felhasználásával terjesztheti ki a skythák Arés-Mars-kultuszát és melléte különösen a Herodotosnál (IV. 8—10.) a skytha dinasztia őse gyanánt szereplő Hercules tiszteletét a honfoglaló (Decas I. Liber IX. 44. *Mars pater, tuque parens Hercules* — mondatja Árpáddal), majd a pogányságba visszaeső (Decas II. Liber II. 141.) magyarságra is. Ezzel pedig a görög-római «hadisten» magyar kultuszát a magyarság történeti tudatában olyannyira megerősítette, hogy pl. Cornidesnek is elsősorban vele, illetőleg Herodotos skytha-adatait a magyarságra vonatkozólat követőivel kellett vitába szállnia.

A magyar romantika mítosz-rekonstrukciója azonban onnan merít, ahol egyáltalán talál valamit: Cornidest és Bonfiniékat egyszerre használja fel, nem törődve azzal, hogy a két teória eleve ellentmond egymásnak, míg aztán Vörösmarty képzelete át is hidal minden ellentmondást. De Hadúr története nem Vörösmartyval és nem is Vörösmarty körül kezdődik. Jellemző, hogy a Hadúr-mitologia magjának bizonyuló «Isten kardja» a XIX. századnál korábbi forrásokban nem is szerepel *Isten kardja* néven, hanem Priskos Rhetornál Attila kardja *Aréstől*, a latin forrásokban, a Priskost idéző Jordanestől kezdve, az ennek megfelelő *Marstól*, tehát mindenképpen attól a görög-római istentől való, akinek lényege, legfőbb, szinte egyedüli isteni megnyilatkozása a háború. Mikor Dugonics körül a hagyomány nyelvileg megmagyarosodik, még mindig nem lehet szó arról, hogy egyszerűen *Isten kardjának* nevezzék a húnok világuuralmának csodálatos körülmények között Attila kezébe jutott szimbolumát. Dugonics, amint láttuk. Marsot a «Hadak Istené»-nek értelmezi, és ez válik a magyar mitológia Vörösmarty felé fejlődő irodalmában Dugonics nyomán általánossá.

Dugonics *Etelkáját* ugyanis, főleg a jegyzetekben felhalmozott délibábos kombinációkat, csakhamar mint komoly történeti forrást idézgették, elsősorban persze a körötte felburjánzó

¹ V. ö. Katona Lajos: *A magyar myihologia irodalma*, 1897. *Irodalmi tanulmányai*, II. 208. l.

² Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*, 1935. 153. l.

történeti tárgyú epikában, de itt-ott a történeti tankönyv-irodalomban is. «Hogy a' Scythák Fő-Papjait átallyában Kádároknak szokták hívni, azt F. T. Dugonits András Úr Etelkában maga-is eléggé megmutatta» — írja pl. a *Záton* egyik jegyzetében Etédi Sós Márton (42 l.). Hasonló értelemben idézeti Perecsenyi Nagy László is szittyia eposzai jegyzeteiben (pl. az *Uzubú* = *Uccu bú* etimológiára nézve, *Szakadár*, 153 l.), sőt Szekér Joachim Alajosnak történeti tankönyv igényével fellépő *Magyarok eredete* c. munkája is, pl. a hét kún vezérre és a Nagy-Kúnság névre vonatkozólag: «Lássad erről ama' Nagy Erdemű és böltseségű Dugonits András Etelkájának *Első Rész 5-dik feljegyzést*» (I.² 107 l.). Marsnak, a Hadak Istenének a romantikus magyar mitologia Dugonicstól Vörösmartyig egyre gyarapodó irodalmában való szerepére az imént említett három íróból is elég adat idézhető. Igaz, hogy pl. Etédi Sós Mártonnál Záton, a bujdosó skytha herceg Delphiben, Apollo szentélyénél kapja a jóslatot utódai sorsáról, Emese álmától kezdve az egész magyar történelemtől mintegy dióhéjban értesülve. Mégis, a skythák legfőbb istene, a Székely István és Heltai Gáspár XVI. századi krónikáiban is szereplő, még sok tekintetben problematikus¹ Damasek (pl. *Léta*, 51. l. és *Záton*, 16. l.) mellett, mind Etédi Sós Márton, mind Perecsenyi Nagy László szittyia eposzaiban a görög Arésszel, a római Marsszal azonos². Az utóbbinál már ezt a sokat mondó jegyzetet is olvashatjuk: «Márs a' hadak Istene, a' Magyaroktól is tiszteltetett». (*Szakadár*, 26. l.) A tudományosnak nevezhető irodalomból hadd idézzem ismét Szekér Joachimot:

«Szükségnek itélem itten a' Mársnak kardjáról, melly Attila idejében találtatott meg, és ugyan Attilának ajándékul adatott, emlékezetet tenni. A' régi Scythák valamint *Márst mint Hadak' Istent*, a' többi bálvány Istenek között imádták, úgy annak kardját ők nagy tiszteletben tartották.» (I. m. 88. l.)

Ezek az adatok, amelyek egészen bizonyosan meg sem közelítik a teljességet, a XVIII. század végére már meggyökereszettnek mutatják azt a felfogást, hogy Mars mint a *Hadak istene*, istene a skytháknak, húnoknak, és istene ennél fogva a

¹ Problematicus még Sebestyén Gyula szellemes feltevése után is, *Damasek istenről*. Ethnographia. VII. 1896. 30 l. V. ö. még Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. 1854. 21. l. Ipolyi u. o. 1. j. Hadúrt is említi, de mint pusztán Aranyosrákosi Székely Sándor és Vörösmarty irodalmi alkotását, nem tárgyalja részletesebben, bár az «Arés-kardja»-hagyománnyal való összefüggésére lényegében már helyesen utal.

² Mars és Hercules együttes szereplése félreismerhetetlenül Bonfinira vall e skytha eposzokban; a Bonfiniból vett adatot érdekesen párosítja Dugonics módszerével Perecsenyi Nagy László (*Léta és Zámira*, 164. l.): «Sok kölföldi Irók vádollyák Eleinket, hogy Istent sem ismérték, holott ezen szó is *Herko-Pater*, melly ma-is fent van, meg-mutattya, hogy Herkulest, és Márst tisztelték.»

honfoglaló magyarságnak is. A magyar mitológia problémájának olyan megoldása adódott ezáltal, amely a Dugonics-utánpótlók humanista-deákos műveltségét és romantikus nemzet-képét egyaránt kielégítette.

A hangsúly hovatovább nem is annyira Marson, mint inkább a «Hadak istenén» van: Marsot igazolja az ókori etnografiai hagyomány, a húnokról személyes tapasztalatai alapján beszámoló Priskos Rhetor és a magyar történelem antikös színezetét tudományos szándékú meggondolásokkal is biztosító humanista történetírás, de a Hadak istenét tartja számon a magyar romantika egyre bővülő mitológiai hagyománya. Hogy ez a tudákos kombinációkkal is bőségesen gyarapodó romantikus mitológia milyen határozottan veszi kezdetétől fogva Vörösmarty felé fejlődési irányát, arra nézve hadd álljon itt még egy érdekes adat.

Édes Gergely *Ifjú enyeltésének* 1803. évi második kiadásában van *Eggy festett Széphez* című vers 1788-ból; (az *Enyeltések* 1793. évi kiadása szerint, amelyben címe: *Eggy idegen köntösben bujálkodó Szerető Széphez stb.* jelentős eltérésekkel szerepel, már 1786-ban kelt) itt a vershez fűzött jegyzetben, a versben is szereplő «Mumu» «gyermek-iesztő szó»-val kapcsolatban említi a szerző egy «suhanc-kori» elbeszélő költeményét (a jegyzet természetesen 1793 és 1803 között kelt). Ebben az egészében kiadásra már nem méltatott munkában egy «Tündérpap» imádkozott következőképen:

«Óh csudák' első különös csudája
Föld körül rémző levegő' Királyja
Nagy pohos! nagy Szent! kinek a' hazája
Höld karikája.

Óh nagy! óh szörnű MUMU! pártfogója
A' vitéz népnek 's ügye' forgatója!
Táborunknak légy igaz oktatója
'S helyre hozója.

A' MANÓT kérünk hogy előzd mitőlünk
Hogy gonosz szerrel ne tegyen belőlünk
Rút csudát szölvánn gonoszúl felőlünk:
Veszzen előlünk 's a' t.»

Magyarázatul még hozzátesszi:

«Ennek a' Mesének Címje a' *Daruvári vitéz*, a' mellybenu a' *Mumu* úgy jön-be mindenütt, mint valamely *Hadak jó Istene*, a' *Manó* mint háborúságszerző gonosz Lélek. És ezt a' jegyzést csak azért tettem-fel, hogy *netalán valakinek bővebb találmánya nyithat tágasabb mezőt*. Bizonyos is az, főképp születésem' földénn, hogy a' mit a' köznép nem akar tudni, így felel reá: *tudja a' Manó! Manó vigye!*»

Ezekben a sorokban a mítosz teremtésére irányuló romantikus szándék már magában véve is figyelemre méltó. Gyermekek-

nyelv és köznépi szólás törmelék-adataiból rekonstruálni az ősmagyar szellemiséget: a módszer félreismerhetetlenül Dugonicsra vall — épígy az *Etelkából* való ugyane költemény egy másik jegyzetében a *hún* népnév, majd Aranyosrákosi Székely Sándornál is szereplő *honnos*, *honnys* «változatának» a *honra*, *hazára* utaló etimológiája is. Ha pedig Édes Gergely naiv mítosz-alkotó kísérletét Vörösmarty nagyszabású, a romantika szellemében filozofiai jelentéssel is bíró mitológiájával vetjük egybe, annyit a szinte felmérhetetlen súlykülönbség ellenére is meg kell állapítanunk, hogy Édes Gergely is — mindenestre már 1803 előtt — a jó és a gonosz principiumot szembeállító dualisztikus világképet tünteti fel költői alkotás keretében az ősi magyar vallási felfogásnak, s a Jó principiumát nála is a *Hadak istene* képviseli. A nála szereplő *Hadak jó istene* már elvált Marstól, akinek magyar értelmezésére nem sokkal előbb a *Hadak istene* birtokosjelzős szókapcsolat egyáltalán keletkezett. A Dugonics szellemi környezetében keletkező délibábos szófejtéseket legteljesebben összefoglaló, és az általuk támogatott történelemszemléletet legnagyobb arányokban továbbfejlesztő, sőt évtizedek multán is egyetemi előadásokban nagy hatással hirdető Horvát Istvánnak egy kijelentése arra a lehetőségre is figyelmeztet, hogy Édes Gergely *Manója* háttérében is olyasféle tudományos színezetű meggondolás állhatott, mint a Vörösmarty által szentesített, de Horváth János veszprémi kanonok által már 1817-ben érintett *Ármány-Ahriman* egyeztetés. ¹Horvát István ugyanis nemcsak az Ahriman-Ármánnyal szembeállított Oromaszdész nevét értelmezi magyarul (örömosztó), hanem az iráni dualizmust Nyugat felé legnagyobb hatással propagáló manicheizmus legendás alapítójának, *Manes*nek a nevét is a magyar néphit *manó* szavával egyezteti.²

Bár Édes Gergely idézett szavaival egyenesen átadja a maga együgyű leleményét annak, akinek merészebb röptű képzelete netalán ezt is «bővebb találmányra» tudja majd felhasználni, az ő töredékének, márcsak töredékes mivoltánál fogva is, inkább symptomatikus, mintsem kezdeményező jelentőséget kell tulajdonítanunk. Ugyanúgy elsősorban e Dugonictól Vörösmartyhoz vezető lappangó hagyomány symptomája az is, hogy Édes Gergely költeményében — amely az idegent majmoló «festett Szép» elé, egészen az *Etelka* szellemében, a magyarság

¹ Horváth János: *A Régi Magyaroknak Vallásbeli és Erkölcsi Állapotjukról*. Tudományos Gyűjtemény, 1817.

² *Horvát István magyar irodalomtörténete*. Magyar Irodalmi Ritkások, 28. 53. l. V. ö. még a Kisfaludy-Társaság 1846. évi pályatételét; közli Katona Lajos i. h. 199. l. Egyébiránt Manót és Manest, valamint Ármányt és Ormosdot már 1822-ben említi Horvát István szépirodalmi színezetű honfoglaláskori rajzában. *Árpád Pannónia hegyén*. Aurora, I. 331., 332., 338. és 340. l.

dicső multját tárja — hajnali látomás keretében, a csillagok közé került nagy ősök sorában, Attila mellett és a hét kapitány élén Árpád már a *Zalán futás*abeli epitheton ornansával jelenik meg:

Hátt mi dicső fényt ád ugyanott a' *párduczos Árpád'*
Csillaga, melly megy elé Attila' jobbja felé?...

De mindenesetre itt már jogos arra is hivatkoznunk, hogy a szavahihető Zádor György szerint is épen Édes Gergely volt az első a magyar metrikus költők között, akivel Vörösmarty, még diák korában, megismerkedett (v. ö. levelét Kazinczyhoz, 1825. nov. 15.-ről.)

Ezek után, ha ismét felvetjük a kérdést, összefügg-e a romantikus magyar mitológia középponti isten-alakja, Hadúr, a germán mitológia Hödur nevével, vagy épen Schreiber Alajos jelentéktelen Hadur-balladájával, azt hiszem, a leghelyesebb választ az ismert Laplace-anekdota cinikus felelete adja meg. A nagy francia fizikus arra a kérdésre, hisz-e Istenben, állítólag azt felelte, hogy kozmogoniája felépítésében nem volt szüksége erre a feltevésre. Láttuk, hogy a pogány magyarság legfőbb istene már Bonfininél is Mars volt, s ez nem csupán antikosz színező elem, hanem a közkeletű skytha-hún-magyar azonosítást a végeredményben Herodotosra visszamenő klaszszikus etnografiai adatokkal párosító tudományos meggyőződés. Azt is láttuk, hogy Mars, mint a húnok, illetőleg a magyarok ősi istene, mihelyt magyar nyelvű értelmezést igényel, mint legtermészetesebb értelmezőt a «Hadak Istene» birtokos-jelzős szókapcsolatot veszi maga mellé — s ez épen úgy megfelel Arés-Mars Priskos Rhétor görög szövegében olvasható értelmezésének: ἡγεμὸς τῶν πολέμων, mint a Priskos Rhétor tudósításának Bél Mátyás által a magyar olvasóközönség számára 1745-ben hozzáférhetővé tett latin fordításában található *Deus bellorum praeses* kifejezésnek. Édes Gergelynél a Hadak istenét már Marstól elvonatkoztatva, mint a harcosokat támogató jó istent, a Gonosz principiumával szembeállítva találtuk. Semmi kétség: a XIX. század elejére már megszilárdult irodalmi hagyomány, hogy a pogány magyarság istene a Hadak istene. Az a romantikus patosz, amely a honfoglalási eposz egyedül lehetséges formájának a hexametert érezte, szembehelyezkedve ilymódon a lazább Sándor-versek hazai hagyományával, könnyen érthetően az isten-nevet is patetikusabbá alakította és egyben zártabbá, szorosabbá kovácsolta, a birtokos-jelzős szókapcsolat lazább szerkezetét birtokosjelzős szóösszetételre, a Hadak Istent Hadúrrá cserélve. Az 1820-as évek táján akadhatott magyar olvasója Schreiber Alajosnak is, a germán mitológiában nem túlságosan előtérben álló Hödur nevet is olvashatta ezidőtájt magyar ember, akár Aranyos-

rákosi Székely Sándor, akár Vörösmarty, s ha olvasta, Horvát István módján épen az imént igazolt magyar hagyományt olvasva beléje, értelmezhetette is magyarul: de, Laplace szavait variálva, Hadúr történeti megértéséhez nincs szükségünk a germán isten feltevésére. Annál kevésbbé, mert az egyetlen mozzanatot, amelyet a fenti fejtegetések magyarázatlanul hagynak, t. i. Aranyrákosi Székely Sándornál a Haddur név kettős d-jét, a germán analogia sem magyarázza meg kielégítően.

Ami Vörösmarty, és vele együtt a magyar romantika megítélésében elsőrangúan fontos lehet: a romantikus magyar mitológiára nem egy véletlenül hallott vagy olvasott német ballada vagy mitológiai megjegyzés felületes hatása, hanem a történeti tudatnak ha nem is népi gyökerű, de az irodalomban gyökeres, a humanista történettudományig visszavezethető s Dugonics körül megújított és magyar nyelvűvé vált hagyománya adott alapot. E hagyomány magja az Isten kardjának, helyesebben: a Hadisten kardjának eredeti hún mondája, s jellemző, hogy épen ebben a vonatkozásban Vörösmarty is, a *Zalán futása* VII. énekében, Hadúr nevének a «Hadak istene» formához még közelebb álló változatát adja:

Látszott, rejtve miként feküdt a puszta mezőben
Kardja *Hadistennek*, mellyet bámulva emelt föl
Egy baromőr, s nem tudva mit ér, Etelének ajánlott.

S hogy semmi kétség ne legyen Hadúr és a Hadak istene azonosságát illetőleg, ez utóbbi megjelölés még Vörösmartynál is váltakozik a Hadúrral, mint a *Zalán futása* VIII. énekében:

«... ott fenn
Lát, s igazán vet sort a nagy *hadak Istene*; víjunk!»

Vörösmarty tehát a romantikus magyar mitológia kialakításával is olyan folyamatot fejezett be, amelynek célját és irányát Dugonics *Etelkája* szabta meg. S ha Vörösmartyval kapcsolatban ez csupán az irodalomtörténész megállapítása, a *Zalán futásának* sok tekintetben legnevezetesebb előzménye, Csokonai Vitéz Mihály *Árpádiásza*, amely a Hadúr-név történetének is érdekes dokumentuma, határozott szavakkal kifejezésre is juttatja.

Rettentő hadakat, vért és egy nemzeti szörnyű
Bajnokot éneklek s a bús *Hadak Istene* bátor
Hét fő hadnagyait —

így kezdődik a nagyszabású lehetőségeket sejtető, de sajnos csak félszáz sornyi töredék. De ebben a kisterjedelmű szövegben is szó kerül a Hadisten kardjára, melynek mondáját történeti szempontból az egész Hadúr-mitologia magja gyanánt jelölhetjük meg: maga Árpád viseli derekán, mint kiválasztottsága jelét «az erős *Hadak Istene* búsult fegyvereit.» S az invocációban

ott van a kegyeletes utalás Dugonicsra mint a romantikus mitologia kezdeményezőjére:

Boldog Héliconunk szent szüzei, melyek az édes
 Hanggal hódító érzést egyelítetek össze!
Jól tévő Magyarok Kegyes Istene! akit Etelka
Igy nevezett s mind mind édesség Isteni! mind mind
 Hintetek e csendes s árnyékos völgyre világot,
 Amelyben Múzsám koszorúját, hajnali tépett
 Rózsából, most fűzi vitéz bajnokja fejére.

3. Árpád és az ifjabb Kyros.

A magyar hőskor romantikus rekonstrukciójában a magyarságnak a perzsákkal való rokonítása mitológiai vonatkozásban bizonyult a legtermékenyebbnek, amennyiben Vörösmarty Hadúr-Ármány kettőségét, mint láttuk, jelentős tudományos és érdekes költői előzmények után, az iráni dualizmus mintájára képezte ki. Úgy látszik azonban, hogy a magyar-perzsa rokonság tudata, amely Vörösmarty szemében épen úgy, mint történetíró barátja, Horvát István szemében, tudományos eredménynek számíthatott, más vonatkozásban is érvényesült a *Zalán futásában*. A VII. énekben páncélba öltözött ellenfelével, az óriás Alkesttel szemben, Árpád büszkén hangoztatja, hogy ő nem bujtatja sisakba a homlokát.

«Kard nekem a páncél; szabadon viszi homlokon a nyílt
 Könnyű kalpagot, és mikor eljő vég napom, a szép
 Föld színét, s ragyogó egeket még látom utol-zor;
 Te pedig eltakarod fejedet, vas lapba borítván,
 S rettegsz nézni halált, mellyel fenyegetve riasztál.»

E sorokban alighanem Xenophonnak az ifjabb Kyrosra és általában a perzsákra vonatkozó fejegyzése kapott mélyebb jelentést: «Kyros védtelen fejvel ment a csatába; általában, úgy mondják, a többi perzsák is védtelen fejvel szoktak részt venni a háború veszélyében.» (Anabasis I. 8. [6.] Κύρος δὲ φιλῆν ἔχων τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν μάχην καθίστατο. λέγεται δὲ καὶ τοὺς ἄλλους Πέρσας φιλαῖς ταῖς κεφαλαῖς ἐν τῷ πολέμῳ διακινδυνεύειν.) A halállal szembenező férfias bátorság és a világ szépségével halálíg betelni nem tudó esztétikai életöröm: mennyire a fiatal Vörösmartyra jellemző tragikus ellentmondás! De jellemző viszont a *Zalán futása* költői módszerére, hogy Árpádnak ehhez a Vörösmarty költői világszemléletét megmutató mozdulatához is a romantikus történeti tudat korszerű tudományos meggyőződése és a klasszikus etnografiai hagyománynak e tudományos meggyőződés szellemében való felhasználása adja meg az epikai hitelt.

ADATTÁR.

LOJÁLIS KURUC VERS AZ 1741-IKI ORSZÁG- GYÜLESROL.

A nevezetes 1741-iki pozsonyi országgyűlés emlékeztét a közhiedelemben jóformán csak néhány megkapó jelenet tartotta fenn, aminők az országgyűlési Rende hódolata a trónra lépő első nőági örökös királynő előtt (jún. 21.), a fényes koronázási ünnepély (jún. 25.) s a «vitam et sanguinem» jelenet (szept. 11.), midőn a külső ellenségeitől szorongatott királynő mély gyászba öltözve könnyek közt kérte a maga s gyermekei (ekkor már három leánya és a féléves trónörökös), trónja és a haza védelmére a magyar nemzet segítségét. Mindez történeti hitelű, s az egykorú rajzok és festmények is többféleképp megörökítették egészen Fadrusznak a csehek által lerombolt remek szoborcsoportozatáig. Némelyik rajz a hatás fokozása végett az utolsó jelenetben a csecsemő trónörököst is a királynő karjára ülteti, ennek bemutatása azonban nem ekkor, hanem szept. 20-án szűk házikörben történt.

A jeleneteknek ilyen színpadias beállítása azt a látszatot kelti, mintha ekkor Pozsonyban csupa ünnepély és a szépséges ifjú királynő előtt ki-kitörő lelkes tüntetés váltogatva volna egymást, holott a valóságban hónapokon át szenvedélyes hangú viták közt tárgyalta a máj. 14. óta együtt ülő országgyűlés a nemzet régi és újabb temérdek sérelmét. A nyolc év óta üres nádori szék betöltése iránt a királynő azonnal rendelkezett, s a Rende az első helyen jelölt agg gr. Pálffy János országbíróvá választották nádorrá, ennek helyére pedig a népszerű gróf Esterházy József horvát bánt nevezte ki a királynő, s egy-két sérelem orvoslása iránt is ígéretet tévén, bizalmat ébresztett maga iránt, de a nagy viták a koronázás után a sérelmek részletes tárgyalásakor következtek. Ezek eredményét gr. Batthyány Lajos kancellár, gr. Esterházy Imre primás és legb. hatóbban gr. Esterházy József országbíró ismertette a királynő előtt. Mivel azonban férjét, Lotharingiai Ferencet, a nagy törökverő L. Károly unokáját, a Rende nem akarták kormányzótársul választani, az e miatt bosszús királynő több fontos sérelem orvoslását visszautasította. A július 28-iki leiratot a különben lojális főrendek is hűvösen fogadták, a követi táblán pedig heves kifakadások közt már az országgyűlés hazaküldését követelték. Gr. Esterházy József a királynő jelenlétében is élesen nyilatkozott a német miniszterek túlkapásai ellen, úgyhogy egyikük — hír szerint — a titkos tanácsról távozása után úgy nyilatkozott, hogy legjobb volna a százasabb követek közül hármát-négyet leféléjztetni, hogy a többi lecsendesedjék.

Ebből az elkeseredett országgyűlési hangulatból fakad az alább közölt 40 versszakra terjedő vers is, amely nem mint költői alkotás, hanem mint kortörténeti adalék érdemel figyelmet. Eredeti (tulajdonkép másolt) kézírata a herceg Esterházyak kismartoni hitbizományi főlevéltárában maradt fenn. Magyar címe nincs, hanem más kézírással latin szöveg jelzi a felzetet: «A^o 1741.-sub Diaeta Posoniensi contra nonnullos Ablegatos Hungariae», a versek előtt pedig ugyanazon kézírással: «A^o 1741. Posonii sub Decursu Diaetae.» Tartalma szerint azt mondhatnók: «Egy — különben lojális (l. a 18—19. vsz.), de kuruc érzésű magyar hazafi keserve a hazai állapotok miatt.» Mint Gyöngyösi *Kesergő Nymphájában* (*Palinodia*) a megszemélyesített Haza beszél, az alábbi vers szerzője is a Haza nevében sorolja fel a bajokat. A szerző mindenesetre olyan közrendű magyar, ki tagja volt a követi táblának, s a (különben ingadozó) helyesírásból és egyes kifejezésekből következtetve, valószínűleg dunántúli ember. Egyes szók és sorok magyarázatát l. a jegyzetekben.

1. Jai nékem Siralmas ell hagyott Árvának,
Régen boldogságos szép Magyar hazának,
Ezer veszedelmek reám áradának,
Napjaim mégh nagyob gyászba borulának.
2. Keserves Sorsomat tudgya mind ez Világh,
Fájdalmas sebemet szemléli sok Ország,
Ki régen virágzó valék mint szép virágh,
Im mind ell hervadok, száradok mint fa-ágh.
3. Már tulajdonomban csak aligh maradok,
Idegen Jövevény sajátomban vagyok,
Bátran magaméért már nemis szólhatok,
Nincs senki pártfogóm, nem tudom, há futok.
4. Oh sűrű könyvekkel jajgatható Népség,
Hajdan bátor szívó, nagy hírű Nemesség,
Most az árnyéktulis megrettentt Nemzethség
— — — — —¹
5. Nem veszedé észre, hogy megh csufoltatol,
Sulyossab rabságra holtigh záratlatol,
Kezeid, lábaid megkölte tartatol,
Végtére Torkodnál fogva megh fojtatol.
6. Nem csak te magadat hazádbul ki zárnak,
Hanem gyermekestül nem soká ki hánnak,
Mert nincs semmi helye most az igasságnak,
Majd neve is el vész már Magyar Országnak.
7. Nem akarsz tanulni keserves sorsodon,
Sokszor rajtad történt siralmas voltodon,
Hogyan kovácsolták, tudodé, hátodon
Tapodtak mint Uthan leszakatt ágokon.

¹ A 4-ik sor hiányzik a kéziratban.

8. Égértek hánszor már tenéked sokakat,
Meddigh szándékjokra követ nem hajtottak,
Ez után körömmel üstöködnél fogtak,
Véled csak úgy bántak, amint eők akartak.
9. Minden igasságát hazádnak el vonták
Régi szent Törvényét a' szélnek ereszték,
Jó lakóföideket sok nemzetek ülték,
Hasznát Jóságadnak nemde mások vették.
10. Példa az mostani koronázás ebben,
Ki előtt böcsülvén biz(t)attak mindenben,
Sokakat égértek néked csak beszédben,
Más volt el titkolva ott az álnok szivben.
11. Mert megh koronásztad, még jó szót sem adnak,
Könyörgésedre csak fület mutatnak,
Sok instantiádra keresztet vontanak,
Már az égéreték semmiben multanak.
12. Az el mult Diaetának vége ezt okozta,
Hogy hazádnak Leány ágra szállot Jussa,
Ugyan akkor eütet halálrais adta,
Feneketlen sirba örökessen gyukta.
13. Akkoris széntén így jára szegény fejed,
Szin alat meg csalták biztatván Nemzeted,
Elsőben égervén mindeneke néked,
Nagyob Nyomorusság volt az után hired.¹
14. Ez vala gyümölcse akkori dolgodnak,
Mostis lesz oly vége sok bisztatásodnak
Nállad a' kegyesség, szép szó, mit okoznak,
Válaszakat máris nem századint hoznak.
15. Uj Nemzet tülti bé, hiddel, minden Várad,
Kitüll boldogságod te soha nem várod,
Uj találmányidat, meg lásd, végre bánod,
De késseü lesz akkor, midőn meg lesz károd.
16. Az ell multt Diaeta is sokáig vonyata,
Csak nem sorsotokis forspontra huzata,
Alég hogy portiót véled nem adata,
Quartélyos Németet akkor nem tartata.
17. Még eddig csak Németh parancsolt hazádban,
Francziáis lakik ezután hazádban,
Ezek lesznek Urak minden javaidban,
Ha nem vigya(z)sz, téged ki vernek azomban.²
18. Nem oka, jól tudom, ennek eü Fölsége,
Legyenis szivednek hozzá reménsége,
Ezt az áruolóknak koholt Mestersége
Csak azért Mivelli, hogy lenne Tisztsege.

¹ A 13. vsz. utolsó szava a kéziratban így: *hired* talán a másoló hibájából, az eredetiben valószínűleg *béred* volt, ami jobban oda illett.

² A királynő férje, midőn Lotharingiát elfoglalták a francia-bajor seregek, innét menekült francia híveit a magyar fő- és jövedelmező kisebb hivatalokban helyezte el, s ez volt a főok, amiért a Rendeke nem akarták őt a királynő kormányzó társául választani.

19. Kiben Király nevét mert nemis keverem,
Iukáb buzgó szível halálíg dicsérem,
Még élek, mellette nem szánom fegyverem,
Utolsó csüppigis kiontani vérem.
20. Ne félj), bátorkodgyál, kérésed meg léssen,
Törvényért, hazáért légy meg halni készen,
Meg ne szűnj, méz néked igazat nem téssen,
Igy Siralmas néped végasztatást vészen.
21. Nem tudom, mitt rettegsz, mikor igazat kérsz,
Istenért, Igazért, vané eszed, mit félsz,
Senki azért téged bántani nem mérész,
Isten, ember előtt böcsületed nem vész.
22. Tudgyad pedig, nem más veszedelmed oka,
Hanem Nemzetemből két vény álnok róka,
Kinek nagy Tök fejek ravaszság fazoka,
Ugy ülnek köztetek mint két mérges Polka.¹
23. Nem volna olly nehéz sebesült szívemnek,
Ha idegen volna Hohéra fejemnek,
Mivel maga vére Judással véremnek,
Száz)szorta nehezebb fájdalma sebének.
24. Isten, ember tudgya, hogy az elsőséget
Nemzetemnek lessi edgyik Érsekséget,
De nem orvosollya nehéz betegséget
Nem kívánnya vissza hozni egésséget.
25. Alig várja, Imre hogy el temet(lessen),²
Nemzetem Oszlopa hogy el törülteszen,
Mit gondol te véled, csak Primás lehessen,
Hamaréb székedben tenéked ülheszen.
26. Oh te Istentelen irigy gonosz Ember,
Mért ellenem nyelved olly éles mint fegyver,
Nem láddé föld alatt mennyi megh holt hever,
Nem félszé, hogy halál tégedis majd lever.
27. Jaj szegény Lölködnek mit fog ott csinálni,
Mire fog te néked ezért ügyed válni,
Érted az parókás nem fog allegálni,
Mert magais Talpán alig fog ott álai.
28. Azért hogy Pöspök vagy, még pokolban mehecz,
Hogy kamarás Ur vagy, azért koldus lehecz,
Az gonosz Judással még te is ott ézhecz,
Valóságos példát többekről is vehecz.
29. Még sem félsz a kemény Biró haragjátul,
Mikor dörögh az Ég bocsáto nyélátul,
Nem félsz, maid az Ördög el vészen sajátul,
Meg se mentsen Isten téged a' Tatátul.

¹ Az egyik bizonyosan az agg Pálffy nádor, a másik Erdődy G. Antal egri püspök vagy Erdődy György koronaőr, akik az Esterházyak (az országbíró és a primás) hazafias működését többször elgáncsolták.

² Gr. Esterházy Imre, a hazafias érzületű primás — úgy látszik — betegeskedett (†1745) s helyére a németlérmű egri püspök vágyódott.

30. Meg halgattya az Ur Árváknak sirását,
Ifiu-, Öregeknek hozzá kiáltását,
Az Egyházi Rendnek sok fohászkodását,
Méltán rajtad túli nagy boszu állását.
31. Bánságért pediglen másik hizelkedik, ¹
Nagyobb koncért mint az kormos törölködik,
Ez is a' Judások közül vádolkodik,
Utánnam ártatlan titkon árulkodik.
32. Kiván igazakat az ilyen Méltósságh,
[És] Tiszta sziveket mert ez nagy Uraságh,
Nem hár részesülni őket Szent Háromságh,
Kiknek ellenségek Törvény és Igasságh.
33. Haszontalanulis ezeket mivelik,
A szép Bárson Nyerget Disznóra nem teszik,
Vastag szalonnára Ebet nem Eresztik,
Ezeket az Egek nékek sem engedik.
34. Így köllé fizetni, hogy meg böcsültelek,
Érdemesek fölöt hogy föl emeltelek,
Átkozott viperák nemis reméltelek,
Kebblemben vesztetre véghre neveltelek.
35. Mit vétettem néktek, hogy így daraboltok,
Majd szalak szijakat Testembül szabdaltok,
Tulajdon Véreim miért marcangoltok,
Jaj Ti átkozottak engem hogy huzeltok.
36. Mégh ezeken kívül vannak illyek mások,
Kiket nem nevezek most, Ablegatusok,
Csalárdok mint mérges mardozó Aspisok,
Csak az magok javát vadászó Judások.
37. (Ell) jüttek Diaetára, hogy megorvosollyák,
Fájdalmas sebemet majd meg flastromozzák,
Jobban sebessétik inkább az Ebatták,
Temetni akarnak, a' sirt megis ásták.
38. Ell hánták az minap mint kigyók bőrüket,
Róka módra vettek rájuk más szőröket,
De nem változtatták rosz természeteket,
Álnoksággal tellyes Ördönges sziveket.
39. Csudálom, hogy eddig Ti ell szenvedtétek,
A Romaiakatis nem követtétek,
Székkel (a') Sessioban agyon nem vertétek,
Ablakokon őket ki nem vetettétek.
40. Lészen még valaki, ki áll boszut ezért,
Kihez még Németh vér eddig soha nem fért,
Kész leszen meg halni szegény Nemzetemért,
Meg fizet keserűn a' sok Diurnumért.

Közli: † BADICS FERENC.

¹ A másik Erdődy, a volt kamarai elnök, akkor koronaőr, a horvát bánságot szerette volna elnyerni.

KEMÉNY ZSIGMOND BÁRÓ BUDAI HÁZA:

Az elmúlt év őszén Galamb Sándor említette, hogy a Magyar Nemzet szerkesztője, Kemény Zsigmond br. születésének 125. évfordulóján, 1939. év jún. 12.-én emléktáblával akarja a nagyhatású politikai írónak és hírlap-szerkesztőnek egykori házát a Városmajor-utcában megjelölni. Ezért azzal a kérdéssel fordult hozzám, vajon valóban a 30. számú ház volt-e Kemény báró tulajdona, amint *Báró Kemény Zsigmond* című munkámnak második kötetében Gyulai Pál szóbeli közlése alapján megállapítottam. A kérdés annál jogosultabbnak látszott, mert Komáromy Ferenc *Alkonyórák* című, 1890-ben megjelent kötetében *Emlékeimből 1850-1870* cím alatt azt írta, hogy 1870 nyarán Kemény Zsigmondot a Városmajor-utcában a 22. számú házban látogatta meg. Ezek után kötelességemnek tartottam a székesfőváros levéltárában Kemény házáról pontos adatokat szerezni s a kérdést ezek alapján tisztázni.

Báró Kemény Zsigmond című munkám második kötetének 546. lapján közöltem a Fővárosi Lapoknak 1869. szept. 28.-i számából azt a hírt, hogy Kemény Budán a Krisztinavárosban a Konek-féle házat megvette. Ugyanott említettem az egyik jegyzetben azt is, hogy Gyulai Pál szerint Kemény Zsigmond br. tulajdona a Városmajor-utcában az a ház, volt, amely Bánffy Györgyné báróné villájának tözsomszédságában állott s a XIX. század végén a 30. számmal volt megjelölve. Mindezt teljesen igazolták azok az adatok, amelyekhez a székesfőváros levéltárában leginkább Bánrévy György allevéltáros úr szívessegéből jutottam.

Az 1869. évi *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altöfen* 152. lapja szerint a Városmajor-utcában a 751. számú ház Konek Sándor és Sarolta tulajdona. Hogy Kemény Zsigmond br. ezt a házat vette meg, bizonyítja az 1871/72. évi *Adressen-Kalender* 186. lapja s az 1873. évi *Adressen-Kalender* 206. lapja. Itt a Városmajor-utcában a 751. számú ház Kemény Zsigmond br. tulajdonaként szerepel, míg a mellette lévő 749. számú ház a piarista rendé. Az 1875. évi *Adressen-Buch* 133. lapja szerint a Városmajor-utcában a 751. számú ház Prückler István tulajdonába került, a 749. számú pedig továbbra is a piarista rend birtokában maradt. Az 1891/92. évi *Budapesti cím- és lakjegyzék* 28. lapja már az új rendezést tünteti fel. E szerint a Városmajor utcában a 30. számú ház, amelynek helyrajzi száma 751/752, Prückler Istváné, a 32. számú a piarista rendé. Még inkább igazolja Gyulai Pál visszaemlékezésének helyességét az 1894. évi *Budapesti cím- és lakjegyzék* 28. lapja. E szerint ugyanis a Városmajor-utcában a 28. számú ház tulajdonosai a »br. Bánffy-testvérek«, vagyis özv. Bánffy Györgyné báróné Bethlen Margit grófnő leányai, a 30. számú ház tulajdonosa Prückler István, a 32. számú házé a piarista rend. A ház történetét kiegészíti a Tolnay-féle *Budapest Évkönyve* 1898-ból, hol a 470. lap szerint a 751/752. helyrajzi számból 1514—1515 lett. Az 1904. évi *Budapesti cím- és lakjegyzék* viszont az 1514—1515. helyrajzi számú és Városmajor-utcai 30. számú háznak új tulajdonosaként Herczeg Zsigmond műépítőt jelölte meg, aki az ódon egyemeletes ház helyére kétemeletes bérházat épített.

Ezek után semmi kétség sem férhet ahhoz az állításunkhoz, hogy Kemény Zsigmond br. a fővárosban, a Városmajor-utcai 30. számú házban élte le utolsó éveit. Legfeljebb a beköltözés idejére nézve lehet némi eltérés. *Báró Kemény Zsigmond* című munkám második kötetének 547. lapján ugyanis arra a következtetésre jutottam, hogy Kemény leginkább 1870 őszén foglalhatta el budai otthonát — előzőleg, a Pesti Naplónak júl. 13-i száma szerint, néhány hétre Kaltenleutgebenbe utazott. Ezzel szemben Komáromy Ferenc — mint visszaemlékezéseiben írta — 1870-ben nyári szünidejét akarta külföldi utazásra felhasználni, mikor Pestre érkezve, arról értesült, hogy Kemény Zsigmond br. az Angol Királynéból elköltözött s Budán a Városmajor-utcában saját házában lakik. Mindozáltal Komáromy csak azután látogathatta meg Keményt budai otthonában, miután Kemény Kaltenleutgebenből visszaérkezett. Ha tehát Komáromy emlékezőtehetségében megbízhatunk, látogatását az 1870. évi augusztus második felére tehetjük, mi nagyjában megegyezik a Kemény Zsigmond br. életrajzában kifejtett következtetésünkkel. Erre mutat az is, hogy Komáromy Keményt leverit kedélyűnek, bánatosnak találta, mi már a lelki betegség előrehaladását sejteti. Az életrajzban felsorolt adatok szerint a Kis Svábhegy alján meghúzódó csendes budai ház 1873 január végéig nyújtott nyugodalmat a nagy fró kimerült idegeinek.

Komáromy visszaemlékezései annyi jellemző részletet emeltek ki Kemény Zsigmond br. budai otthonának életéből, hogy csak határozott benyomásokra támaszkodhattak. Valószínű, aki őt a Városmajor-utca 22. számú házba irányította, nem a hivatalos számozást követte, melyben a házszámok az utca kezdete felé növekedtek, hanem Kemény báró házáat az utca elejétől számítva, tarthatta a huszonkettediknek. A ház rajzában Komáromy az utcának egyik kiemelkedőbb villáját vázolta elénk. Földszint hat szobát látott, az emeleten pedig Kemény Zsigmond br. két szép vendégszobát ilyen útbaigazítással mutatott neki: »Ez Kemény János lakása, mikor Pestre jön.« A vendégszobákba tehát Kemény Zsigmond br. tulajdonkép öccsét, Kemény János bárót várta, aki Erdélyben Pusztakamaráson lakott ugyan, de gondját már kiterjesztette a küzdelmekben elfáradt bátyjára. A ház vezetését Kemény húga, Kissné Kemény Ágnes bárónő tartotta kezében; neki mutatta be vendégét Kemény is. A házhoz kert is tartozott; ennek aljában játszott Komáromy a tekepályán a házi úrnő leányával és két fiatalemberrel. Itt a kertben üldögélt Kemény is a találkozáskor s búsan hajtotta le fejét; itt látta egykor Gyulai Pál is emlékbeszéde szerint az éleselméjű frót, amint kertjének lombjai alatt egykedvűen nézett maga elé s virágait tépte. Mindezek a részletek teljesen összhangzanak azokkal az adatokkal, melyeket Kemény Zsigmond br. életrajzában használtam fel, s kiegészítik annak a helynek képét, hol Kemény Zsigmond br. hanyatlásával egy óriásméretű szellemi világ omlott össze.

Mennyire megérdemelné e komor emlékü hely, hogy az utókor kegyelettel gondoljon rá? Az emléktábla egyelőre elmaradt ugyan, de a felvetett gondolat oly szép, hogy még megvalósulhat. Miért ne figyelmeztetnők fővárosunknak hálás közönségét minél többször a magyar irodalom és Erdély jelentőségére? Ha valaki a tervezett emléktáblát valóban elhelyezné a

Városmajor-utcai 30. számú házra, a következő felírást alkalmazhatná: »E ház helyén állott Kemény Zsigmond báró háza. A lángelektű regényíró s a nagyhatású politikai író és hírlapszerkesztő az élet harcában elfáradva, itt pihent meg 1870-től 1873-ig, innen indult szülőföldjére, Erdélybe, hogy ott találjon végső nyugalóhelyet.«

PAPP FERENC

P. SZATHMÁRY KÁROLY NAPLÓJA.

(Első közlemény.)

Dr. Móricz Miklósné Miskolczy Erzsébet, Szathmáry Aranka leánya, P. Szathmáry Károly unokája, nagyatyjának egy értékes kéziratát adományozta a sárospataki iskola könyvtárának. A kötet tartalma: 1863—1867 közti *Napló*, *Holulár lovag* és az *Asszony komédiája* c. műveinek ceruzával írt, nehezen olvasható kézírata; több töredék, egypár cím, talán tervezett művek nyomai; előfizetők névsora; fényképezési feljegyzések stb. Ebből most a *Napló* szövegét mutatjuk be, amely felöleli az író nagyenyedi tanári éveinek jó részét. Sok apró és helyi érdekű vagy sablonos feljegyzés van benne — pl. nagyon sok a vendéglátás, a kártyázás, végtelen hosszúságú a gyűlésezések; sokat sétál, kaszinózik, levelezik, órákat tart — ezek mint nem jellemző részletek itt elhagytuk. Sokszor volt beteg is az író. Amit azonban valami szempontból fontosnak találunk, azt meghagytuk. Nagybecsű feljegyzések ezek a regényíró irodalmi terveire, egy-egy munkája megszületésére, meséinek vajdására nézve. Kortörténeti jelentősége sem kevesebb, mert a kiegyezés előtti évek eszményeit és lelkivilágát tárják elénk egy jó megfigyelésű ember részéről, akinek kritikai megjegyzései is becsesek egy-egy irodalmi műről vagy eseményről — igaz, hogy többnyire epések s nem egyszer igazságtalanok. A helyesírásnak jelentőség nélküli régiességeit nem tartottuk meg.

1863.

Január hó. 1-én Bevégeztem »Kis halom« című novellámat, fotográf képeimet megküldöttem Gáspár János, Kasza Dániel, Jancsó József kollegáimnak. Ebédre Gáspár Jánosékhöz voltunk híva. Gáspár megnyerő külsőjű férfi; érdemei az erdélyi nevelésügy körül nem csekélyek; de úgy látszik, nagyobb theoretikus, mint praktikus. Ugyanezen napon látogatni voltunk Fosztó Ferenc curatort, Zeyk Károlyt és Mihály Károlyt. Az első sokaktól ügyes gazdának, másoktól csak *magára nézve* tartatik annak; ítéletemet felfüggesztem. Zeyk Károly végtelenül vonzó és megnyerő egyéniség; az 1847—8-i országgyűlésen szép szerepet vitt. Mihály Károly kollega költői hajlamu lelkész és tanár, élte hanyatlaltán; kitűnő szónoknak állítják; én még nem hallottam. Erős idegbajban szenved; azt hiszem, főszerepet a hypochondria játszik benne.

E napon kezdettem a Szabó Károly által szerkesztett »Erdélyi történelmi adatok« olvasásához; a kivont eredmények később.

2-án Az »Erdélyi történelmi adatok« olvasásának folytatása. Sok érdekes adat; a reflexiók később. Leveleket írtam. Estére kelve... Nagy Károly rajztanárhoz mentem; szép érzésű, művészi hajlamú ember, kiben lehet, jobb körülmények között a haza egyik csillaga vált volna, — most félig nyomorban él. Bizonyos Máramaros megye rajzát illető rajzokat csináltatok nála, saját és Morvai skizzei után...

3-án Későn keltem; a lapokat néztem át. Uj semmi. Zilahi henceg a M. Sajtóban. Tehetség: szerénység nélkül; fiatal gyermeknél nagy hiba; ezenkívül mindenbe vág, irodalmi avanturier törekszik lenni.

Befejeztem az «Erdélyi történelmi adatokat». Az első közlemény benne Haller Gábor naplója. Nevezetes szerepet játszott férfit I. és II. Rákóczi György idejében. Immoralis korszak. Haller uram akadémiákon kezdi, itt mindig adós, verekedik, iszik. Naplójából az akkori akadémiás tanulásról sajátságos fogalmakat szerzünk. A tudományokat össze-vissza tanulják, s a tanárt magát fizetik. A napló naiv; néha minden harmadik lapra reá írva: itt és itt ittas.

Ugyane napon kezdettem «A fűántojások» című beszélybe, mely b. Wenkheimék esetét tárgyalja. (mutato nomine).

4-én másoltam és commentáltam két kiadtalan oklevelet II. Rákóczi György fősvénysége jellemzésére. A *Vasárnapi ujság* számára. Két iv. Állapoztam az ujságokat. Jókai megküldötte a Hon című politikai lapot. Elhatároztam, hogy küldeni fogok neki Erdélyt illető cikkeket. Felmerült nálam egy lyrai költemény eszméje: «Gondolj reám» alapeszmével, erre a kérdésre, mikor? Gyarmati kollega feleségestől nálam volt; Felszeginé is. Az elsőnek neje itt érte volt a forradalmi ézetést, s csodásan menekült meg egy tribun segítségével, ki később férje kezébe jutván ez megmentette. Felszeginé kedves, egyszerű nő, az első festett rózsza. A szünnapok vége. Eleget dolgoztam s mégsem vagyok az eredménnyel megelégedve.

5-ik. Reggel folytattam a «Fűántojások» c. beszélyt... Azután ásványgyűjteményem rendezésével foglalkoztam, melyet az enyedi tanodának vagyok átadandó, ériéke $\frac{2}{3}$ -ában; bár ingyen tehetném, de nincs módom benne... Felszegi és Szarvadi jöttek s beszélgetésben telt el az est. Felszegi reményteljes híreket hozott Kolozsvárról az országos ügyekben. Crenville eddigi kormányzó újkör oda nyilatkozott volna, hogy benszüllött érdemes honfi álland a dolgok élére stb. Én még nem tudok örülni; messze állunk még attól, mi nekem igaz örömet okozna. Félek, hogy a mi világunk többé el nem jő. Két ellenkező vérmes remény közül — a historia mutatja — egyik sem szokott betelni, hanem valami lágymeleg közből. Estve a II. Rákóczihoz vonatkozó adatokat néztem át, hogy Pákhnak felküldjem, — a képet (II. Rákócziét) Cseh nevű tanítványom elkészítvén.

8. Enyed oláhok által elpusztításának évnapja! Mennyi nyomor és fájdalom emléke! E napot itt meg szokták ülni. Szegény Enyednek is sok ilyen ünnepe van már! Az ásványgyűjtemény rendezését befejeztem, van 536 darab. Ebből 284 külhoni. Estve keleti utazásokat olvastam.

9. Az ásványgyűjteményt illető jelentésemet az előjárósághoz megírtam és Fosztó gondnoknak benyújtám. Ott létemkor említette, hogy az előjáróság a jövő évre igazgatóul szemelt ki. Nem vágyom reá; ez kevésbé lelkiismeretes embernek való, mint én, kiben a kötelességérzet oly tulvitt, hogy sem éjjelem, sem nappalom nem lenne; de az iskolai ügyeket sem ismerem itt még ugy, mint kellene; az is kellemetlen lenne reám nézve, hogy annyi őszbevegyült fő előtt elnököljek. Legyen sor és idő szerint!... Ebéd és lecke után Aranynak írtam, felküldvén a «Kis halom» c. beszélyt s 18 forint előfizetési pénzt. Szegény János bácsi nem szerkesztőnek való. Mennyivel

jobb lenne, ha a nemzet annyira biztosíthatná, hogy egy Attilát írva, jövőjét megalapítva látná. Így sohasem fog teljesen sikerülni felemelkednie. Az est olvasmányokban tölt el; néha az irodalom sehogysem megy. Némely gyémántkiadásu hazai és idegen költőkből összeállított gyűjteményt lapoztam át. Eszembe jutott egy gyermekkorból ismerős oláh vers, mely így végződött: «Si dajnáre» s az oláhok fájalmát mélyen kifejező ballada, melyben elveszett nemes levelükért sirnak. Ha megkapnám, átfordítanám. De kitől? Este Schiller Phädra-ját lapoztam.

10. Reggel tervezetkészítés «*Magyar aristokraták*» c. társadalmi regényemhez, mely már meglehetősen ki van kerekítve. Iránya: megmutatni, hogy tulajdonképen a nemzet minden egyes osztálya aristokratikus hajlamu s ostromozni azt és ott, ahol kell; felemelni, ahol megérdemli. A regény a forradalom alatt és után játszik... Délután francia lecke, séta és Schiller Németalföldi históriájának olvasása. Az est is ugyanezzel tölt el... Schiller históriája azon eszmét költé, hátha Apaffy történetét ily szellemben írnam meg? Ez épen jó előtanulmány lenne a «Miniszter» című tragédiához.

11. A «Fácántojások» című beszély folytatása. Befejeztem Schiller Németalföldi históriájának olvasását. Időközben eszembe jutott Cajus Grachus, mint régi tragédia mesém: valamint a Miniszter is. Ezek azt az eszmét költötték fel, hogy minden ily kedvenc mesének fogjak be papirosat s amint hébe-korba, egyikre vagy másira hajlamom kerekedik, irjam bele... Ezt még holnap effectuálom is. Estve Schiller történetének függelékét... olvastam.

12. A megkezdett novella közbejött akadályok miatt keveset haladhatott előre; a külön füzetek készítése sincsen exequálva, talán el is marad februárig; addig majd a politika hátralévő részét dolgozom ki. A délutáni históriai órán Németalföldet illetőleg igen részletesen terjeszkedtem ki s úgy látom, hogy az ifjuságfigyelmét épen e részletek kötik le. Ez azon eszmére vezetett, nem lenne-e célszerűbb már az 5-ik osztályban egy folytonos, de terjedelmes történelmet kezdeni el, melybe Magyarország históriája a kellő helyen beékelve legyen s ezt átvinni aztán 5 éven keresztül egész a jogig. A 4 első osztályban némely chronologicai és életirati dolgokat adhatni s ily formán be lehet fejezni a históriát, az 5. és 6-ik osztályra esnék aztán, mint különben is a classica litteratura osztályaira a görög és római világ, az 1-ső éves phil-ra a középkor (s ebben Magyarország ezidei tört.) s a más két évre az ujkor, de szépen és bőven előadva; ez a tanulónak így nem teher lenne, hanem élvezet. Délután Chaignet ily című művét kezdtem olvasni «*Les principes de la science du beau*». Előszavában kedves, fiatal, naív ironak látszik. Az eredményről később.

13. Nem hiában, hogy 13-ik, de a dolgozásra nézve ugyancsak szerencsétlen nap. Alig haladtam valamit a sok vendég miatt. Időközönként mégis átfutottam az enyedi subscribáló diákok listáját 1667—1794-ig. Hitem, hogy némi historicumot talállok benne. De nincs; életrajzi adatul lehet egy és más Enyeden diákoskodott notabilitásra nézve használni. Úgyis szokás volt az is, hogy valamelyik tanár fáradságot vett a diákok után későbbi sorsukat s felírni. Mi most magunkét sem jegyezzük fel.

Mindjárt ebéd után Nagy Károly rajztanár jött, kivel némi Máramarosra vonatkozó képet csináltatok; aztán Felszegi. Ez utóbbi zugiró, annak minden sajátyságaival. Jól esik neki valamelyik szájas kritikus után becsmérőleg ítélni az irodalmi korifeusokról. Ennek még Shakespeare sem jó drámairól! Szép dolog az a közvélemény együttesen, de egyénenként vajmi gyarló! Drámáról s annak szabályairól beszélvén, eszembe ötlött, hogy a kritikai igényeknek legmegfelelőbb drámai, vagy operai mese a *Sámson* lenne.

Estveli olvasmányom újra Chaignet: Aesthetikája.

15. Reggel tovább haladtam a «Fácántojásokban». Irtam egy fél ivnyit. Aztán «Nagy Laczi síremléke», egy egykori tanulótársam versei akadtak kezemben. A legnagyobb tragicum a korán halt derék fiu sorsában, hogy midőn a sors már mindent megad neki: életpályát, szeretőt, stb., akkor kell attól végképen elválnia. De hogy az atya tépje fel ily sokszorosan szíve sebeit — a verseket ő adta ki — szinte megfoghatatlan. A versekben nagy költészet nincs, de szellem mindenestre van s az ember a holt — kivált korán holt iránt mindig elfogult a jó oldal felé, — arra gondolván, hogy még több is lehetett volna.

Délben megjöttek a «Koszorú» és Családi kör első számai. Az első külseje tulszerény; de a beltartalom sem lepott meg. Az alkalmiakon kívül Tompa Ikarusza és Szász Lámpája közepes költemények. Még legjobbak az aestheticumok. Gyulai novellája plagium az első ősz hajszál eszméjének folytatása és contrastja, nem épen érdektelen előadás, de nem is szép. A másik (Cs. K.) épen olyan, mint múlt évben. Délután folytattam még a Fácántojásokat, a III-ik pontig. 4 órától 7 ig gyűléseztünk. Szomorú zavart láttunk iskolánk ügyeiben; sem a peres, sem a pénzügyek tisztába nincsenek. De most már úgy látszik komoly a kitisztázási szándék. Az én ásvány-ajánlatom is szóba jöven, Jancsó, Herepei és Hegedűs küldettek ki vizsgálatra, mit szombat estvére határoztunk.

A «Vasárnapi Ujság» nyomdaképeit vizsgálván, egy népies beszélytárgy jutott eszembe «*A nyomdász leány*». Egykor talán kidolgozzuk. Címekül a nyomdászati műszavait kellene használni. (A szerelmi hős egy író, a hősnő maga a leány).

16. A délelőtt leczkékkel és újságolvasással telt el; csak délután foghattam irodalmi működéshez, a már említett novellához. De ez azon sujet-k közé tartozik, melyekből csak regényalakban lehetne jót csinálni. Igen sok személyt kell felölelni; már megbántam, hogy hozzá fogtam, de mindegy, már csak kidolgozom, lesz amilyen lesz. Vádolják sokszor az író az ily közepes műért; de ez a vád csak akkor állana, ha az ember egy pár művet írna évenként, az aztán annyival lenne fizetve, mint a húsz rossz. Mindaddig, míg a szerkesztők a verseket és beszélyeket arasszal mérik, — nem megy másképpen. Ha én szerkesztő lennék, egy párhasábas kis beszélyért — ha jó — sokat adnék; a rosszért semmit, ha tíz íves is. De a dolog nyitját még Arany sem találja el. Egyszer voltam szerkesztő — lásd Szigeti Album — de én bizony nagy íróknak is visszaküldöttem verseiket, ha rossz-
szak voltak.

Estve újra Chaignet olvastam.

17. Reggel egy pár fejezettel tovább haladtam a beszélyben... Délután a francia lecke után mindjárt jöttek az ásványgyűjteményemet megvizsgálni kiküldöttek. Hegedűs, János és Herepei, kikhez vendégül két szomszédomat Gáspárt és Kaszát is meghívtam... én Gáspárral iskolai ügyekről társalogtam. Különösen szóba jött a consistorium tulkapása a tanári kar, mint Bethlen Gábor örökösei és hitbizományosai felett. Ebből egykor, midőn a Mikó és Kemény-féle tekintélyek megszűnnek, még összeütközések is származhatnak. Az iskola anyagi helyzetéről több tekintetben felvilágosítást nyertem, különösen Vingárdtól. Este Chaignet-től olvastam...

18. Estve valami Lessingből.

19. Ma kaptam Dr. György József halála hírét Máramarosból. Mi az oka, hogy egy-egy ember halálhíre jobban megdöbbeníti az embert? Nem az-e, ami egy még virágrakott fának kidőltnél fog el, hol nem annyira a virágot, mint a hozhatandó gyümölcsöt sajnáljuk? A megboldogult annyi jó akaratral és tudománnyal még sok jót tehet vala s épen ez a veszteség különbsége csak magoknak, legfőlebb családjoknak élő s a közre áldozó emberek elvesztése felett. A boldogultat egyébként lassu halál emészté; már régen — több év óta — tartja magát veszélyes mellhájával — mint mondák, arsennal könnyítve magát. Egyébiránt az ember nem is egyszerre, hanem apránként hal meg. A haj, fogak, a gyomor, mell, karok, lábak ereje s aztán végsőt dobban a szív!

20. A leckék után báró Kemény István volt nálunk egész délig. Régi lovagias természetét a családnak ebben a férfiuban látom leginkább kép viselve. Hires lovag, de modorában igen kapkodó s egy tárgyról másra ugrál nincs állandóság az észjárásában.

Estve Lessing Emilia Galottiját olvastam. Chaignet farsasztó egyfolytában.

21. A leckék után Ga'otti Emilia olvasását bevégeztem. Elég ügyes mese, emelkedettség nélkül; még csak költészet sincs benne. Egyetlen költői hely a végén, hol a baldokló Emilia ezt mondja magáról: «Eine Rose gebrochen; ehe der Sturm sie entblättert.» Emilia kevesebbet játszik, hogysem megszerethetnék. A jellemrész a szerző tollában maradt. Mind e mellett szini bíráinktól szeretnék ha bár egy-egy ilyen drámát is látni, mielőtt bírálathoz fognak.

Délután a novellát utolsó fejezetéig (VI) megírtam.

Estveli olvasmány Lessing.

22. Reggel egy ívet írtam a novellából. Délben a Koszorú, Családi kör és Bolond Miska olvasásával foglalkoztam. Délután befejeztem a beszélyt; valamivel jobban ütött ki, mint gondoltam. Vannak, kik az efféle franciás szerkezetű novellákat szeretik. Én a beszély felől oly véleményvel vagyok, mint a magyar tánc felől, hogy minden nótának meg van a maga tánca. Minden beszély vagy regény mesének külön alakja van s egyikhez úgy nem illik a német sentimentalismus, vagy az angol egyszerűség, mint másikhöz a francia könnyűség. Még az orosz Turgeneff-modornak is meg vannak nehézkes meséi.

Egy pár bohóságot a Bolond Miska és Üstökös számára is gondoltam.

Estve Lessing «zsidóit» olvastam el és bele kezdtem Miss Sara Sampsonba.

23. Délutáni lecke után a dévai pap tett látogatást. Egy kis ember, ki Aradon a prof. magyar tábornokok mellett volt. Dessewffy, Leiningen és

Kazinczi mellett. Leiningenről azt az adatot mondja, hogy halála előtt szót kért és mentette magát azon vád ellen, mely ellene az ítéletben felhozatot, hogy t. i. Buda bevételénél az osztrák katonákon kegyetlenkedett volna; ezt határozottan meghazudtolá.

Este «Miss Sara Sampson» és «Minna von Barnhelmet» olvastam el Lessingtől. Egyik sem emelkedik fel a tragédia magasságára; a Miss Sarahban jó alak a vén kéjhölgy Marwood; a többi alak elmosódott; a Minna v. Barnhelmben még annyi sincs.

Lefekvés előtt nőmnek a «*Bujdosók*» elejét olvastam el. Lefekvés után, Lessing Freigeistjét.

24. Estve Lessing «Hamburgische Dramaturgie»-jét olvastam, mely sok jót tartalmaz.

25. Torokfájás miatt beteg és lehangolt voltam; e miatt nem írtam semmit, csak Lessing dramaturgiai jegyzeteit olvastam nagy élvezettel. Most látom, mennyit lopnak tőle a mi vad lángeszeink s új saucéal sajátjokként találják fel.

A Hamlet-féle színészekkel való jelenet azon eszmére hozott, hogy ezt a mi körülményeink között szintén lehetne vigjátéki megoldásul használni. Szép az a prolog, melyet, ha jól emlékezem, Schiller a színpadról ír a hamburgi színház megnyitásakor. — Estvére nagyon rosszul lettem. Vajna és neje mint vendégek már ágyban kaptak.

26, 27, 28. Beteg voltam; 27-én feküdtem is csaknem egész napon. Betegségem alatt Lessing dramaturgiai jegyzeteit olvastam és őszintén megvallom, igen sokat tanultam belőle, különösen a mi irodalmunkat illetőleg is. A történeti igazságot illetőleg igazolja eddigi nézeteimet. A dráma személyei lehetnek elűtök a történettől.

Betegségem alatt a «*Brandenburgi Katalin*» tragédia meséje sokat kerekedett. Eddigélé a mesére nézve megállapodásom a következő: Brandenburgi Katalin örült állati szérelemmel szereti Csákyt; a közlekedés eszköze, Zerotin nevű morva, a beteg fejedelem által gyanu alá vétetvén elkergettetik, de ez a fejedelemnő szerelmét csak fokozza s miután fél a pellengérre állítástól, Bethlen ita'ába mérget vegyit. Bethlen meghal, s Brandenburgi Katalin most Csáky karjaiba veti magát. Bethlen István azonban az erkölcsstelen nő ellen kikél s az ország őt lemondani kényszeríti Rák. Gy. részére. Katalin kiállja a gyalázatot szerelméért; de Csáky, a nagyravágyó előtt a nem fejedelemnő kevésbé tetszik és hidegül; Katalin szerelme annál magasabbra hág. Kivándorlási utjukban Csáky né nem akar férjétől elmaradni. Katalin most követeli Csákytól, hogy nejét ölje meg. Ez vonakodik. Ekkor ő felfedezi, hogy férjét érette megmérgezte. Csákyt ez csak eliszonyítja s midőn Katalin a hasztalan kérések után maga lép Csáky néhez, hogy leszúrja, — Csákyban fölébred régi szerelme s a fejedelemnő kezéből a gyilkot kifacsarva azt eltaszítja. — s nejéhez tér. — De minden még sok gondot fog igényelni. — . . .

29, 30, 31. Még folyvást beteg vagyok. A hurut mellemlre szállott. Olvasással öltem az időt. Felváltva Lessing dramaturgiai jegyzeteit, Bod Péter Polykarpusát és Kriza Székely népdalgyjűteményét olvastam. Dávid F.-nek tragikus vége szép ifju feleségéért érdekes. (*beszély tárgy*) Kriza

gyűjteménye becses. Legszebbek Kőmíjes Kelemenné és Budai Ilona, ez utóbbinál szebb népballadát nem ismerek.

1. febr. E négy nap alatt Brandenb. Katalin meséje is tisztult. Ha tragédiává leendő, Csákynek nejét meg kell ölnie, ennek elbujdosni és visszajőni, hogy gyermeke lételét jelentse; ezt Csáky csak a megölés percében tudja meg.

2. Még mindig gyengélkedő egészségben a Hon számára irtam egy az erdélyi ref. egyházakat érdeklő cikket. Aztán Kriza gyűjteményét néztem végig. Azon eszmém jött, hogy egyszer a Szilágyban kísértsem meg egy hasonló gyűjtemény szerzését. Este vendégek.

4. Lessing dramaturgiáját befejeztem. Nehezen hiszem, hogy valami olvasmányból magyar színműíró többet tanulhatna. A végén Terentius «Testvéreinek» meséje egy régebbi magyar vigjáték tárgyamat «Az érzelmők» elevenítette fel nállam.

Az *Érzelmők* meséje félig tisztázva ez lenne. Egy öreg urnak van egy fogadott fia s egy igazi leánya. Ezeket össze akarná házasítani. De a fiúnak semmije, a leány pedig gazdag. Ezek csupa érzékenységből mind jobban távoznak egymástól; az öreg ur nagy bosszúságára, bár egymást szeretik. Az öreg ur komikuma abban van, hogy egyik növénydekének mindig ellenkezőt kell prédikálnia, mint a másíknak; végre midőn a dolog már csaknem öngyilkosságon áll, az öreg egy státuscinnal össze hozza őket. Ez a sentimentalismus kigúnyolása lenne.

Ráthnak és Nagy Ivánnak küldöttem levelet; ez utóbbinak családom genealógiáját. Nem sokat adok ugyan az effélére, de a jövő történelmének kedvéért legyen meg. — Estve Felszegi, egy zug drámaíró, hozott egy drámát olvasás végett. Óh!

5. Délelőtt Felszeginek hozzám hozott Salamon című szomorujátékát olvastam el. Rég elmondott dolgok lapidaris stylusban. Ebből ugyan sohasem lesz drámaíró; ahol költői térre lépne, rögtön elbicsaklik, — compositio semmi. S erről aztán udvarias bírálatot kell mondani. Az ilyen titkos íróknak bármely ítéletet mondj, kárt teszesz. Ha kedvezőt: fellép s neveli a vad poéták számát; ha kedvezőtlen, ellenségeddé teszed a társadalmi életben.

6. Estve a «Brand. Katalin» meséjét gondoltam tovább. E szerint már Csáky né házi élete fölzavarásáról van szó, s Csákyban a féltékenység felköltése a dicsvágy mellett. Egy láncsal, melyet tőle elsikkasztanak, költik fel Csáky gyanuját, melyet oly magassáig fokoznak, hogy nejét elkergeti. Ha ennél jobb és újabb akad, jobbat teszünk. A megölést ennek kell leginkább motiválni, valamint az ártatlanságot is. Zerotin nővére udvarhölgy Katalinnál; Zerotin szerelmes Csáky néba. Első jelenet az egyházból hazajövetel. Katalin szenvedélyes kitörése stb. — Estve Lessingtől «Vom Fabel».

8. Délelőtt Máramaros leírásából a várhegyet irtam meg, mintegy másfél iven; délután Bolond Miskának irtam némi bohóságokat. Azután sétával s Jancsóék látogatásával telt el az idő. Ezen a napon Apraxin hercegnő megküldötte a Budai lapokat is.

9. Délelőtt a Bolond Miska féle cikket fejeztem be. Aztán készitendő munkáimat szedtem rendbe. Ugyane nap volt F. is nálam drámájáról kérdést tenni. Elmondtam, hogy a drámának semmi kellékével nem bír. A választás szerencsét en a tárgyra nézve; a nyelv nem költői stb. Elégületlenül távozott;

hite szerint egyes jelenetek fenntartanak a darabot. Kénytelen voltam azt is megcáfolni, miután semmi új nincs bennük.

10. Estve Peretsenyi Nagy László Heroineise akadt kezembe. Haszontalanabb könyvet keveset olvastam. Lefekvéskor Raumer: «Vorlesungen über die alte Gesch.»

12. Reggel a «Koszorut» s ebben a Széchenyi szobrot illető tervet olvasván, megütköztem azon, hogy Széchenyi életéből Ormós Zs. azon momentumot akarja felfogatni, midőn mint huszár kapitány az akademiára ajánlatot teszen. E visszásság ellen, mely Széchenyit csak mint hencegő katonát mutatná fel, fellázadt hazafiúi és aesthetikai érzőletem s egy rövid cikkekét irtam ellene a «Koszoruban». Estve részint magyar litteratura historiát, részint Raumert olvastam.

14. Szabó Károlynak levelet irtam a magyar régibb regényirodalom megismerése érdekében, melyet tanulmányozni és később megismerni szándékom. Ennek példányt szerezni Schmidt Juliánhoz fogtam, melynek olvasása annyira lekötött, hogy két nap alatt alig tudtam lemondani róla csak órákra is. A romantika és historiai iskolák fejlődését szépen ismerteti s különösen Musset Alfréd és társai irányát erősen rójja.

15. Az enyedi tanárok sorozatát állítottam be a közelebbi korszakig. Itt azonban nagy hiányok tűnnek fel, melyeket csak nehézséggel lehetend kipótolni.

16. Délután levél Ráthnak és Oesvainak. Később Opitz életrajzát fordítottam és vontam ki Kurzból s az Alstädttel egyszerre jött tanárok tanárkodási idejét tisztáztam. Estve Schmidt Julián.

19. E napon kaptam Szigetről egy az iskola nevében küldött aranyozott ezüst billikomot, tanári fáradozásaim elismeréséül; Szilágyitól szintén egy igen szép levelet. Ritka jelenet nálunk ez efféle zajtalan fáradozásért való elismerés; nálunk a francia csattanóságoknak van hatása. Délután a II.-ik levelet küldöttem fel az Enyeden felállítandó gazdasági tanintézet érdekében. Estve a «Századok legendáit» olvastam Szász K-tól fordítva. Hugo Victor költészete nem költészet, hanem fresco festészet a legvastagabb színekkel; néhol botrányos, mint például ott, hol Murad szultánban a dísznót az Istennel állítja szembe. Lefekvésnél Schmidt Juliánt.

21. Reggel a «Tisza bölcsője» bevezetését irtam meg; a leckék után felmértem a régi collegiumot s délután egy tervet készítettem az ujhoz csak földszintre; estve ugyanezt átvittem Gáspárhoz, de nem mindenben helyeselte. Estveli olvasmány Schmidt Julián Hugo epigonjai.

22-ik. Egész napon át a tanárok életrajzeit irtam.

24. Délelőtt leckék s az Athenás befejezése. Délutáni óra után a «Tisza bölcsője» folytatása... Lefekvésnél «Schmidt Barbierja».

25. Délelőtt irtam valamicskét a «Tisza bölcsőjéből» s leckék után újság-olvasással foglalkoztam... Estve irtam egy ív p litikát tanítványaim számára. 9 órakor Felszegi ájtott Bedő Józseffel, egy elszegényedett valódi zenetalentummal, ki szerzeményeiből megható áriákat énekelt. Így vész el nálunk conservatoriumok stb. hiányában annyi szép tehetség. 11-kor távoztak. Lefekvéskor Schmidt Julián Quinetjét olvastam át.

27. Délután irtam Ráthnak és Aranynak.

Mart. 1-én. Vendég b. Kemény István igen jó szeszélyben. Estve egy fél iv a «Tisza bölcsőjéhez». Estve Schm. Julián Dumasja.

11. Ez nap kezdettem tanulni angolul s elfordítottam Dallos nyelvtanából 7 gyakorlatot.

12. Levelek után lapok olvasása. Egy félív politika. Estve két angol gyakorlat.

13. Levelek: Vér Imrének, anyámnak, Daninak és Várady Gábornak. Leckék és 2 angol gyakorlat. Munka a kertben.

14. Délelőtt leckék, egy kis politika-írás. Délután kerti munka és gyűlés estvig. Estve angol-tanulás.

15. Lapok olvasása s a kis filegória rendezése, melybe egy asztalt készítettem s padot igazítottam. Délután séta az erdőre. Estve Jancsóék nálunk. Egy pár angol gyakorlat.

16. Leckék után délelőtt gyűlés. Délután munka a kertben. Estve angolul tanultam.

17. Leckék és kerti munka, különösen kiültetések. Estve angol.

18. A politika folytatása, egész az utolsó fejezetig. Délután a kaszinóban az elesett kurucok emléke ügyében tett agitatióm végrehajtása. Estve József napján Jancsóéknál.

19. Leckék után délelőtt, mint délután Államtant irtam s másfél ivvel az Alkotmányi politikát befejeztem. Ezt estve is.

20. Levelekkel s kerti munkával telt el. Estve angol.

21. Levelek után rosszul voltam s korán lefeküdtem.

22. Egész nap vendégek. Estve felé a kaszinóba mentem.

23. Tudósítás a Honba.

24. Második tudósítás a «Honba.»

26. Kinn voltunk Veszelyvel báró Kemény Istvánnál Csombordon értekeztünk a Kemény-féle levelek végett.

29. Reggel a hunyadmegyei pecsétet irtam le a Vasárnapi Ujság számára.

30. Délelőtt a Budapesti Szemlét olvastam át. Szász K. Két eposában Brunhild szépen van feltüntetve. Egy ily makacs nő megőrése férfi előtt talán a legnagyobb becsesl és vonzerővel bíró tárgy. Riehl munkái ismeretében Tréfert a magyar társas életre néha sok találót mond. Hibáztatja különösen, hogy leányaink nem anyákká és nőkké, hanem művésznőkké képeztetnek. Brassai kisüti, hogy «omne nutriunt ex ovo». Corregio (így!) érdekes tanulmány.¹ Délután az «Összeesküdték» terve. Estve angol gyakorlat.

(Ápr.) 1. Az «Összeesküdték» c., a későbbi cím szerint «Császárné keresztleányából» egy pár ívet elvégeztem.

2. A fennebbi beszély folytatása s ahhoz való előkészületek. Délután b. Kemény és Zeyk kisasszonyok vizitje.

3. Négy levél és a beszély folytatása a 6-ik ivig.

4. A beszély folytatása a 8-ik ivig. Estve angolul tanultam.

5. Husvét első napján délután a befejezett beszély correcturája.

8. Indulok Kolozsvárra.

¹ 1862. LIII. füzet.

8—19-ig voltam Kolozsváron. De még kilencedikére virradólag erős mellbeli kattarust kapván, szép terveimből alig létesülhetett valami. Mégis leírtam a muzeumban «*Lupuj vajlát*» s átlapoztam a Dugonics-féle regényeket, ugy szintén Mészáros «Kartigamját», ezt már idehaza. Voltam gróf Mikónál, ki classicus íróit az enyedi tanodának ígérte.

24-én érzem magam jobban s hozzá is fogtam a Tisza bölcsőjéhez.

25-én. A «Tisza bölcsőjéből» Husztot egész a vár leírásáig befejeztem. Estve mulattató olvasmányokat kerestem.

26-án. A «Tisza bölcsőjének folytatása. Visk leírása.

27-én. Levelek Szilágyinak, anyámnak, Szöllősy B.-nak, Bikkynek, Krüzelyinek és Lászlónak. Még mindég gyengélkedő egészséggel.

28-án. Tervkészítések a «Tisza bölcsőjéhez» a kirándulásokra nézve. Délután Jancsóné vendég. A kaszinóban voltam. Még folyvást beteges vagyok.

29-én. Délelőtt leckék és szöllőültetés. Délután gyűlés, hol indítványt tettem az új iskola átalakítását és könyvtárt illetőleg. Estve könnyű olvasmányok.

30. Délután elküldöttem Aranyinak a «Császárné keresztleányát», előbb két ívet kijavítván. Aztán a Tisza bölcsőjében dolgoztam az első kirándulást.

Máj. 15. Végre újból hozzáfoghattam a Tisza bölcsője folytatásához s ma jól elő is haladhattam benne. Estve Fáy nevelési rendszerét olvastam tovább. Egészséges nézetek, de semmi új.

16. Reggel irtam tovább. Tíz órakor kezdődött a Bethlen-ünnepély. Zatureczky és Sándor Domokos szavaltak. Az utóbbi valódi költői tehetség; kár, hogy nem sok időt jósolhatni neki. Ebédre b. Keményhez voltunk híva, hol gróf Kun Gotthárdal ismerkedtem meg, ki közelebbi időkben iskolákra nagy áldozatokat tesz. Értelmes, nemes keblű hazafi. Én két toastot mondtam reá és a jobban értesítendő oláh népre (?). Estve Fáy-t befejeztem.

17. A Honnak az ötödik enyedi levelet küldöttem el. Sok erős labdacsozt tartalmaz.

19. Estve Mundt Aesthetikáját olvastam.

20. Folytattam a Tisza bölcsőjét s elvégeztem délelőtt a viski népet, délután az utat Técsőtől Szigetig. Estve ujra Mundt Aesthetikájában lapoztam.

22-én a második (borsai) kirándulás; estve indulok Kolozsvárra a gr. Mikó által ajánlott könyvek átvételére.

22—27-ig Kolozsvárt elolvastam B. Kemény Gábor Enyed és vidékének elpusztítása történetét. Átnéztem a gróf hungaricáját, végeztem a pakkolásokat.

(Jun.) 17. 18. 19. A Tisza bölcsője előrészének befejezése. Huszt leírása. Estve Ranke olvasmányul.

20. Vizsga a jogászokkal politica és statusgazdaságtból

24—29-ig kielégítése a humoristicus lapoknak: Bolond Miskának és az Üstökösnek. Olvasmány: Ranke Schweici története.

(Jul.) 5—9-ig. Az első magyar költő c. beszély tervezete és 3 iv belőle. Olvasmány: Raumer ókori világtörténelme. Terv egy magyar történet írásához tanítványim számára, az uralkodó eszmék alapján.

9—13-ig. Megírtam és expedáltam az első magyar költőnőt. Tisztelgés a püspöknél, Kemény F. és Mikó grófnál, kik a szebeni országgyűlésre mentek. Raumert elolvastam a zsidóig.

13—18-ig. Megírtam a Lisznyai Album számára kért novellát, «Az első fiu-leány» címűt. Írtam a világhistóriából egy félvet s tervet készítettem az egészre. Olvasmányul Raumer és Schlosser ő története.

19—20. Corrigáltam és expedáltam «Az első fiu-leányt».

GULYÁS JÓZSEF.

KURUCKORI VERSEK SZERZŐI.

A *Vitézi énekekben* (II. 283.) kiadott *Síralmas volt nekem...* kezdetű költeményről Varga Imre azt írja (IK. 1936. 174. l.), hogy az itt közölt 15 strófából a Szencsey-kódexben csak 14 van meg, a Thaly-közölte vers 10. strófája hiányzik. «Kuruckorinak csak ebben a formájában fogadhatjuk el, nem mint ahogy Thaly közzétette». Vargának ebben a kis részletkérdésben nincsen igaza: a versfökből ugyanis — ezt Thaly nem említi — kiolvasható a szerző neve: STEPHANUS DOBAJI. A *D*-vel kezdődő 10. strófa tehát már csak a név teljessége miatt is megvolt az eredeti versben. Thaly nem a hiányzó betűt akarta vele pótolni, mert nem is említi a versfökből olvasható nevet (Harsányi tudja, hogy a költeményt Dobai István szerezte, Ethn. 1914. 234. l.) Thaly tehát helyesen pótolta meg nyomtatványokból a kéziratot. Dobairól tudjuk (Szinyei II. 906.), hogy 1680 körül Hunyad megyében mint kitűnő zenész volt ismeretes s 1736-ban egy Naláczynak (talán a költő atyjának) ajánlott munkát írt, amely 1739-ben jelent meg. Ha ez a Dobai írta az éneket, amit támogat, hogy «híres zenész» volt, akkor az egésznek kuruckorisága bizonyos. — Thaly nem mindig olvasta ki a versfejeket, pl. a *Vidámságát szívemnek...* c. költemény versfőiben (V. E. II. 335) VÍSI ANNA neve van; nagyobb figyelmet érdemel a *Ne vess bár most életednek...* kezdetű, művészi költemény (II. 338.). Ennek versfői a NEMES JÁNOS nevet adják. Ha ez a költő meg a naplóíró Hidvégi Nemes Jánossal († 1688), evvel a nagyon képzett, sokat forgott diplomatával azonos, akkor az említett szerelmes vers is hitelesen kuruckori, de természetesen nem népies költemény, hanem inkább a főrangúak barokk lírájának egy emléke.

GÁLOS REZSŐ.

GYULAI PÁL EMLÉKSZEL-E CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉNEK KÉT KIDOLGOZÁSA.

Papp Ferenc említette először, hogy Gyulai költeményeinek újabb kiadásaiiban az első kidolgozások szövegén erős módosításokat, javításokat végzett: «gyakran lényegesen változtatva.» (*Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése*. IK. 1922. 17.) Gyulainak ezt a szöveg-módosító és tökéletesítő eljárását bizonyítja egyik finom lírai remeke, az 1850-ben írt *Emlékszel-e* két kidolgozásának összevetése. A költeményt Gyulai az első szerelem (Pataki

Emilia) belső viharainak elcsillapultával írta. Visszatekintés a multra, de egyúttal visszavágyás is az elérhetetlen után. A vers a következő évben jelent meg a *Remény* «szépirodalmi és művészeti» folyóiratban, amelyet Vahot Imre szerkesztett (Pest, 1851. 140—141. l.). Ha az első kidolgozást a végleges szöveggel összevetjük, láthatjuk, hogy milyen nagy eltérés van elsősorban a két költemény szellemében. Az első kidolgozáson még a készült-ség nyoma látszik: a csalódás fájóbb. Két olyan versszaka is van (a 3. és 6.), amelyek később kimaradtak a végleges szövegezésből. Az első kidolgozást heinei hanggal végzi: a kiábrándultság «északfénye» ilyen «günyos és hideg». Mintha még röstelné bevallani azt, mennyire szenved: «a fájdalom nem öl meg engem» — hangoztatja. A végleges fogalmazás kompozíciója is tökéletesebb: elhagyja a fölösleges «cicomát», a túlságosan szubjektívnek érzett elemeket, amelyek épen a kihagyott szakokban érvényesültek, de hogy a vers ne szenvedjen tartalmi egységében, egy új befejező strófát fűz hozzá, amellyel az egész hangulati kerekedségét jobban biztosítja és a heinei modort elvetve, jobban elmélyíti:

Bolygó felhők a hamvas égen,
Bágyadt fény, dérütött virány,
Száras lombok sohajtó szélben,
Borongó köd a hérc fokán:

Úgy illenek hozzám e képek,
Mintegy lelkem darabjai;
Nézek reájok, hosszan nézek
S úgy el tudok borongani.

Így az első kiadás hat versszakából a végleges szöveg későbbi utolsó strófájával is csak öt szakasz lett.

Emlékszel-e a pillanatra,
Jut-e eszedbe néha még?
A földön virágok tavasza,
Fölötte fényes ifju ég:
Az elhunyt nap végsugára
Reszket a csöndes tövizen,
Körülünk ingó lombok árnya,
Szívünkben első szerelem.

Nyló kelyhen pillangó alszik,
Elnyúgott fészken a madár,
Csak vizesés moraja hallszik,
S a szellő, mely kalandra jár.
Föl-fölsohajt az álmos erdő
S édes sejtelmekről susog,
A völgy oly illatot lehellő,
Szívünk oly hő vágyban dobog!

Álmodunk a tavasz titkáról,
Érezzük, mi a szerelem;
Kezed reszket és ajkad nem szól,
De nyugszik szívéd szívemen,
És míg a félénk esti csillag
Remegve kél az ormon:
Szívünk verési elringatnak
A dalnál édesebb hangokon.

Azóta több tavasz virága,
Virult a völgyben s hervadt,
De hosszú ősz a szív világa,
Felhők takarják a napot.
S ha olykor az est csillagában
Fölreszket az emlékezet:
Oly szomorú, oly sötét éj van
A félig meghalt föld felett!

El-eljövők a tó partjához
És érzem, mi a fájdalom,
S mit semmi többé vissza nem hoz.
Szűm ifjuságát siratom.
S irigylem a pillangó sorsát,
Mely ha átéli a tavaszt,
Hulló virág takarja sirját,
S fölötte szerelem viraszt.

A fájdalom nem öl meg engem,
Az én szívem sokat elbir;
De érzem s jaj nekem, hogy érzem;
Szemem utolsó könyvet sir.
Haldoklik a jövő reménye...
Nem érzek bűt, sem örömet...
Oh sötét lelkem északfénye,
Ragyogó, günyos és hideg!

Érdekes fényt vet a két költemény Gyulai akkori érzelmivilágára: megnyugvására és lelki feltülemelkedésére.

KOZOCSA SÁNDOR.

EGY PATAKI KÉZIRAT ISKOLADRÁMÁI.

Bernáth Lajos *Protestáns iskoladrámák* c. könyvében több iskolai színjátékot közöl. Ezek közül most háromhoz fűzünk megjegyzéseket. Ez a három darab a következő:

1. *Phaedrának szomorú története*. Szerinte előadták a XVIII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben. Tóthfalusy kézírata alapján közli. 2. *Nasonak számkivetése*. Ezt szintén az előbbi kézirat szerint közli. 3. *Eneas és Dido*. Ákáb István 1806-i kiadása szerint adja.

A pataki könyvtár kéziratára *Gyűjteményes vetemény* címmel olyan kéziratot őriz, amelyben ez a három darab is benn foglaltatik, de sokhelyt eltérő szöveggel. Pl. a Szatmári Paksi Sámuel pataki tanár által írt *Phaedra* szövege a címében megmondja, hogy 1786. május 26-án adták elő Losoncon Nagyváti János (volt pataki diák), a poéták praeceptora alatt. A darab e kéziratban 5 jelenésre van osztva, s szövege sok helyen eltér a Bernáth-féle kiadás szövegétől. Több helyen értelmesebb, mint a Tóthfalusy-kézirat. (Aesculap beszédje néhol bővebb, astrologus is fellép, növény-dékleány helyett itt nagyhasú leány szerepel.) — Az Ákáb István pataki tanár által írt és Didórról s Aeneasról szóló darab szövege is sok helyen bővebb (pl. 16, 68, 74, 121, 249, 381, stb. sorok után másként van a szöveg, a Berekesztő is más.) — A *Naso számkivetéséről* szóló iskolai színmű színi utasításokkal bővelkedik, szövege is sokszor eltérő a Tóthfalusyétól. Pl. annak a lapalji jegyzeteiben jelölt megromlott helyei jobb szöveggel vannak benne; a 790—5 sorig 6 sor helyett 8 sor van és a vége meg van toldva *Furcsa bérekesztés* c. résszel.

Gyűjteményünk két darabja ismeretlen és kiadatlan. Az egyiknek a címe: *Az ABC Hartzáról*. 236—248 lap. Ez azt mondja el, hogy (nagy) B megette (nagy) A elől a galuskát; ezért harcra került a dolog köztük. A betűk két részre oszlanak. B pártján van M, N, O, P, Q, a többi az ellenfele mellé áll. Folyik a harc, a sebesülteket egy doktor gyógyítja, de tréfás módon, végül is az A győz. — A másiknak címe ez: *Komédia játék*. Mellyben elő adatik, hogy a munkás emberek a terhes dolgozásban elfáradván, a Saturnus országlása alatt való arany időt instállyák, de meg nem nyerhetik. 496—525. l. Előljáró beszéd és három rész meg két nóta, az egyiket a *Komédia* előtt, a másikat utána kell mondani. Érdekes, hogy ebben is szerepel, mégpedig azonos szavakkal, a Hideglelős (510. lap), mint a *Phaedrában*. Talán ez is Szatmári Paksi Sámuel műve? Egyébiránt ez a mű a berényi és az ónodi hegyeket is emlegeti.

Ugyancsak Bernáth Lajos említést tesz a protestáns iskoladrámákról szóló könyvében egy debreceni kéziratról, amelyben Szatmári J. ifjúnak a menny kapusával való párbeszédje olvasható s amelyet 1777. november 24-én examenkor elő is adtak. Bővebbet nem ír róla. Ez a vers két pataki kéziratban is előfordul. Az egyik a *Gyűjteményes vetemény*, amelynek a darabjait az előbb ismertettük. Ebben az egész halotti búcsúztató megvan (127—148 lap). Fényes rokonságtól búcsúzik a szerencsétlenül járt Szatmári Király József, köztük gróf Teleki Józseftől is. Azt is megtudjuk belőle, hogy juratus volt. A másik kézirat a 854. számú, amely a búcsúztatót rövidebb szöveggel

foglalja magában, de előbeszédjében megmondja, hogy 1776. március 7-én olvasták fel; írója Tasnádi Székely András törvénytanuló ifjú volt, Szathmári Király József társa. A 224—239. lapra terjedő halotti búcsúztató után következik a tulajdonképeni párbeszéd, Király József és Szent Péter közt. Kérdi a menny kapusa, miért oly véres a teste? Király József elmondja, hogy 1776 húshagyó keddjén Pesten kurucvilág volt, zendülés, és a polgármester a német katonákat és a purgereket őrzőre rendelte. Magyar nemes ifjaknak nem volt szabad kimenni este a házukból. Sőt egyszer a prókátorok házába be is hatolt az őrző. Ezt hat ifjú jurátus védte. Az ostrom közben egyik német a másiknak a gégéjébe lőtt. Nosza erre kiűritették a házat. Őt saját szobájából húzták ki. Lábán, fején, oldalán, nyakán megsebesítettek és börtönbe zárták. Borbélyt nem engedtek hozzá. Kilenc nap múlva meghalt, de fogadja, hogy bosszút áll érte Pest városán. Az élénk dialogusú utórész a 240—44. lapig terjed. Utána Stentzel Dániel epicrisise olvasható néhány strófás magyar vers. Úgy látszik, hogy ez az eset igen megmozgatta az országot, mert a róla szóló párbeszédet Bernáth Lajos szerint 1777 november 24-én examenkor elő is adták — pedig nem alkalmas előadásra. Király József (Imre és Kubinyi Mária fia) pataki diák volt. Családfáját lásd Forgon, *Gömör-Kishont nemes csal.* 259. lapján.

GULYÁS JÓZSEF.

A «MOHÁCS» FORRÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ.

A *Mohács* Kisfaludy Károly költészetének kimagasló alkotása s a mohácsi vereség romantikus szemléletének művészi kifejezője. A költeménnyel kapcsolatban már régebben felvetődött az eredetiség kérdése, és több feltevés került elő a motívumok eredetét illetőleg. Egy részük történeti fejlődésen átlment és az egykorú köztudatban élő örökség; másrészüket közvetlen költő-elődök műveivel mutat kapcsolatot; a harmadik réteg Kisfaludy saját költői leleménye. Teljesen az övé természetesen a költemény művészi kompozíciója.

A romantikus szemlélet Mohácsot nemzeti nagylétünk zárókövének tekintette. A szerves fejlődés bölcselete szerint a nemzetek életében is a gyermekkort a férfikor, ezt az öregség s az elmúlás követi. A magyarság ennek a szemléletnek értelmében már túlhaladt férfikorán. Ezt a gyötrő gondolatot a herderi baljóslat még jobban tudatosította. (V.ö. Thienemann Tivadar: *Mohács és Erasmus*. Minerva, 1924. 12—13. l.)

A mohácsi csatavesztés történetfilozófiai értelmezése már a XVIII. században két motívum körül kristályosodott ki: 1. Mohács nemzeti nagylétünk nagy temetője; 2. a pusztulás oka a nemzet tagjait egymástól elválasztó visszavonás. Mindkét motívumnak megvan a maga történeti fejlődése. Az első nyomok egyike Batsányinál található: 1. a mohácsi sík «iszonyú tere» népünk és dicsőségünk temetőhelyévé vált (*Hazafiúi aggódás*, Toldykiadás 37. l.), ahol mint egy «feneketlen s éktelen» sírban Hunnia színe-java eltűnt. (V.ö. még Kisfaludy Sándor: *Somló*, Angyal kiad. II. 176. l.; *Dobozy*, II. 269. l. és Pázmándi Horváth Endre: *Zirtz emlékezete*, 211. sor.)

2. «A vad visszavonásnak lelke dicsőségünk örökös fátyolba borítá» (Batsányi: *Hazafiúi aggodás*, Toldy kiad. 37. l.) s ez «ejtette Magyar gyászos özönbe». (*Zirtz emlékezete*, 210 sor.) A temető-hasonlat és a «visszavonás» szóképe Batsányitól kezdve végighúzódik Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, majd Horváth Endre hazafias költészetén s Kisfaludy Károly Mohácsában ölt végső formát.

A mohácsi csata részletesebb rajzához tartozó képzethagyomány két következő fontos eleme: a tragikus sorsú Lajos király alakja és Tomori vezérének téves beállítása. Az első, Batsányitól kezdve, külön kelléke lett a mohácsi gondolattal foglalkozó költeményeknek; Tomori szerepének téves megítélése pedig, «ki erején fellyül mer», már Kisfaludy Sándornál megtalálható (*Dobozy*). Ezek tehát szintén mint kialakult szemlélet eredményei kerültek át a Mohácsba.

Mind a négy motívum legművészebb kifejezését Kisfaludy Károlynál találjuk. A *Mohács* művészi megfogalmazása nagyobb hatással volt történelmi köztudatunk kialakítására, mint a szakszerű történettudomány kutatásai. De ugyanakkor a további hazafias költészetnek is forrásává vált; hatása Vörösmartynál, Czuczornál és még sok más költőnél is hosszú ideig érezhető. (V.ö. Rédey Tivadar: *Mohács emléke költészetünkben. Mohácsi emlékkönyv*, 1926.)

Az eddig tárgyalt motívumok történeti fejlődésen mentek át és örökségkép kerültek Kisfaludy Károly *Mohácsába*: a következőkben vizsgáljuk azokat, amelyeket közvetlen elődei sugalmaztak a költőnek.

A *Somlóbeli Kálmán* mester «ossiáni» dalára csak nem régen hívta fel a figyelmet Horváth János. (*Kisfaludy K. Egyetemi előadások*, 1936. 71. l.) Bár ez még 1807-ben megjelent, hatása a mohácsi csata háromszázados évfordulójának a közeledtével vált időszerűvé. Csak egy helyre kívánunk itt utalni: a magyar rabok elhurcolásának a képe, amint a szöke Duna (a *Somlóban Ister!*) habjain délfelé úsznak, mindkét költeményben azonos motívum.

Kardos Albert a *Zirtz emlékezetének* (1814) Mohácsról szóló helyeit vetette össze Kisfaludy elégiájával. (Irodalomtörténet, 1931. 238—241. l.) Szerinte az, a «visszavonás» és a mohácsi-temető kifejezéseken kívül, még egy egész motívum-sorral gazdagította a *Mohácsot*. Az említett két kifejezés multjáról már szóltunk. Pázmándi Horváth csak színezte az öröklött képeket s ezeket eposza, mint a fejlődés egyik láncszeme, a *Dobozyval* karöltve, párhuzamosan erősítette Kisfaludy Károly gondolatában.

Az egyező motívum-sor egyébként a következő:

*Ez, holtig lekötött kedves Férjének öletől,
Az, bálványának tsókjától messze szakadni
Képtelenek, bádjad zokogásikat öszve lehették.
Itt Atya, és Magzat, nedves könnyekbe merülve
Egymást gyötrötték, s élén, gyászt sirtak előre,
És el-el ájulván által kótsolva le rogytak.
Ott egy szép tsetsemő ragadott Annjának utánna
Nyujtván kis kezeit, némán esdekle halálért.
A Pásztor nyáját, telekét a Gazda magára
Hagyván, fél holtan rejtettek szűlos adúkba.*

A megfelelő motívumok hasonlósága valóban meglepő, de van egy sokkal biztosabb feltevésünk is. A *Kesergő szerelem* III. énekében Kisfaludy Sándor a háború pusztító hatását rajzolja, miközben tömören megleveníti a különféle szereplők sorsát is. (I. 27. l.)

*Szív a szívtől, — szülőjétől
A még nevendék legény,
A deli férj kedvessétől,
S kiseditől. Óh szegény!
A jó barát baráttjától,
Vérétől az atyafi,*

*A birtokos birtokától
Honnyától a hazafi,
Ezer kín közt szakadoz-ei, —
Sirva megy hal sorsába;
Küszködik a veszélyekkel,
Mig-odadül sirjába.*

A két hely összetartozása nyilvánvaló. Ezt a feltevést erősíti, hogy más egyezés is van a két mű között: a városok égésének rajza, vagy a rabszíjon síró ifjak képe pl. mindkét helyen azonos. Horváth János a *Somló* sugalmazását is megemlíti Pázmándi Horváth egyik hasonlatával kapcsolatban. Az átvétel külső lehetősége is akadálytalan volt. Pázmándi Horváth Téten plébánoskodott 1806—1829 között, tehát ott, ahol a Kisfaludy-testvérek apja haláláig lakott. A *Kesergő szerelem*hez különben is könnyen hozzájuthatott.

Mohácsban — írja Horváth János — talán rejtettebb a regei emlék, de benne van, mint «vitészség — szerelem» egyesített, egymásra utalt motívuma; a költeménynek jó részét teszi ki a «fiatal szívek» és a házastársak pusztulását képszerűleg megjelenítő borongás (az elesett ifjú kedvesének aggódó várakozása, hervadása, hűsége, halála; a nőé, ki szintén utána hal elesett férjének). Mindez a szerelemnek, a magánéletnek, a regényes emberinek belejátszása a hazafiság motívumába: a regék regényes hazafisága és történetisége. (I. m. 69. l.) A *Kesergő szerelem* III. énekében e két motívum sugalmazó alapját olvashatjuk. Már rövid utalást kaptunk erre vonatkozólag, — ezt a képsort vette át Pázmándi Horváth, Közvetlen ezután már bővebben, felbontva találjuk az ifjú szerelmesek és a férjét-vesztett hölgy sorsának leírását. (I. 28. l.):

*Ott egy szép szűz, elcsüggedve,
Mint a hervadt lilium,
Csak alig él: mert temetve,
Hol sirba dült milliomm, —*

*Eltemetve van most már ott,
Választotta szívének,
Kiben össze gyilkoltattott
Boldogsága éltének.*

Kisfaludy Károly még költőiben, még képszerűbben rajzolja az esetet. A szép szűz hervadását ő is gyenge virágéhoz hasonlítja, de ki is bővíti a képet a szerelmes lány várakozásával.

A hölgy megjelenítése bátyjánál is bővebben van leírva:

*Ott egy szép hölgy — óh szörnyűség!
Első gyermek méhében —
És már özvegy, — s nem tudja még,
Sorsa mit mért mérgében;
Hallyad szegény: bajnok híved,
Kit olly hosszan szeretél,
De csak nem rég nyert meg szíved, —
Az nincs többé, — már nem él.*

*Értvén ő, hogy oda híve,
Nem küzdhetik kiannyával;
Meghal, — mert meghasad szíve,
S a mi benne, vele hal.
Egy élet felgyilkoltatván,
Igy visz többet magával, —
Ama tölgy levágattatván,
Igy dült oda ágával.*

Kisfaludy Károly a híradást a paripa hazaérkezésével jeleníti meg, viszont a kép végét záró tölgy-hasonlatot is átveszi mint a közös pusztulás kifejezőjét:

A tölgy, mely zivatar közt annyiszor áll a kevélyen,
Döltében viruló ágait így temeti.

A *Kesergő szerelem* és a *Mohács* két főmotívumának egyezése nyilvánvaló. Nem a *Zirtz emlékezete* ihlette tehát a két leírást, hiszen a hasonló motívum-sor oda is a *Kesergő szerelemből* került, csak hogy más helyről. Az, hogy e két regei motívumot épen a *Himfy*-ben találjuk, azt is bizonyítja, hogy Kisfaludy Sándor lelkében már a *Szerelmek* írása idején mozgolódott a regeinspiráció. A Himfy-féle regék »regényes hazafiságát és történetiségét» Kisfaludy Károly elégiájában ilyen szempontból kell értelmeznünk.

Természetesen ez az összehasonlítás nem von le semmit a *Mohács* érdeméből. Nem valószínű, hogy tudatos követésről van itt szó. Inspiráció ez inkább, olvasott képek feléledése, a miket már kifejlődött történetiszemlélet szóképeivel együtt, Kisfaludy Károly fejezett ki legtöbb művészetével a *Mohács*-ban.

MALLER SÁNDOR.

HOL VANNAK LÉVAYNAK KAZINCZY GÁBORHOZ ÍROTT LEVELEI?

Mikor Kazinczy Gábornak Lévyhoz intézett 44 levelét az IK. 1931. évfolyamában kiadtam, a közlemény végén azt az óhajomat fejeztem ki, hogy milyen jó volna Lévynek Kazinczy Gáborhoz intézett leveleit is ismerni. Azóta előkerült Csonádj Sámuelnek, aki Kazinczy életrajzainak megírásával foglalkozott, néhány levele, amelyben Lévytól átolvasásra elkérte K. G. leveleit. A harmadik, 1886. jún. 1-ről keltezett levelének utóiratában ez olvasható: »Levelem megírása után kaptam Graven úrtól, Arthúr újtján, Tekintetességednek K.-hoz írt 94 levelét.» Tehát 1886-ban volt a fővárosi adógyakornok kezében Lévynek Kazinczyhoz írott 94 levele. Valószínűleg Kazinczy Arthúr (ez lehet az említett Arthúr) birtokából. A levelek tehát megvoltak, talán ma is megvannak özv. Kazinczy Arthúrné pándi s beretti levéltárában, vagy Ottilia leányánál, Patay Sámuelnéénál, esetleg az Akadémiában, ahova a Figyelő VII. 321. lapja szerint K. G. iratai kerültek.

GULYÁS JÓZSEF

KÖNYVISMERTETÉS.

Széchenyi István Összes munkái. XV. kötet. Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Viszota Gyula*. VI. kötet (1844—1848). Budapest, M. Tört. Társulat, 1939. N. 8-r. 1.

Ezzel a kötettel befejezést nyert Széchenyi *Naplóinak* közzététele. A megelőző, az 1814—1844. éveket felölelő kötetek 1925—1937-ben jelentek meg, valamennyi szintén Viszota Gyula szerkesztésében (Széchenyi munkái X—XIV. k.).¹ Most már a maguk teljességében a kutatók rendelkezésére állanak a *Naplók*, politikai és művelődéstörténetünknek a francia háborúk befejezésétől a szabadságharcig terjedő időszak egyik legfontosabb forrásanyaga. Ebből a forrásból azonban nem könnyű meríteni! Széchenyi nem az epikus nyugalomával jegyezte fel a napi eseményeket, hanem érzelmeiktől fűtötten. Csak magának írt, nem tördölt tehát azzal, hogy mások is megértsék írását. Az első években még fordított gondot arra, hogy gondolatait némi összefüggésben, kerek, világosabb formába öntse, de mennél inkább elfoglalta közéleti szereplése, mennél inkább elhatalmasodtak rajta testi szenvedései és lelki küzdelmei, annál szaggatottabbak, töredékesebbek lesznek a napló-bejegyzések. Az 1844—48. évek leghevesesebb politikai harcainak a népszerűsége hanyatlásának a kora; hazáját s eddigi alkotásait az összeomlástól féltette, a maga testi, anyagi és erkölcsi bukásától aggódott, s lelkét a bűntudat marta: az ideges sietséggel papírra vetett naplójegyzetek többnyire csak elszigetelt mondatfoszlányok, amelyek a viszonzyszók elhagyásával, a sok törléssel és betoldással, a sok kipontozott helyvel és gondolatjellel az olvasót megannyi talány elé állítják. Azonkívül Széchenyi a családneveket szereti csak a kezdőbetűvel jelölni, a keresztnéveket — az úrinőkét majdnem kivétel nélkül — becéző alakjukban írni, párbeszédtöredékeket is sző a szövegbe, úgyhogy még a korviszonyokkal ismerősebb olvasó sem igazodik el a *Naplókban*, avatott vezető nélkül. Ezt a kalauz-munkát végezte el Viszota, a lehető legnagyobb gondossággal. Ő a Széchenyi-kutatásnak szentelte életét, áttanulmányozta valamennyi munkáját, levelezését, hírlapi cikkét, a reá és korára vonatkozó forrásanyagot s így olyan gazdag ismeretanyagot gyűjtött, hogy képes volt megállapítani a töredékes és homályos bejegyzések valódi értelmét, feloldani a sok név- és egyéb rövidítést. Ezeket a magyarázatokat a szöveg alatt, a lapalji jegyzetekben ta-

¹ A *Napló*nak 1848. márc.-tól szept.-ig terjedő része megjelent *Sz. I. Összes munkái* VII. kötetben. Kíváncos volna, hogy ez a részlet újra napvilágot lásson, a megelőzőkkel egyöntetű kiadásban.

láljuk: épen nem bőszerző felvilágításai nem a nagyközönség, hanem a kellő történelmi ismeretekkel bírók számára készültek, ezért csak a legszükségesebbekre terjednek ki. Lelkiismeretesen megjelöli azokat a helyeket is, amelyeket ő sem tudott megfejteni.

Az irodalomtörténetnek is szolgál adatokkal a *Napló*, mert a kornak újszólván valamennyi nevesebb írójáról történik benne megemlékezés, de többnyire csak közéleti szereplésük kapcsán. Kossuth, Deák, Teleki László politikai szerepléséről igen sok szó esik, kívülük a legtöbbet Eötvös és Kermény nevével találkozunk. A Széchenyi irodalmi munkásságával foglalkozók természetesen gazdag adatokat találnak az 1844—48. írt műveiről is. Széchenyi nemcsak művei megírásáról és a kiadásukkal kapcsolatos körülményekről számol be, hanem följegyzí a róluk hallott kritikát is, szokása szerint, megfelelő megjegyzéssel látva el. Az ebből a korból való művei (*Adó és két garas, Politikai programmtörödékek* stb.) mind politikai vagy közgazdasági kérdésekkel foglalkoznak, sőt még az akadémiai megnyitó beszédeiben is van politikai vonatkozás. Hírlapi cikkeiben főleg Kossuthal és híveivel harcol, de hosszú cikksorozatban támadja Deákot is a Védegylet-ügyben elfoglalt álláspontja miatt. (*A szentgróti levél elemzése.*)

Látnivaló a *Naplóból*, hogy a maga-alkotta intézmények még a leg súlyosabb lelki lehangoltság idején is le tudták kötni Széchenyi érdeklődését. Nem lankadó buzgalommal intézte az Akadémia ügyeit is, amelyek Teleki József elnök állandó távollétében egész súlyukkal az ő vállára nehezettek: a pénzügyi bajok, az igazgatás gondjai, az alapszabályok reformjának és az intézet elhelyezésének kérdése épen eléggé igénybe vették amúgy is megroppanófélben levő erejét. A Tudós Társaság hálás is volt iránta: mikor népszerűségének hanyatlása már szemelláthatóvá lett, a Társaság Schedel útján rendületlen bizalmáról biztosította, 1845-ben pedig a másfélévtizeddel azelőtt megjelent *Hítelt* a Marczibányi-díjjal tüntette ki. Jellemző Széchenyre, hogy a politikai küzdelmek közepett egyre növekvő hazafias aggodalmában elkeseredéssel töltötte el az akadémiai tagok politikai pártfogalása¹ — ezt az 1846 december 20-i elnöki megnyitójában nyíltan ki is fejezte.²

Mint a *Napló* eddig megjelent köteteit, ezt is terjedelmes tanulmány vezeti be Viszota tollából: *Gróf Széchenyi István élete és működése 1844—48 között*. A dolgozat különválasztja Széchenyiben az embert, az államférfit, a reformátort és az író és a különféle sikokban lepergő élettörténet eseményeit a logikai összetartozásuk szerint csoportosítva foglalja össze. Bár ez a módszer az egyéniség fejlődésének egységességét megbontja, helyeselnünk kell Viszota eljárását, mert másfajta módszerrel bajos lett volna

¹ „Die Akademisten! — Sie wachsen mir über den Kopf! — Pour 60,000 florins!” (1846 nov. 16-i bejegyzés.)

² Kifejezést ad elégedetlenségének a Tudós Társaság működésével szemben s elítéli a túlzó ellenzékiet, akik türelmetlenkednek, midőn a nemzetiség szent ügye forog szóban. *Naplójában* erről a megnyitó beszédről ezt jegyzi fel: „Ich foudroyire die Betyárs. Gefällt nicht. Gorove et Co, Könnnyütt perorálni — ha nem felelhet senki ect. nem ide való —” ect. Es murrten viele. Quel esprit! De se trahir!”

kimerítő és áttekinthető képet nyújtani Széchenyi ezidei életéről. A bevezetés I. fejezetében Széchenyi életrajzát találjuk, a II. fejezet (*Széchenyi testi szenvedései és lelki küzdelmei*) a *Napló*ból vett szemelvényekkel ábrázolja azt a folyamatot, amelyben a valóságos és elképzelt betegségek gyötrelmei között egyre jobban elhatalmasodik az államférfin a hazája és a saját sorsán való kétségbeesés, egyre jobban kínozza az önvád, úgyhogy néha már önuralmát is elveszti. A III. fejezet (*Széchenyi hazafias munkássága*) politikai küzdelmeit ismerteti, amelyeket a túlzó ellenzékkel és a bécsi kormánnyal vívott; ez a fejezet tulajdonképpen hazánk e korbéli politikai történetének olyan tömör előadása, amelyben Széchenyi szereplése áll az elbeszélés középpontjában. A IV. fejezet a legterjedelmesebb; ez 17 pontban számol be Széchenyi sokoldalú közgazdasági, művelődési és társadalmi alkotásairól, a lótenyésztésről, a Gazdasági Egyesületről, a Tudós Társaságról, a Nemzeti Kaszinóról, az Al-Duna- és Tiszaszabályozásról, a Lánchídról stb., röviden összefoglalva az egyes intézmények régibb történetét is. Az V. fejezet *Széchenyi írói munkássága* címmel felsorolja Széchenyinek 1844–48-ban megjelent műveit és hírlapi cikkeit, néhány, keletkezésükre és sorsukra vonatkozó adattal megtoldva.

Ez a terjedelmes bevezetés logikusan elrendezve, világosan és tömören foglalja össze a *Napló*ban szétszórta, de tárgyuknál fogva összetartozó adatokat s ezzel is megkönnyíti a kutatónak a *Napló* rengeteg adata között való tájékozódást. Viszota derék munkát végzett, de nem kis fáradtsággal: ez a dolgozat nemcsak a *Napló* bejegyzései alapján készült, hanem szerzője a töredékes adatokat kénytelen volt kiegészíteni más forrásokból, sokszor közzé nem tett anyagból is.

CSÁSZÁR ERNŐ.

Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. Budapest, Révai, é. n. (1938). 8-r. 363 l.

Az életrajz az irodalomtörténet számára igen fontos: az irodalmi mű minél szervesebb megismerése végett jó, ha a teljes életrajz s minden adat birtokában vagyunk. (A Magyar Történelmi Életrajzok, Ferenczi, Széchy, Voinovich életrajzai — hogy csak az irányokat jelöljük meg — teljességük mellett épen azért jelentősek, mert az írók, a költők munkásságát eredeti értékében ismerhetjük meg általuk. S ez az irodalmi kutatás és magyarázat végcélja.) Nagy az örömmünk, ha az előbukkanó új életrajzi adatok fényt derítenek az író munkásságára, vagy életének oly mozzanatával ismertetnek meg, melyek valamelyik alkotásának adják új magyarázatát. A *Zrínyi*áshoz, a *Tragédiá*hoz kell Zrínyi és Madách életét is ismernünk, ahogy Balassi szerelmes versei vagy az *Apostol* is költőjük életeseeményeiből kapja legfőbb megvilágítását. Épen ezért igen értékesek számunkra a hozzátartozók vallomásai. Sajnos, a magyar irodalom nem gazdag bennük. Mennyi új színt adnak Vajda feleségének közlései, vagy Csinszka elszórt megjegyzései férjük költészetének magyarázatára. Mert bár az író munkája önmagáért beszél, művei keletkezésének története mégis csak szerzőjük életének ismeretében állapítható meg.

Öszinte örömmel kell tehát fogadnunk az oly könyvet, amely Kosztolányi Dezsőről, újabb irodalmunknak kétségtelenül egyik nagy értékéről szól, mégpedig olyan szerző tollából, aki leginkább birtokában van a megíráshoz szükséges adatoknak. A könyv életrekeltségében személyes indítékon kívül a koráramlatnak is volt része. Ma az írók nem élnek műveik mögött rejtett életet. Maguk leplezik le sajátmagukat: önéletrajzot írnak, — visszaemlékezéseket tesznek közzé. S ha ők nem teszik, megteszi a kortárs, vagy — s erre éppen Kosztolányiné könyve a példa: — a kortársnál is avatottabb személy: a feleség.

A költőfeleség a várható, szubjektív hangú emlékezés helyett könyvet ír, azért, hogy mint aki a tényeket legjobban ismeri, mert átélte őket, a leghitelesebb adatok birtokában objektív képet rajzoljon a költőről. Kosztolányiné, maga is novellista, azzal, hogy könyvében tudományos feladatot is akar végezni, rászolgált, hogy meghallja művéről a tudomány ítéletét.

Kosztolányiné könyvében annyi komolyan használható adat és következtetés van, hogy művét valóban komoly figyelemmel kell kísérnünk. A könyv hiteles Kosztolányi-életrajz, sőt életmagyarázat. Ez is a célja. A szerző férje életének megrajzolásával egyszersmind költői világának igazolására és magyarázatára törekszik. Ezt a világot az olvasó ismeri, Kosztolányi műveiből. A könyv most hozzáteszi a költő életéből mindazt, ami e költői világ kialakítására, megteremtésére vezetett (a hangsúly a teremtés fogalmán van, ez is a lényeg). Az irodalomtörténet talán még nem definiálta, de tudja, hogy az alkotás csak zárt, külön, teremtett világban jöhet létre. Ennek a költői világnak elemeit megtalálhatjuk a költő életében — ezért, s ennyiben fontos az életrajz — de egészében, az összerakás, az egyénre formálás a költő lelkében megy végbe, az elemekből a költő valósággal megteremti a maga költői világát, s ezt a folyamatot a kívülálló csak szemlélheti, alig elemezheti. Balassi Bálint humanista világa, Zrínyi katolikus barokkjá, Csokonai rokokója akármennyire a kor ihletéből keletkezett is, mégis egyéni, külön teremtett világ. Kosztolányi Dezső költői világa is az, s akármilyen rokonságot tart is a kortársak költészetének szellemével, egészében az ő külön birodalma. Ebből a szempontból iparkodik a szerző K. költői világa kiformálódásának fontos mozzanatait mind megadni. Nyugodt, tárgyilagos lélekkel követi férje életútját, s nem azt mondja el, hogy ő milyennek látta Kosztolányi Dezsőt, hanem hogy az adatok és bizonyítékok tükrében milyen volt a költő. Elfojtott, de mégis felbukkanó szubjektivitását szerencsésen megválasztott formája mögé rejt: majdnem regényszerű változatossággal sorolja el az eseményeket. Párbeszédei hitelesek, mert legtöbbször nem beszélgetést ad, hanem írásos emlékekre támaszkodik. Könyvének két legfontosabb részletében pedig maga Kosztolányi beszél. Az egyik, a teljes terjedelmében közreadott ifjúkori napló ideje, amely Kosztolányi ébredező, alakuló költői világának nemesak előzményeit és alapjait világítja meg: gondolkodásának, emberi, írói vágyainak kialakulását, hanem felfedi egyúttal a készülő költői hang első elemeit, első lelki megnyilvánulásait is. Már ekkor feltűnik Kosztolányi életében és írásainak motívumai között a későbbi költészetét annyira színező és állandóan visszatérő halálgondolat. S gyer-

mekes játékaitól kezdve mindvégig, a gyilkos, kegyetlen betegségig, fölvoznak annak a gyermeki világnak részletei is, amelyek Kosztolányi költészetének és költői magatartásának jelentős vonásai. A könyv fejezetei drámai erővel fonódnak egymásba, de így is megállapíthatók a nagy életállomások mellett írói munkásságának állomásai is. Majd mindig Kosztolányi beszél, a szerző csak az adatokat szedi rendbe. Ahol magáról van szó, a legegyszerűbbre fogja mondatait, igen fontos részeket csak vázlatosan közöl — az élők miatt. Még az Ady-kérdést sem részletezi, nem «magyarázza» Kosztolányi állásfoglalását. Ugyanez a tapintat nyilatkozik meg a könyv másik, igen jelentős részében, az egyetemi évek történetének ismertetése közben. Az egész fejezetben — a külső események elbeszélésén kívül — jóformán megint Kosztolányi beszél. Kortársaival, Babits-csal, Juhász Gyulával folytatott levelezéséből közöl Kosztolányiné jelentős részleteket, amelyek a korba is erőteljesen bevilágítanak, de lényegében mindig a költő lelki alakulására jellemzők. (A levelek közül a ma még nem közölhetők kimaradtak a könyvből, Kosztolányiné sejteti ezt, s bizonyára azért, hogy a majdani kutató tudja, merre forduljon.)

Személyessé a könyv csak vége felé válik, ahol az ember kerül előtérbe, a beteg költő. Írói tevékenységéről ekkor inkább csak adatszerű beszámolót kapunk, Kosztolányiné azt a felét mondja el az életrajznak, amelyre mint feleség hivatott. Könyvét — ez érezhető mindvégig — nem azért írta, mert egy nagy ember életrajzát akarta megírni, hanem azért, hogy személyes kötelességét lerója a költővel, az irodalmi élettel és az irodalomtörténettel szemben.

A könyv minden szempontból jelentős. Mint Kosztolányi életrajza, ugyyszólván teljes; mint költői világának föltárója, egy pár érthetőleg vázlatos fejezetét nem számítva, pontos. Kosztolányi költészetének megítélését a kritikára hagyja. Adatainak ismeretében alig fog a kritika vitába szállni vele. Nagy vonalakban eddig is úgy ismertük Kosztolányit, amilyennek ő rajzolja. Az irodalomtörténet, ha elérkezik Kosztolányi munkásságának földolgozásához (már is tudunk két doktori értekezésről), csak e könyv alapján indulhat el, úgy, hogy Kosztolányiné megállapításait egytől-egyig magáévá teszi. Ez a könyv legnagyobb jelentősége.

KENYERES IMRE

Doktori értekezések 1937—38-ban:

10. *Némethy Endre: Bolyai Farkas világnézete és irodalmi munkái.* Celldömölk, a szerző kiadása, 1937. 8-r. 43 l.

Bolyai Farkas a racionalizmus légkörében nevelkedett s a század elejének új-humanizmusa, emberszeretetet hirdető eszméi töltötték be egyéniségét. Döbrenteiék drámapályázatára írt szomorújátékaiban is emberboldogító és nevelő célzat mutatkozik. Ezt eddig is tudtuk. Némethy dolgozata — bár komoly munka eredménye — túlló a célon, mikor leginkább a *Tentamenre* (1832) és a nagyon kései *Arithmetika elejére* (1843) támaszkodva Bolyai világnézetének visszavetített képét keresi költői alkotásaiban, avval az elgonddal, hogy Németországban kialakult eszmevilága változatlan maradt.

A Bayer által túlbecsült, alapjukban véve nagyon gyöngye szomorújátékoknak csak az a szellemtörténeti irány keresheti most ilyen «világnézeti» jelentőségét, amely az értékelést elveti. Némethy dolgozatának sem ez az ereje hiszen csak túlméretezett keretbe foglalja, amit eddig is tudtunk. Figyelemre inkább méltó, amit Bolyai Shakespeare-kultuszáról és a drámák shakespeare-i nyomairól mond. Új a *Pausanias* kapcsolatának megállapítása a *Coriolanus*-szal, *A virtus győzedelméé A két veronai ifjúval* s helyes, amit a *Párisi per* szubjektív elemeiről mond. *Pausanias* tragikumát illetőleg is osztozunk nézetében, hogy a darabnak nem a szerelem az irányító eleme. Ezekért tartozik a dolgozat a jobb doktori értekezések közé.

11. *Kolos István: Gróf Mailáth János 1786—1855.* Budapest, a szerző kiadása, 1938. 8-r. 205, IV l.

Mailáth János gróf emlékében ketté kell választanunk mindent, amit róla tudunk. Az egyik, a kellemetlen fele, hogy a bécsi rendőrminiszter kéme volt, s jelentéseiért titkos állami alapokból állandó támogatásban részesült. S még ez sem elég: mióta vagyonát elveszítette, mind terveit és utazásait, mind pedig már akkor közepesnek tartott irodalmi törekvéseit minduntalan igyekezett sok pénzre váltani. A másik, hogy fáradhatatlan munkásságának javarészeivel, mondák felkutatásával és közlésével, magyar költők műveinek fordításával irodalmunknak itthon is, külföldön is kitűnő szolgálatokat tett; magyar irodalomtörténetének is van jelentősége. Életéről és tevékenységéről igazi képünk nem volt. Kolos István terjedelmes doktori értekezése az eddigi kísérleteknél alaposabb munka. A bécsi és budapesti levéltárakban végzett kutatásai sok mindent elébe tártak, ami Mailáthra vonatkozik. Mindezt kevéssé aknáztá ki; az életrajz végig a felületen marad, vázlatos, mindent megemlít, amiről tudomást szerzett, de sem nagy látókörről, sem mélyebb betekintésről nem tesz tanúságot. Talán, mivel nagyon is terjedelmes volt az anyag, elsiklik a részletek között s vázlatának sincs kellő tömörsége. A német irodalmi szempontok mellett a magyarét elhanyagolja: igaz, hogy dolgozata német disszertációnak készült, de összefoglaló munkának, s a fejezetek címe bizonyítja, hogy a magyar irodalomból is mindent keretébe foglalt. Még egy-egy fejezet megalkotásában sincs rendszer. (L. pl. amit a Villi-mondáról *egy* fejezetben *két* helyt ír.) Mailáth és Kisfaludy Sándor levelezéséről nem is tud. Vagy mélyebbre hatolva minden fölmerülő kérdést meg kellett volna oldania, vagy — kevesebb több lett volna. Függelékül Mailáthnak 89 kiadatlan levelét közli.

KERÉKES EMIL.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1938-ik év irodalomtörténeti munkássága.

(Harmadik közlemény.)

II. Egyes írók.

- Jakab Elek.** *Gál Kelemen.* Jakab Elek élet- és jellemrajza. Kolozsvár, 247 l. — Ism. *Literatura.* 134 l.
- Jakobi Edit.** *Komisz kölyök.* (Szinj.) Kolozsvári Magyar Színház. — Ism. *J. A. Pásztortűz.* 53. l.
- Jankovich Ferenc.** *Barangoló.* (Versek.) 95 l. — Ism. *S. K. Kat. Szemle.* 48. l. — (B. Gy.) *P. Napló.* 1. sz. — Kállay Miklós. *Képes Krón.* 15—16. sz. — Szegedi István. *Prot. Szemle.* 149—151. l. — Szirmai Károly. *Kalangya.* 42—44. l.
- Jankovics Marcel.** *Kikötők.* (Elbeszélések.) 225 l. — Ism. *Az író munkájáról.* Koszoru. IV. k. 109. l. — Mérő Mihály. *M. Kultúra.* I. 286. l. — Cs. M. Kat. *Szemle.* 754. l. — Kovalovszky Miklós. *Korunk Szava.* 640. l.
- Jánossy Béla.** *Jánossy Béla jubileuma.* Koszoru. IV. k. 124 l.
- Jánossy Jakab.** *Földi tüzek, égi tüzek.* (Versek.) — Ism. (w. gy.) *Erd. Szemle.* 6. sz.
- Janus Pannonius.** *Geréb László.* Janus Pannonius. *Literatura.* 241—243. l. — *Turóczi-Trostler. Josef.* P. Lloyd. 228. reggeli sz.
- Jászay-Horváth Elemér.** *Szilárd János.* Emlékezés Jászay-Horváth Elemérré. *Uj Magyarság.* 292. sz.
- Jékely Zoltán.** 1. *Éjszakák.* (Versek.) 48 l. — Ism. Kállay Miklós. *Képes Krón.* 15—16. sz. — 2. *Kincskeresők.* (Regény.) 224 l. — Ism. *T. Kat. Szemle.* 109—110. l. — Keményfy János. Bp. *Szemle.* 248. k. 376—379. l. — Ernyei Gáspár. *Erd. Helikon.* 365—367. l. — Füsi József. *Toll.* 27—28. l. — e. j. *Szép Szó.* 6. k. 501. l. — 3. *Medárdus.* (Regény.) — Ism. *t. t. P. Lloyd.* 278. reggeli sz. — Bp. *Hirl.* 287. sz. — *Ujs.* 276. sz.
- Jókai Mór.** *Fajta Neagrä* [A Szegény gazdagok oláh fordítása.] Ford.: Pop-Mineaŭanü. — Ism. (—a'd.) *M. Lapok.* 40. sz.
- Aranyi Lipót.** *Jókai és Bismarck.* *Ujs.* 81. sz.
- Fesztly Masa.** *Jókai és az állatok.* *Uj Magyarság.* 86. sz.
- (h.) *Fekete gyémántok.* P. Lloyd. 85 reggeli sz.
- Hegyaljai Kiss Géza.** *Komárom a Jókai világában.* P. Hirl. nov. 19. sz.
- Kristóf György.** *Jókai: Erdély aranykora — a színpadon.* *Irodört.* 41—42. l.
- Lengyel Dénes.** *Jókai regények romantikája.* *Irodört.* 162—165. l.
- Pongrácz Alajos.** *Jókai forrásaihoz.* *IK.* 294—296. l.
- Schöpfstin Atadár.** *Jókai és a Nagy Tükör.* *Tükör.* 298—299. l.
- Szabady Béla.** *A «lőcsei fehér asszony» Jókai Mór és a történelem megvilágításában.* *Győri Női Felsőkeresek.* *Isk. ért.* 18. l. — Ism. —r—i—c.
- Győri Szemle.* 90—91. l. — —ry. *Kat. Szemle.* 756. l.
- Szombathy Viktor.** *Jókai relikviák Komáromban.* Bp. *Hirl.* 159. sz.
- Jókai komáromi szobra.* Koszoru. IV. k. 114—116. l.
- Jókai a románok között.* P. Napló. 102. sz.

Jóós Sándor. Porszemek. (Versek.) Sopron. — Ism. Kelet Népe. 246. l. — Szabó Richárd. Prot. Szemle. 409. l. — (Cs.) Soproni Szemle. 107—108. l. — Forgács Antal. Válasz. 360—361. l.

Jósika Miklós. Abafi. Bevezetéssel kiadta: Szentgyörgyi László. — Ism. Borotvás-Nagy Sándor. Keresk. Szakokt. 46. k. 26—27. l.

Csokonai Mária. Jósika Miklós francia íróbarátja: Gustave de la Tour. Pécs. 102 l. — Ism. — yy — Kat. Szemle. 107. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 126. l.

Józsa János. Székely írók és tudósok. Erd. Szemle. 1. sz.

József Attila. Összegyűjtött versei. — Ism. (g. l.) M. Nemzet. 21. sz. — Szabó Zoltán. Kelet Népe. II. 72—73. l. — Szélpál Árpád. Népszava. 127. sz. — Füsi József. Toll. 224—225. l. — Németh Andor. Esti Kurir. 177. sz. — F. G. Magyarország. 130. sz.

A. J. József Attila emléke Szlovenszkóban. Szép Szó. 6. k. 194. l.

Bák Róbert. József Attila betegsége. Szép Szó. 6. k. 105—115. l.

Boka László. Ember és stílus. Szép Szó. 6. k. 89—93. l.

U. az. József Attila életműve. Ország Útja II. 187—189. l.

Clauser Mihály. József Attila irodalmi munkássága. Szép Szó. 6. k. 192—193. l.

Fejtő Ferenc. József Attila költészete. Szép Szó. 6. k. 68—89. l.

Füsi József. József Attila természetszemlélete. Szép Szó. 6. k. 93—97. l.

Gáspár Zoltán. Voulez donc un peu gouverner! Szép Szó. 6. k. 129—134. l.

Gró Lajos. József Attila olvasása közben. Munka. 2147—2149. l.

Ignotus. József Attila verse. Szép Szó. 6. k. 186—188. l.

Ignotus Pál. Költő és a halál. Szép Szó. 6. k. 58—67. l.

Karinthy Frigyes. Nekrológ? Tetemrehívás? Toll. 3—4. l.

ifj. K. E. József Attila emléke Erdélyben. Szép Szó. 6. k. 194. l.

L. D. József Attiláról a nyomdász. Szép Szó. 6. k. 121—123. l.

Mann, Thomas részvéte. Szép Szó. 6. k. 104—105. l.

Mme. Sans-gêne. A költő és a reklám. Napk. II. 41—42. l.

Nádass József. József Attila és a versforma. Szép Szó. 6. k. 119—121. l.

Németh Andor. Utolsó egy utószóhoz. Szép Szó. 6. k. 477—479. l.

Ottó Ferenc. A költőről megzenésítője. Szép Szó. 6. k. 117—119. l.

Pasquino. A költő és a Baumgarten-díj. Napk. I. 42—43. l.

Reményik Zsigmond. Költő és a valóság. Szép Szó. 6. k. 51—57. l. és Korunk. 8—11. l.

Cs. Szabó László. Ultima verba. Nyugat. I. 68—70. l.

Szélpál Árpád. A szociálista költő. Szép Szó. 6. k. 97—103. l.

V. L. József Attila-emlékesték Szlovenszkón. Szép Szó. 6. k. 123—124. l.

Boldizsár Iván. József Attila. Válasz. 1—4. l. — **Bálint György P.** Napló. 187. sz. — **Boka László.** Ország Útja. 53. l. — **Déry Tibor.** Szép Szó. 6. k. 39—51. l. és Korunk. 3—6. l. — **Devecseri Gábor.** Szép Szó. 6. k. 50—51. l.

— **Fejtő Ferenc.** Népszava. 47. sz. — **Füsi József.** Toll. 5—9. l. — **Gombos Gyula.** M. Ut. 32—33. sz. — **Gosztonyi Lajos.** M. Hirl. 126. sz. — **G. P.** Irodört. 45—46. l. — **Halász Gábor.** Nyugat. II. 130—134. l. — **Hatvani Bertalan.** Szép Szó. 6. k. 46—50. l. — **Horváth Béla.** Ország Útja. 42—44. l. — **Ignotus Pál.** M. Hirl. 12. sz. — **Kassák Lajos.** Népszava. 288. sz. — **Kodolányi János.** M. Élet. 9. sz. — **Melléký Kornél.** Szép Szó. 6. k. 115—117. l. — **Móricz Zsigmond.** Szép Szó. 6. k. 23—29. l. — **Murányi-Kovács Endre.** Munka. 1979—1980. l. — **Nagy István.** Korunk. 154—156. l. — **Németh Andor.** Szép Szó. 6. k. 31—37. l. és Ujs. 41. sz. és Toll. 47—51. l. — (s. g.) Literatura. 204—206. l. — **Szélpál Árpád.** Szocializmus. 300—301. l. — **Szerb, Anton.** P. Lloyd. 142. reggeli sz.

Juhász Gyula és József Attila levélváltása. Szép Szó. 6. k. 319—320. l.

Curriculum vitae. Szép Szó. 6. k. 3—6. l.

Juhász Géza. Háború. (Versek.) Debrecen. — Ism. Sziklay László. Szabolcsi Szemle. 90—91. l.

Juhász Gyula. A. L. Adat Juhász Gyula életéhez. (A kispap.) Irodört. 42—43. l.

- Baráth Ferenc.* Juhász Gyula. Vigilia. 798—805. l.
Dutka Ákos. Juhász Gyula Váradon. Délmagyarország. 80. sz.
hb. «Falusi» költő. Vigilia. 69—70. l.
Kozocsa Sándor. Juhász Gyula. 10 l. — *Ism.* P. Lloyd. jún. 24. r. sz.
Magyar László. Juhász Gyula: a kulturpolitikus, a humorista és a karikaturista. (Két ismeretlen Juhász-vers.) Délmagyarország. Ápr. 24. sz.
 — *rma* — Az öngyilkos Sasvári Nusi és az örök Anna. P. Napló 145. sz.
Vér György. Emőd Tamás ismeretlen levelei Juhász Gyulához. P. Napló. 224. sz.
 Juhász Gyula és József Attila levélváltása. Szép Szó. 6. k. 319—320. l.
Just Béla. Hajnali kettő. (Regény.) 228 l. — *Ism.* Thurzó Gábor. Kat. Szemle. 361—362. l. — B. B. P. Napló. 12. sz. — Sárkány Oszkár. Napk. 51—53. l. — Vájlok Sándor. Új Élet. 41—42. l.
Justh Zsigmond. Kárpáti Aurél. Justh Zsigmond. P. Napló. 92. sz.
Rózsa Miklós. Justh Zsigmond parasztszínháza. P. Napló. 212. sz.
Kabós Éva. Zörgessetek! Megnyitattik! (Versek.) — *Ism.* Szabó István. Pásztortűz. 318. l. — P. Hirl. 159. sz. — (B.) Bp. Hirl. 97. sz.
Kaczér Illés. Kőtojásból kőmadár. (Regény.) Prága. 160 l. — *Ism.* Fábry Zoltán. Korunk. 91—93. l.
Kádár Imre. A fekete bárány! (Regény.) 271 l. — *Ism.* Lukács Gáspár. Kat. Szemle. 370. l. — P. Lloyd. 64. reggeli sz. — P. Napló. 64. sz. — (—rdy.) P. Hirl. 41. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 81. sz. és Képes Krón. 21—22. sz. — (m.) Bp. Hirl. 64. sz. — Bálint József. M. Kultúra. I. 186—187. l. — Előd Géza. Szép Szó. 6. k. 314. l. — Ujs. 41. sz.
Kádár Lajos. 1. Tyukász Péter. (Regény.) 284 l. — *Ism.* Semetkay József. Magyarosan. 67—70. l. — Szirák Ferenc. Kat. Szemle. 493—495. l. — Nemz. Ujs. 29. sz. — (—r—) Esti Ujs. 35. sz. — T. I. 8 Órai Ujs. 31. sz. — P. Hirl. 35. sz. — Josef Turóczy Trostler. P. Lloyd. 75. reggeli sz. — Tóth Béla. Kelet Népe. 315—316. l. — Szélpál Árpád. Népszava. 229. sz. — Kovács György. Erd. Helikon. 623—625. l. — (p. l.) Ujs. 29. sz. — 2. Rozika. (Regény.) — *Ism.* Féja Géza. Kelet Népe. 387—388. l. — P. Lloyd. 258. reggeli sz.
Kaffka Margit Radnóti Miklós. Kaffka Margit. Nyugat. II. 446—447. l.
Sz. Solymos Bea. Kaffka Margit feltámadása. M. Hirl. 41. sz.
Kajári Kató. Tiszavirág. (Regény.) 200. l. — *Ism.* Haraszthy Gyula. Diárium. 119. l. — t. t. P. Lloyd. 120. reggeli sz. — Bóka László. P. Napló. 131. sz. — E. K. Élet. 1096. l. — Devecseri Gábor. Szép Szó. 7. k. 75. l.
Kállay Miklós. 1. Magóg fiai. (Regény.) 389 l. — *Ism.* Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 300—301. l. — Thurzó Gábor. Napk. 268—270. l. — P. Lloyd. 53. reggeli sz. — P. Napló. 64. sz. — (—r.) Bp. Hirl. 86. sz. — M. Hirl. 53. sz. — (—ó—s.) Esti Ujs. 148. sz. — Az író munkájáról. Koszoru. IV. k. 108—109. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 316. l. — Erdősi Károly. Élet. 1094. l. — Kézai Béla. Vigilia. 246—247. l. — Ujs. 53. sz. — 2. Godiva. (Színj.) Nemzeti Színház. — *Ism.* Szira Béla. Kat. Szemle. 110—111. l. — Az író munkájáról. Koszoru. IV. k. 108—109. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 151—152. l. — Máthé M. Lajos. M. Kultúra. I. 93. l. — B. L. Élet. 217. l. — Keresztúry Dezső. Korunk Szava. 103. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 32. k. 146. l. — Rédey Tivadar. Napk. I. 131—133. l. — Schöpfung Aladár. Nyugat. I. 157—159. l. — Horváth Béla. Vigilia. 71—73. l. — Zsigray Julianna. Új Idők. I. 124—125. l.
 (b. l.) Költő a színpadon. Nemzeti Ujs. 10. sz.
R. Nagy András. Roninok kincse. Erd. Helikon. 69—70. l.
Sebestyén Károly. Kállay Miklós. M. Színpad. 12—18. sz.
 Godiva áldozata. Élet. 133. l.
 Die neuen Mitglieder der Kisfaludy-Gesellschaft. P. Lloyd. 30. esti sz.
Kálti Márk krónikája. Bevezette és fordította: Kardos Tibor. 76 l. — *Ism.* Josef Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 64. esti sz. — K. S. Kat. Szemle. 306. l. — Hagymási Bálint. Prot. Szemle. 274. l. — Berkovits Ilona. M. Könyvszemle. 332—333. l. — Gábrriel Asztrik. Korunk Szava. 296. l.

Kántorné Engelhardt Anna. *Nagy Elek.* A legelső magyar tragika. Erd. Helikon. 537—541. l.

Karacs Teréz, Evva Gabriella. Karacs Teréz élete és munkássága. Protestáns Tanügyi Szemle. 4. sz.

Karafiáth Jenő. Az én dalaim. (Versek.) 109 l. — Ism. Z. F. Gy. Napk. I. 124. l.

Karinthy Frigyes. 1. Amiről a vászon mesél. (Írások.) 78 l. — Ism. Literatura. 265. l. — 2. Mennyei riport. (Regény.) 240 l. — Ism. G. G. Korunk. 572—574. l. — Kardos László. Nyugat. II. 140—141. l.

Baráth Ferenc. Aszlányi és Karinthy. P. Napló. 258. sz.

U. az. Karinthy tragikumai. Vigilia. 631—638. l.

Békessy Imre. Levél Karinthyhoz és levelek Karinthytól. Ujs. 194. sz.

Gosztonyi Lajos. Utolsó beszélgetés Karinthy Frigyesel. Ujs. 196. sz.

Karinthy Gábor. Apámról. Szép Szó. 7. k. 9—12. l.

U. az. Így halt meg Karinthy Frigyes. Est. 195. sz.

Nagy Lajos. Néhány jegyzet Karinthyról. Nyugat. II. 249—252. l.

Nagy Zoltán. Karinthy Frigyes versei. Nyugat. II. 238—243. l.

Babits Mihály. Karinthy. Nyugat. II. 233—235. l. — *Bálint György.* P. Napló. 172. sz. és Nyugat. II. 247—249. l. — *Bródy Lili.* P. Napló. 174. sz. — *Devecseri Gábor.* Századunk. 255—259. l. — *Füsi József.* Szép Szó. 6. k. 7—9. l. — *Füst Milán.* Nyugat. II. 244—247. l. —

Gró Lajos. Népszava. 205. sz. — *Gulyás Pál.* Irodrt. 202—204. l. —

(H. B.) Esti Kurir. 195. sz. — *Hunyadi Sándor.* Magyarország. 195. sz. —

Kemény Gábor. Korunk. 856—861. l. — *Kunszery Gyula.* M. Protestánsok Lapja. 137. l. — *Laczkó Géza.* P. Napló. 224. sz. — *Ligetű Ernő.* Pásztorút. 484—487. l. — *Móricz Zsigmond.* P. Napló. 172. és 175. sz. — *Németh Andor.* Ujs. 197. sz., Toll. 78—80. l., Ujs. 194. sz. és Szép Szó. 7. k. 3—6. l. —

Pálóczi Horváth György. P. Napló. 172. sz., P. Napló. 182. sz. — *Pap Gábor.* Korunk. 861—864. l. — *Pásztor Árpád.* P. Napló. 176. sz. —

Schöpfst Aladár. Nyugat. II. 236—238. l. — *Sóos László.* Napk. II. 266—267. l. — *Szántó Rudolf.* P. Napló. 267. sz. — *Turóczi-Trostler, J. P. Lloyd.* 289. reggeli sz. — *Brassói Lapok.* 154. és 198. sz. — Magyarország. 195. sz. —

M. Lapok. 192. sz. — *Uj Idők.* II. 378. l. — *Bp. Hirl.* 194. sz. — *Uj Nemz.* 195. sz. — *P. Hirl.* 194. sz. — *M. Nemzet.* 5. sz. — *Népszava.* 195. sz.

Karinthy Gábor. Étel és ital. (Versek.) — Ism. Kenyeres Imre. Diárium. 67. l. — *Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 18. reggeli sz. — *Bóka László.* Ország Útja. 130. l. — *(B. Gy.) P. Napló.* 76. sz. — *Szabó Richárd.* Prot. Szemle. 409—410. l. — *Devecseri Gábor.* Szép Szó. 6. k. 219—220. l. —

Szerb Antal. Nyugat. I. 387. l. — *Forgács Antal.* Válasz. 252. l. — *(ky.) Népszava.* 229. sz.

Karl K. Lajos. G. P. Karl K. Lajos. Irodrt. 204—205. l.

Kármán József. *Gulyás József.* Kármán József mint versszerző. IK. 74. l.

Károli Gáspár. *Domján János.* A Károli Biblia legújabb átdolgozása. Prot. Szemle. 486—493. l.

Kassák Lajos. Anyám címére. (Novellisztikus levelek.) 258 l. — Ism. Reményik Zsigmond. Szép Szó. 6. k. 402—403. l. — *K. S. Kat.* Szemle. 308. l. — *Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 6. reggeli sz. — *Pálóczi Horváth György.* P. Napló. 29. sz. — *Forgács Antal.* Válasz. 55—56. l. — *Füzes György.* Szocializmus. 61—62. l.

Radnóti, Nikolaus. Ludwig Kassák. P. Lloyd. 171. reggeli sz.

Katona József. Bánk bán. Bevezetéssel kiadta: Várady Zoltán. — Ism. Borotvás-Nagy Sándor. Keresk. Szakokt. 46. k. 27. l.

Szamosi József. Bánk bán a színpadon. A százéves Nemzeti Színház Emlékalbuma. 179—184. l.

Kazinczy Ferenc. *Benedek Marcell.* Széphalom. Uj Idők. I. 798—800. l.

Gulyás József. Kazinczy Ferenc néhány feljegyzése. IK. 187. l.

Husztí Dénes. Kazinczy és Burzevichy Gergely vitája a jobbágypéldéről. Kat. Szemle. 335—346. l.

Kerekgyártó Imre. Kazinczy Ferenc házassága. Nemz. Ujs. 136. sz.

Pintér Jenő. Kazinczy Ferenc emlékezete. Budapest székesfőváros Kazinczy-érmei.

Révész Imre. Kazinczy és a «kálvinista Róma». Prot. Szemle. 429—442. l.

Szerb Antal. Száz éves dolgok. Nyugat. II. 400—411. l.

Tamás Ernő. Kazinczy Ferenc rabsága a munkácsi várban. P. Hirl. vas. mell. XI. 27.

Kazinczy Klára. *Gulyás József.* Kazinczy Klára verse? IK. 75. l.

Kelemen Lajos. *Szabó T. Attila.* Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve. (1897—1937.) Erd. Múz. 143—160. l.

B. S. Kelemen Lajos. Erd. Szemle. 6. sz. — *Kovács László.* Erd. Helikon. 536—537. l. — *Mikó Imre.* Páztortűz. 306. l.

Kelemen László. (p. m.) Ki volt Kelemen László? Nemz. Ujs. 115. sz.

Kemény György. *Radványi Sándor.* «Vas András» Magyarországon. Szabolcsi Szemle. 204—206. l.

Kemény György — itthon. Koszorú. V. 59. l.

Kemény János. Itéletidő. (Rajzok.) — Ism. Magyarság. 281. sz. — Finta Gerő. Páztortűz. 636—637. l. — P. Lloyd. 286. reggeli sz. — M. Nemzet 92. sz.

Kemény Simon. 1. Héputtonyos. (Versek.) 70 l. — Ism. Várkonyi Titusz. M. Hirl. 35. sz. — Rónai Mihály András. P. Napló 6. sz. — (—y.) P. Hirl. 39. sz. — Kállay Miklós. Képes Krón. 15—16. sz. — (ky.) Népszava. 18. sz. — Fodor József. Toll. 70—71. l. — Forgács Antal. Munka. 2076—2077. l. — Szélpál Árpád. Szocializmus. 167—168. l. — Falu Tamás. Új Idők. I. 196. l. — Ujs. 12. sz.

Kemény Zsigmond br. Historikus. Br. Kemény Zsigmond ismeretlen levele br. Wesselényi Miklóshoz. M. Nemzet. 104. sz.

Kárpáti Aurél. Egy régi regényről. P. Napló. 64. sz.

U. az. Kemény, a népszerűtlen. P. Napló. 97. sz.

Pukánszky Kádár Jolán. Kemény Zsigmond drámaírói működése. IK. 258—273. l.

Szász Károly. Kemény Zsigmond két levele. IK. 273—276. l.

Székely Anna Klára. Báró Kemény Zsigmond művészi felfogása és kritikai álláspontja. Esztergom. 79 l. — Ism. K. B. Irodört. 134. l.

Kepes Ferenc. Hátizsak. (Versek.) 64 l. — Ism. Bp. Hirl. 120. sz. — Esti Kurir. 107. sz.

Képes Géza. Napnyugati madarak. (Műfordítások.) 137 l. — Ism. Devecseri Gábor. Diárium. 27. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 17—18. sz. — Halász Gábor. Prot. Szemle. 144—146. l. — g. l. Korunk Szava. 164. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 171. reggeli sz. — Esti Kurir. 177. sz. — Hegyaljai Kiss Géza. Határőr. 8. sz. — Ujs. 1. sz.

Kerecsényi Antal. A barát meg a komédiás. (Novellák.) — Ism. (p. b.) Bp. Hirl. 216. sz. — [Belohorszky Ferenc.] Szabolcsi Szemle. 212. l. — —n— P. Napló. 218. sz. — Új Magyarság. 294. sz. — P. Hirl. 234. sz.

Keresztényi József. Plagizál a nyilas lap költője. Esti Kurir. 165. sz.

Keresztes Károly versei. — Ism. Zalai Fodor Gyula. Napk. II. 200—202. l. (Új verseskönyvek.)

Kertbeny Károly. *Detrich Mária.* Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága. Szeged. 90 l. — Ism. t. t. P. Lloyd. 47. reggeli sz. — Réz Henrik. EPhK. 256—257. l.

Kertész Erzsébet. Nagylányok. (Regény.) — Ism. P. Lloyd. 270. reggeli sz.

Királyi Pál. *Riegler Imre.* Királyi Pál. Sajtó. 3—4. sz.

Kirkconnell, Watson. Watson Kirkconnell Budapesten. Koszoru. V. k. 54—57. l.

Kisdi Benedek. Cantus Catholici. 2. sorozat. Bevezetéssel kiadta: Raffaelli R. Rafaela. — Ism. Bb. Irodört. 80. l.

Kisfaludy Károly. Csalódások. Felújítás. Nemzeti Színház. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 177—178. l. — Rédey Tivadar. Napk. I. 202—203. l.

Berényi László. Emlékezés a Csalódások írójára. Élet. 267—269. l.

Czakó János. Kisfaludy Károly és Kölcsey Ferenc. A csongrádi áll. gimn. ért.

- Harsányi Zsolt.* Detektívtörténet Kisfaludy Károlyról. Uj Idők. I. 307—311. l.
- Innocent Ernő.* Kisfaludy Károly százötvenedik születésnapján nincs a magyar irodalomnak „Auróraja“. Esti Ujs. 29.
- Járosi Andor.* Pártütők. Pásztortűz. 183—184. l.
- Kemény István.* Az igazi Kisfaludy Károly. Uj Idők. I. 188. l.
- Kovács László.* Pártütők. Erd. Helikon. 294—295. l.
- Páll Miklós.* Kisfaludy Károly Pozsonyban. M. Minerva. 171—173. l.
- Vajthó László.* Csalódások. Prot. Szemle. 152—153. l.
- Császár Károly.* Kisfaludy Károly. Pásztortűz. 65—66. l. — *Forgács Antal.* M. Hirl. 24. sz. — *Kemény István.* P. Napló. 28. sz. — *S. A. Tükör.* 221—222. l. — *Sebestyén, Karl.* P. Lloyd. 28. reggeli sz. — *Simon Árpád.* M. Kultúra. I. 169—170. l.
- Kisfaludy Sándor.* *Gálos Rezső.* Kisfaludy Sándor Lizája. IK. 19—30. l.
- Kerekgyártó Imre.* Himfy-dalok hősnője. Nemz. Ujs. 147. sz.
- Pais Károly.* A két Kisfaludy Sándor. Cegléd. 55 l. — *Ism. Keresztury Dezső.* EPhK. 245—246. l.
- U. az.* Kisfaludy Sándor egy kiadatlan levele. IK. 405—407. l.
- Szabolcsi Bence.* A Balassi- és Himfy-vers történetéhez. IK. 228—233. l.
- Szekszárdi Molnár István.* Száznegyven évvel ezelőtt ismerkedett meg Kisfaludy Sándor Szegedy Rózával Badacsonyan. M. Hirl. 153. sz.
- Kiss Ferenc.* *Ujházy György.* Kiss Ferenc. M. Színpad. 110—116. sz.
- Váry Zsolt.* Tízperces interjú Kiss Ferencel. Élet. 871. l.
- Kiss Géza.* *Hegyaljai.* 1. Csillagtűzek. (Versek.) 142 l. — 2. Lány áll a magasban. (Regény.) Debrecen. 124 l.
- Kiss József.* *Balla-Brünnér Sándor.* Kiss József édesanyja. Mult és Jövő. 203. l.
- Kiss József.* Koszoru. IV. k. 127. l.
- Kiss Károly.* *Tihanyi Károly.* Kiss Károly irodalmi munkássága. (1798—1860.) 48 l.
- Knopp Imre.* 1. Ne csak énekeljete! (Versek.) — *Ism. Tiszay Andor.* Uj Magazin. 13. sz. — 2. Elindulás (Versek.) — *Ism. Karinthy Gábor.* Toll. 6. k. 218. l.
- Kocsis László.* A Dóm. (Versek.) Pécs. 50 l. — *Ism. Gábel Asztrik.* M. Kultúra. I. 281—282. l. — *Thurzó Gábor.* Élet. 1094—1095. l. — *S. K. Kat. Szemle.* 628. l. — *Weöres Sándor.* M. Minerva. 222—223. l. — *Bárdosi Németh János.* Vasi Szemle. 265—266. l.
- Bárdosi Németh János.* Kocsis László. Korunk Szava. 227—228. l.
- Kodolányi János.* 1. Juliánus barát. (Regény.) 711 l. — *Ism. Gyarmathy Zoltán.* Kelet Népe. 457—458. l. — *Lovass Gyula.* Korunk Szava. 736. l. — *Koczogh Ákos.* M. Út. 47. sz. — *Fodor József.* P. Napló. 231. sz. — *Nagy András.* Magyarország. 250. sz. — *Ujs.* 252. sz. — *Dénes Tibor.* Vigília. 825—829. l. — *Kállay Miklós.* Nemz. Ujs. 281. sz. — *Máriáss Imre.* Bp. Hirl. 276. sz. — *Bresztovszky Ede.* Népszava. 282. sz. — 2. Vidéki történet. (Színmű.) Nemzeti Színház, 1938. XI. 12. — *Ism. B. L. Élet.* 2062. l. — *Schöpllin Aladár.* Nyugat. II. 450—451. l. — *Ebeczki György.* Uj Idők. II. 818. l. — *Rédey Tivadar.* Napk. 419—420. l.
- Holló Ernő.* Kodolányi János. M. Út. 37. sz.
- Koháry István.* Koháry István. Gyöngyösi áll. gimn. ért. 2. l.
- Kohn Dávid.* G. P. Kohn Dávid. Irodört. 205. l.
- Kollár Béla.* Dr. Meztláb (Regény.) 191 l. — *Ism. Literatura.* 153. l.
- Kolozsvári-Grandpierre Emil.* Alvajárók. (Regény.) — *Ism. Kenyeres László.* Diárium. 220—221. l. — *Ujs.* 270. sz. — *J. Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 277. esti sz. — (F-r.) P. Napló. 265. sz.
- G. P. Grandpierre Emil.* Irodört. 146—147. l.
- Reményik Sándor.* Nagy Péter. Pásztortűz. 193—194. l.
- Komáromi János.* B. A. Komáromi János holtautáni kötete. M. Nemzet. 87. sz.
- Galambos-Gruber Ferenc.* Komáromi János írásművészete. Fáklya 7. sz.

Vitéz Roncsik Jenő. Amikor Komáromi János tirolai önkéntes volt. *Magyarság.* 12. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Komáromi János emléke. *Határőr.* 10—12. sz. — *Márai Sándor.* P. Hirl. 284. sz. és M. Nemzet 95. sz. — *Koszoru IV. k.* 294. l. és V. k. 59. l.

Komjáthy Aladár. Szavak lánc. (Versek.) — *Ism. Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 142. reggeli sz. — K. A. P. Napló. 155. sz. — (I. V. E.) *Esti Ujs.* 148. sz. — (ln.) *Függetlenség.* 126. sz. — *Sántha Gábor.* Kelet Népe. II. 232 l. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat. II. 137—138. l. — H. Gy. Uj Idők. II. 103. l. — (m. i.) Bp. Hirl. 126. sz. — *Magyarság.* 264. sz. — H. E. M. Hirl. 131. sz. — *Nagy András.* Magyarország. 141. sz. — (bó.) 8 Órai Ujs. 125. sz. — (n.) Ujs. 131. sz. — (—y.) P. Hirl. 136. sz.

Szélpál Árpád. Komjáthy Aladár. Szocializmus. 301. l.

U. az. Komjáthy Aladár lírája. Népszava. 178. sz.

Komjáthy Jenő. *Somogyi Mária.* Komjáthy Jenő. Literatura. 361—366. l.

Kónya Lajos. Te vagy-e az? (Versek.) Sopron. 52 l. — *Ism. Szabó Richárd.* Prot. Szemle. 410. l. — or. Soproni Szemle. 107. l.

Koós-Kovács István. *Szenczei László.* Koós-Kovács István. Láthatár. 30. l.

Kós Károly. *Kovács László.* Kós Károly. Erd. Helikon. 147. l.

Szentimrei Jenő. Erdélyi levél. M. Hirl. 12. sz.

Kossuth Lajos. *Féja Géza.* Bach Sándor és Kossuth Lajos. Magyarország. 88. sz.

Jánossy Dénes. Kossuth az amerikai pártpolitika útvesztőjében. Bp. Szemle. 250. k. 59—70. l.

Juhász Géza. Széchenyi és Kossuth. Kelet Népe. II. 37—49. l.

Hegyaljai Kiss Géza. Kossuth Lajos a mádi szüreten. P. Hirl. 228. sz.

U. az. Kossuth Lajos most előkerült ügyvédi írásai. *Függetlenség.* 89. sz.

U. az. Kossuth Lajos pénztári naplója. P. Hirl. 295. sz.

U. az. Kossuth Lajost börtönbe viszik. Téli Ujs. 9. sz.

U. az. Kőlcsey Ferenc és Kossuth Lajos. P. Hirl. 189. sz.

Kosztolányi Dezső. *Baráth Ferenc.* Kosztolányi Dezső. Zalaegerszeg. 130 [5] l., 1 arckép. — *Ism. K. S. Irodört.* 126—127. l. — M. Nemzet. 27. sz. — *Kerékgyártó Imre.* Élet. 2043. l. és M. Kultúra 253. l. — *Kunszery Gyula.* Korunk Szava. 696. l. — P. Hirl. 142. sz. — L. A. P. Hirl. 128. sz.

U. az. Kosztolányi katolicizmusa. Vigilia. 477—484. l.

Illés Endre. Könyvtárban Kosztolányival. Uj Magyarság. 86. sz.

Kosztolányi Dezsőné. Kosztolányi. 366 l. — *Ism. —r. Kat. Szemle.* 563. l. — *Közöcsa Sándor.* Irodört. 125—126. l. — M. Nemz. 27. sz. — *Féja Géza.* Kelet Népe. 373—376. l. — *Paku Imre.* Erd. Helikon. 528—529. l. — *Thurzó Gábor.* M. Kultúra. II. 125—126. l. — E. K. Élet. 1095—1096. l. — *Füsi József.* Korunk Szava. 535. l. — *Supka Géza.* Literatura. 185—187. l. — *Borbély László.* M. Protestánsok Lapja. 139—140. l. — *Madarassy Zsuzsa.* Toll. 212—215. l. — *Ifj. Vajda János.* Szép Szó. 7. k. 76. l. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat II. 58—61. l. — *Máriáss Imre.* Bp. Hirl. 147. sz. — *Josef Turóczy-Trostler.* P. Lloyd. 147. reggeli sz. — 8 Órai Ujs. 125. sz. — P. Hirl. vas. mell. 13. sz. — *Bóka László.* Ország Útja. 119. l.

Ifj. Kubán Endre. Kosztolányi Dezső édesanyjánál. Brassói Lapok 231. sz.

Matthényi György. Író a színpadon és a kánpadon. Napk. II. 46—48. l.

Paku Imre. Kosztolányi Dezső írói hagyatéka. P. Napló. 165. sz.

(v.) Kosztolányi és Psenák. Bp. Hirl. 238. sz.

Bóka László. Kosztolányi Dezső. Apollo. 7. k. 186—188. l. — *Gáldi László.* Dante. (Paris.) 32—36. l. — *Karinthy Frigyes.* P. Napló. 125. sz. — *Konsza Samu.* Erd. Múz. 27—42. l. — *Kosztolányi Ilona.* P. Lloyd. 61. reggeli sz. — 120. reggeli sz. — *Ifj. Vajda János.* Literatura. 311—313. l.

Tamás Ernő. Kosztolányi Dezső, a színibíráló. P. Hirl. vas. mell. 1. sz.

Kovács György. Erdélyi tél. (Regény.) 351 l. — *Ism. Csuka Zoltán.* Láthatár. 478—479. l. — *Féja Géza.* Kelet Népe. 386—387. l. — *Rónay György.*

Vigilia. 735—737. l. — K. M. Nemz. Ujs. 270. sz. — P. Lloyd. 240. reggeli sz. — Szélpál Árpád. Népszava. 253. sz.

Kovács Hermin, Törökné. A sárga kastély. (Regény.) 160 l. — Ism. — s. Nemz. Ujs. 199. sz.

Kovács Imre. Mindennap éneke. (Versek.) — Ism. Zalai Fodor Gyula. Napk. I. 196. l.

Kovács József. Egyről-másról. (Rajzok.) — Ism. Ujs. 243. sz.

Kovács Károly. A fejtörő óriás. (Versek.) — Ism. (w. gy.) Erd. Szemle. 6. sz.

Kováts József. G. P. Kováts József. Irodört. 46. l. — Kovács Katona Jenő. Korunk. 58—59. l. — Szenczei László. Erd. Helikon. 135—136. l. — Erd. Szemle. 1. sz. — Koltzsvári-Grandpierre Emil. Páztortúz. 50—51. l.

Kováts Péter. Tükör előtt. (Versek.) Marosvásárhely. — Ism. (Kkj.) Korunk. 94—95. l.

Kozma Andor. Halmi Miklós. Kozma Andor. 54 l. — Ism. Keresztúry Dezső. EPHK. 245—246. l.

Kozocsa Sándor. Berend Miklósné. Négyszemközt Kozocsa Sándorral. Literatura. 66—68. l.

Kőhalmi József. Nemes Murgassy János. (Novellák.) — Ism. — y — s. Nemz. Ujs. 131. sz. — M. I. Függetlenség. 120. sz. — B. Bp. Hirl. 120. sz. — P. Lloyd. 192. esti sz. — Vécsey Leó. Magyarság. 115. sz.

Kölcsy Antónia naplója. Bevezetéssel kiadta: Kozocsa Sándor. 143 l. — Ism. Császár Elemér. IK. 413—414. l. — K. L. Irodört. 187—188. l. — (Kmfy.) Bp. Szemle. 251. k. 379—382. l. — Kristóf György. Keleti Ujs. 285. sz. — Tolnai Gábor. M. Könyvszemle. 393. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 220. l. — Kunszery Gyula. Korunk Szava. 708. l. — Pallós Kornél. M. Kultúra. 350. l. — Gáldi László. Vasárnap. 447—448. l. — [Belohorszky Ferenc.] Szabolcsi Szemle. 212. l. — Bp. Hirl. 252. sz. — Nagy Sándor. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 72. k. 177—178. l. — (k. i.) P. Napló. 234. sz. — Csapláros István. Pannonia. 363—364. l. — M. Nyör. 127. l. — Bóka László. Ország Útja. 392—393. l. — Anton Szerb. P. Lloyd. 268. reggeli sz. — P. Hirl. 276. sz. — Népszava. 245. sz. — Illés Endre. Uj Magyarság. 247. sz. — Baráth Ferenc. M. Nemzet. XI. 20. sz. — Rolla Margit. U. ott. 81. sz. — Bory Pál. Könyvszemle. 7. sz. — Berend Miklósné. Dolgozó Asszonyok Lapja. 23—24. sz. — Szentimrei Jenő. Brassói Lapok. 284. sz. — Zsoldos Jenő. Libanon. 142. l. — EPHK. 440. l.

Kozocsa Sándor. Kölcsy Antónia és Pap Endre. M. Kultúrszemle. 5—6. sz.

Kölcsy Ferenc. Barabás Tibor. Kölcsy Pozsonyban. Szép Szó. 7. k. 42—46. l.

Belohorszky Ferenc. Bessenyei és Kölcsy. Szabolcsi Szemle. 84—88. l.

Biró Bertalan. Kölcsy és a katolicizmus. M. Kultúra. II. 107—110. l.

Bisztray Gyula. Az ismeretlen Kölcsy. M. Szemle. 33. k. 334—344. l. B. M. Utóhang a Kölcsy-cikkhez. Századunk. 355. l.

Bóka László. Kölcsy évében. Ország Útja. II. 190—191. l.

Bujáky Tibor. Kölcsy Ferenc megrendítő figyelemztetése száz év előtt a zsidóveszedelemről. Uj Magyarság. 47. sz.

Czakó János. Kisfaludy Károly és Kölcsy Ferenc. A csongrádi áll. gimn. ért. — Ism. Nagy Sándor. Irodört. 190. l.

Császár Elemér. Kölcsy Ferenc emlékezete. Koszoru. V. k. 1—5. l. Feja Géza. Kölcsy politikája. Kelet Népe. 339—348. l.

G. J. Kölcsy centennáriuma. Koszoru. IV. k. 240—241. l.

Halász Gábor. Kölcsy ironiája. Prot. Szemle. 451—454. l.

Harsányi Zolt. A Hírnök a Himnuszról. P. Hirl. 184. sz.

Ignotus, Hugo. Kölcsy — für Fremde. P. Lloyd. 177. reggeli sz.

Kardos Albert. Kölcsy Ferenc és Lugossy József. Debr. Szemle. 257—259. l.

U. az. A Himnusz és az Ótestamentom. Libanon. 97—98. l.

Katona Jenő. Kölcsy 1938-ban. M. Nemzet. 1. sz.

- Kerekesházy, Josef v.* Ein unbekanntes Manuskript Kölceys. P. Lloyd. 192. esti sz.
- Kincs Elek.* Kölcey és a reformifjúság. Tükör. 626—629. l.
- Kiss Géza, Hegyaljai.* Kölcey Ferenc és Kossuth Lajos. P. Hirl. 189. sz.
- Kornis Gyula.* Kölcey Ferenc világnézete. Bp. Szemle. 249. k. 1—27.; 140—163.; 290—320. l. 250. k. 27—58. l. Önállóan is: 116 l. — Ism. M. Nemzet. 21. sz. — Puskás Lajos. Ország Útja. II. 197—198. l. — Mátrai László. Prot. Szemle. 595—597. l. — 6. Élet. 1910. l. — ss. M. Középisk. 311—312. l. — (g.) M. Út. 44. sz. — N. A. Ujs. 165. sz.
- U. az.* Kölcey, a politikus. Bp. Hirl. 78. sz.
- U. az.* Kölcey, a filozófus. Bp. Hirl. 74. sz.
- Lévai Tibor.* Kölcey Ferenc — a védő. P. Napló. 165. sz.
- Marék Antal.* Múlt emberi élet — halhatatlan nemzeti ima. Napk. II. 147—150. l.
- Preszly Elemér.* Kölcey és Deák. P. Hirl. 202. sz.
- Sebestyén, Eduard.* Erkels Hymne als Preislied. P. Lloyd. 189. reggeli sz.
- Solt Andor.* Kölcey halála és hagyatéka. IK. 375—393. l.
- U. az.* Kölcey szerepe irodalmunk polgárosodásában. Irodört. 174—181. l.
- Sós Endre.* A Kölcey-ünnep hivataln vendége. M. Hirl. 171. sz.
- Szabó László, Cs.* Kölcey európaisága. Nyugat. II. 169—173. l.
- U. az.* Kölcey százéves sírjára. Nyugat II. 148—149 l.
- Szász Zoltán.* A Himnusz, a Szózat s a nemzet létkérdései. P. Napló. 163. sz.
- Szélpál Árpád.* Kölcey Ferenc világnézete. Népszava. 172. sz.
- Szentimrei Jenő.* Kölcey megszentelt nyomdokán. Brassói Lapok. 213—226. sz.
- U. az.* Kölcey születésnapjára. Brassói Lapok. 178. sz.
- Váth János.* Kölcey árvái. M. Nemzet. 21. sz.
- Vita Zsigmond.* Kölcey nyelve és lelkivilága. Erd. Helikon. 655—665. l.
- Voinovich Géza* beszéde Kölcey Ferenc újon emelt síremlékének felavatásán. Akad. Ért. 191—193. l. és Bp. Szemle. 251. k. 115—116. l.
- Zsoldos Jenő.* A zsidó vallás Kölcey Ferenc világképében. Libanon. 74—76. l.
- y— Kölcey a magyar népjellemről. Társadalomtudomány. 57—61. l.
- Szónoklat és «korszellem.» Ésti Kurir. 177. sz.
- Balda Béla.* A százéves Kölcey. Bp. VI. ker. áll. gimn. ért. 16—17. l. — Ism. Nagy Sándor. Irodört. 190. l. — á—v. Kölcey Ferenc emlékezete. M. Asszony. 337. l. — *Babits Mihály.* P. Napló. 167. — *U. az.* P. Lloyd. 189. reggeli sz. — *Balla Antal.* P. Hirl. 187. sz. — *Belohorszky Ferenc.* Szabolcsi Szemle. 217—228. l. — *Benedek Marcell.* Századunk. 251—254. l. — *Börö Lajos.* M. Lapok. 184. sz. — *Borgisz.* Népszava. 96. sz. — *Bory István.* P. Napló. 171. sz. — *Csongor.* 8 Órai Ujs. 85. sz. — *Császár Károly.* Pász-tortüz. 398—408. l. — *H. A.* 8 Órai Ujs. 182. sz. — *H. Elza.* P. Napló. 160. sz. — *Illyés Gyula.* Nyugat. II. 77—81. l. — *Jancsó Elemér.* Erd. Szemle. 9—10. sz. — *Jankovich Ferenc.* Kelet népe. II. 157—169. l. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 140. sz. — *Kérékgyártó Imre.* Élet. 795—796. l. — (K. I.) Diárium. 143. l. — *Kincs Elek.* Uj Magyarság. 187. sz. — *Kovács László.* Erd. Helikon. 585—588 l. — *Kunszery Gyula.* M. Protestánsok Lapja. 127—128. l. — *Major József.* M. Minerva. 203—205. l. — *Máthé Elek.* Bp. Hirl. 187. sz. — *Mihály László.* Képes Krón. 35—36. sz. — *Pintér Jenő.* Katolikus Szemle. 513—516 l. — s. g. Literatura. 261—262. l. — *Simon Arkád.* M. Kultura. I. 231—233 l. — *Supka Géza.* Népszava. — 184. sz. — *Szász Károly.* Irodört. 1—11. l. — *Szentimrei Jenő.* Korunk. 655—659. l. — *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Uj Idők. II. 234. l. — Népszava. 187. sz. — P. Hirl. 186. sz. — Uj Magyarság. 247. sz. — P. Napló. 166. sz.
- Kömvies Loránt.* Proféta a porondon. (Versek.) — Ism. (—m—) P. Napló. 1. sz. — (r. m.) Literatura. 73. l. — Karinthy Gábor. Toll. 6. k. 218. l. — Ujs. 109. sz.

Körmendi Ferenc. 1. Találkozás és búcsú. (Regény.) 274 l. — Ism. Semetkay József. Diárium. 68—70. l. — 2. A tévedés. (Regény.) 333 l. — Ism. (—i —s.) P. Napló. 98. sz. — Karl Sebestyén. P. Lloyd. 101. reggeli sz. — Ifj. Lovászy Márton. Szép Szó. 6. k. 500. l. — (—szym.—) Esti Kurir. 139. sz. — (nyn.) Est. 99. sz. — Iv. P. Hirl. 103. sz.

Kőrös Andor. Isten bábjai. (Regény.) 387 l. — Ism. (lk.) Magyarország. 206. sz. — M. I. Bp. Hirl. 205. sz. — g. h. P. Napló. 183. sz. — Pálmai Kálmán. Prot. Szemle. 602—603. l. — P. Lloyd. 199. reggeli sz. — Brassói Lapok. 237. sz. — P. Ujs. 199. sz.

Köves Tibor. Csavargók menetrendje. (Irások.) 217 l. — Ism. Szabó István. Pásztortűz. 121—122. l.

Kristóf György. *Jancsó Elemér.* Kristóf György hatvan éves. Pásztortűz. 564—565. l.

Krúdy Gyula. *Kárpáti Aurél.* Délibábok hősei. P. Napló. 12. sz.
Matskássy József. Emlékezés Krúdy Gyulára. Uj Idők. I. 770—773. l.
Perkátai László. Krúdy Gyula. Szeged. 131 l. — Ism. Füsi József. Szép Szó. 7. k. 73. l.

Várkonyi Tivulsz. Krúdy Gyula sírjánál. M. Hirl. 109. sz.

Kuncz Aladár. *Hunyady Sándor.* Fekete kolostor. Magyarország. 292. sz.
Molnos, Leopold. «Das schwarze Kloster» auf dem Wege zur Anerkennung in der Weltliteratur. P. Lloyd. 14. reggeli sz.

Sz. A «Nouvelle Revue française» Kuncz Aladár «Fekete kolostor»-áról. Erd. Helikon. 134—135. l.

Kunszery Gyula. Magamtól Istenig. (Versek.) 78 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Diárium. 119—120. l. — S. K. Kat. Szemle. 308. l. — B. A. Magyarság. 6. sz. — Bp. Hirl. 41. sz. — (rh.) P. Napló. 131. sz. — (—ő.) Képes Krón. 9—10. sz. — Nagy Miklós. M. Kultúra. I. 286—287. l. — Radnóti Miklós. Nyugat. II. 223. l. — Földessy Gyula. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 71. k. 260—261. l.

Kúthy Lajos. *W. S. Eötvös és Kúthy.* Uj vetés. 9. sz.

Kürthy József. Későn nyílt virágok. (Versek.) — Ism. P. Napló. 104. sz. — Ujs. 91. sz.

Pap Miklós. Kürthy József. Képes Krón. 15—16. sz.

Labán Antal. *G. P. Labán Antal.* Irodrtört. 46—47. l.

Laborfalvy Róza. *Ifj. Hegedűs Sándor.* Erzsébet királyné és Laborfalvy Róza. Uj Idők. II. 906. l.

Laczkó Géza. Királyhágó. (Regény.) 400 l. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 126. reggeli sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 125. sz. — Féja Géza. Kelet Népe. 153—154. l. — Thurzó Gábor. M. Kultúra. II. 126. l. — Kerékgyártó Imre. Élet. 2043. l. — Lovass Gyula. Korunk Szava. 728. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 56—58. l. — (sz.) P. Hirl. 171. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 217. sz. — (p. b.) Bp. Hirl. 171. sz. — f.—j. Esti Kurir. 152. sz. — I. M. Magyarság. 153. sz. — Lovass Gyula. Napk. 413—414. l. — (n. a.) Ujs. 127. sz. — (B. Gy.) Est. 128. sz.

Lakos Eta. Középen. (Versek.) Kaposvár. 80 l. — Ism. Mérő Mihály. M. Kultúra. I. 31. l.

Laták István. Kultelek. (Versek.) Szabadka. — Ism. Méliusz József. Korunk. 575—576. l. — Szirmai Károly. Kalangya. 47—48. l.

Kisbéry János. Laták István. Kalangya. 185—186. l.

Lázár István. *Márkus László.* Lázár Istvánról. Koszoru. IV. k. 186—189. l.

Legény Elemér. Dough khan leánya. (Regény.) 215 l. — Ism. Lukács Gáspár. Kat. Szemle. 566. l. — E. K. Élet. 1389. l. — (ky.) Népszava. 200. sz. — —nd. Ujs. 144. sz.

Lendvai István. Világ és magány. (Versek.) 132 l. — Ism. Bodor Aladár. M. Nemzet. 10. sz. — Szirák Ferenc. Kat. Szemle. 747—748. l. — B. S. Korunk Szava. 504. l. — Ervin Gábor. U. o. 535. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 248—249. l. — T. M. Pannonh. Szemle. 392. l. — B. A. Magyarság. 136. sz.

- Meltzl Hugó.** *Kerekes Sándor.* Lomnici Meltzl Hugó. 1846—1908. 122 l. — Ism. Perényi József. Irodrtört. 31—32. l.
- Mentes Mihály.** A remete éneke. (Versek.) — Ism. Harsányi Lajos. Nemz. Ujs. 281. sz.
- Méray-Horváth Károly.** *G. P.* Méray-Horváth Károly. Irodrtört. 147. l.
- Mérei Viktor.** *Kürthy Miklós.* Aki vérét ajánlotta fel — egy verskötetért. M. Hirl. 171. sz.
- Mészöly Jenő.** Zúg a Jenissei. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 41. sz. — (Sz. J.) Magyarság. 69. sz.
- Mihály László.** Buda alá. (Regény.) 86 l. — Ism. Bp. Hirl. 53. sz. — (—ő.) Képes Krón. 19—20. sz. — Erdősi Károly. Élet. 1094. l. — Nagy József. M. Kultúra. 254. l. — Rónay György. Napk. I. 338—339. l. — G. P. M. Lapok. 87. sz. — (l. i.) Magyarság. 59. sz. — Mattino. IV. 7. sz. — Tevere. IV. 7. sz.
- Mikes Kelemen.** *Madácsy László.* Mikes Kelemen Törökországi leveleinek forrásaihoz. Szeged. 50 l.
- Zolnai Béla.** Mikes eszményei. 55 l. — Ism. —ry. Irodrtört. 82. l. — Joó Tibor. Nyugat. I. 72—73. l.
- Mikes Margit.** Költő a konyhán. (Versek.) — Ism. (B. Gy.) P. Napló. 104. sz. — t. P. Lloyd. 75. reggeli sz. — Sz. P. Kelet Népe. 369—370. l. — Radnóti Miklós. Nyugat. II. 138. l. — Forgács Antal. Válasz. 361—362. l. — Nagy András. Magyarország. 83. sz.
- Mikszáth Kálmán.** *Fübián István.* Mikszáth világnézete és az adomák. Debreceni Szemle. 121—129. l.
- Rezek Román.* Mikszáth világnézete. Bp. Szemle. 250. k. 89—105. l.
- Missuray-Krug Lajos.** —S.— Szélgjegyzetek Missuray-Krug Lajos könyvein. Vasi Szemle. 104—105. l.
- Mollinár Gizella.** Ami történik. (Versek.) 127 l. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. I. 386. l.
- Molnár Ákos.** A hitehagyott. (Regény.) 316 l. — Ism. Devecseri Gábor. Diárium. 28—29. l. — E. K. Élet. 510. l. — Nagypál István. Nyugat. I. 150—152. l. — Karinthy Frigyes. U. o., I. 245—246. l.
- Molnár Borbála.** *Gálos Rezső.* Molnár Borbála elveszettnek hitt verses regénye. IK. 76—77. l.
- Kerékgyártó Imre.* Egy rokokó író. Nemz. Ujs. 53. sz.
- Molnár Endre.** Rezeda. (Versek.) — Ism. Holló Ernő. M. Ut. 9. sz.
- Molnár Ferenc.** *Boros László.* A 60 éves költő. Esti Kurir. 16. sz. — (Hs.) Koszoru. IV. k. 165—166. l. — *Karl Sebestyén.* P. Lloyd. 8. reggeli sz. — Est. 8. sz. — Népszava. 8. sz.
- Relle Pál.* Az ismeretlen Molnár. Toll. 45—46. l.
- All the Plays of Molnár. — Ism. (S.) P. Lloyd. 73. reggeli sz.
- Molnár József Árpád.** Szivárvány. (Versek.) — Ism. Sajó Péter. M. Kultúra. 316. l. — Uj Nemz. 285. sz.
- Molnár Kata.** 1. A lélek készülődik. (Regény.) — Ism. tg. Élet. 2235. l. — Kárpáti Aurél. Nyugat. II. 447—449. l. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 281. sz. — Kádár Erzsébet. Uj Magyarság. 276. sz. mell. — P. Lloyd. 277. esti sz. — 2. Nyári köztjáték. (Regény.) 175 l. — Ism. (ky.) Népszava. 18. sz.
- Molter Károly.** Tibold Márton. (Regény.) 176, 184 l. — Ism. Fehér Gábor. Prot. Szemle. 348—349. l. — (T.) Élet. 303. l. — Bányai László. Korunk. 190—191. l. — Kardos László. Nyugat. I. 303. l.
- Móra Ferenc.** Ezek az évek. (Történetek.) — Ism. M. Hirl. 41. sz. — Uj Magazin. 9. sz.
- D'ósszilágyi Sámuel.* Emlékezés Móra Ferencre. Makó. 14 l.
- Hungarus Viator.* Móra Ferenc, a kritikus. Debr. Szemle. 47. l.
- Nagymihály Sándor.* Homok, Tömörkény. Móra. Bp. Hirl. 171. sz.
- Supka Géza.* Adonisz feltámadása. M. Hirl. 86. sz.
- Móricz Pál.** Koszoru. IV. k. 250. l.

Móricz Zsigmond. 1. Míg új a szerelem. (Regény.) 332 l. — Ism. Sándor István. Diárium. 29. l. — K. S. P. Lloyd. 1. reggeli sz. — Kállay Miklós. Képes Krón. 11—12. sz. — df. Bp. Szemle. 250. k. 110—113. l. — Kovács György. Erd. Helikon. 459—460. l. — Fodor József. Toll. 71—72. l. — Illés Endre. Nyugat. I. 456. l. — Féja Géza. Válasz. 117—118. l. — (szakár.) Szocializmus. 165—166. l. — 2. Légy jó mindhalálig. (Színdarab.) Magyar Színház. — Ism. Illés Endre. Új Idők. II. 576. l. — 3. Löwe im Käfig. (Regény.) Wien. — Ism. P. Lloyd. 2/6. reggeli sz.

Alfa. Móricz Zsigmond nem látja a zsidó fától a keresztény erdőt. Napk. I. 393—396. l.

Bóka László. Móricz Zsigmond. Ország Útja. 337—342. l.

Fábián Dániel. A hatvanéves Móricz Zsigmond. M. Ut. 26—27. sz.

Farkas Zoltán. Móricz Zsigmond és a Tündérkert. P. Napló. 181. sz.

Kárpáti Aurél. Pipacsok a tengeren. P. Napló. 271. sz.

A 60 éves Móricz Zsigmond. Brassói Lapok. 154. sz.

Mit illik tudni Móricz Zsigmondról. Ujs. 12. sz.

Munkácsy János. *Lorenz Károly.* Munkácsy János. 49 l. — Ism. H. M. Irodört. 134. l. — Keresztúry Dezső. EPbK. 245—246. l.

Muraközy Gyula. Petőfi és még három egyfelvonásos. — Ism. G. Gy. M. Ut. 10. sz.

Murgács Kálmán. Lelkem hullámai. (Versek.) — Ism. (—ő.) Képes Krón. 9—10. sz.

Nagy Andor. Tavasz Váradon. (A fiatal Ady regénye.) 316 l. — Ism. Neufeld Béla. Korunk. 285—287. l. — Fűsi József. Toll. 101. l. — Kardos László. Nyugat. I. 236. l. — Nyigri Imre. Szocializmus. 108—109. l. — Pogány Béla. Bp. Hirl. 6. sz.

Nagy Emma. Az árva nő balladája. (Versek.) 148 l. — Ism. Molter Károly. Erd. Helikon. 458—459. l.

Nagy Endre. *Dénes Zsófia.* Nagy Endre. Toll. 215—220. l. — *Fűsi József.* Szép Szó. 6. k. 488. l. — *G. P.* Irodört. 148—149. l. — *Ligeti Ernő.* Pásztortűz. 304—305. l. — *Marék Antal.* Napk. I. 421. l. — *Rózsahegyi László.* M. Hirl. 101. sz. — *Schöpfung Aladár.* Nyugat. I. 444—446. l. — *Stella Adorján.* Magyarországi. 103. sz. — *Vámbéry Ruzsem.* Századunk. 158. l. — Népszava. 102. sz. — P. Lloyd. 101. reggeli sz. — Esti Kurir. 102. sz. — Est. 102. sz. — P. Napló. 102. sz. — Új Idők. I. 718. l. — Ujs. 101. sz.

Karinthy Frigyes. Egyoldalt magánbeszélgetés Nagy Endrével. P. Napló. 104. sz.

Nagy Lajos. 1. A falu álarca. (Korkép.) 186 l. — Ism. Tóth Béla. Kelet Népe. 124. l. — U. az. Válasz Barabás Tibornak. U. o. 242—243. l. — Barabás Tibor. U. o. 246—248. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 5—6. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 29. sz. — Szenczei László Erd. Helikon. 222—223. l. — Kovács Katona Jenő. Korunk. 188—189. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 284—286. l. — Gáspár Zoltán. Századunk. 47. l. — Farkas Geiza. M. Kultúra. 201—202. l. — Kárász József. M. Élet. 1. sz. — Ignótus Pál. Szép Szó. 6. k. 223. l. — Forgács Antal. Szocializmus. 59. l. — 2. Három boltoskisasszony. (Regény.) 230 l. — Ism. Új Nemz. 66. sz. — P. Hirl. 64. sz. — (B. B.) P. Napló. 110. sz. — P. Lloyd. 75. reggeli sz. — (p. b.) Bp. Hirl. 86. sz. — Féja Géza. Kelet Népe. 80. l. — Lesznai Anna. Nyugat. I. 382—383. l. — Fűzes György. Szocializmus. 254—255. l. — Hámos György. Új Idők. I. 649. l. — Ujs. 59. sz.

Nagy Lajos. *G. P.* Nagy Lajos. Irodört. 101. l.

Nagy Márta. Nemes. Vád. (Versek.) Brassó. — Ism. Ferenczy László Marcella. Erd. Szemle. 9—10. sz.

Nagy Miklós. *Schöpfung Aladár.* A legóvatosabb szerkesztő. Tükör. 377—380. l.

Nagy Szeréna. Váradyné. Hárfa lettem. (Versek.) — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 15—16. sz. — Szabó Richárd. Prot. Szemle. 477—478. l. — Maksay Albert. Pásztortűz. 122—123. l. — Kiss Tamás. Napk. I. 127—128. l. — H. G. Új Idők. I. 807. l.

Nagyiványi Zoltán. 1. Istenek völgye. (Regény.) 303 l. — Ism. K. H. Gy. Szép Szó. 6. k. 401. l. — (K—ly K.) P. Napló. 104. sz. — P. Lloyd. 109. reggeli sz. — Lukács Gáspár. Kat. Szemle. 691. l. — Bp. Hirl. 120. sz. — Divinyi Mihály. Diárium. 120—121. l. — Ujs. 91. sz. — P. Hirl. 97. sz. — 2. Sárga kaszinó. (Regény.) 320 l. — Ism. Thurzó Gábor. Kat. Szemle. 47. l. — R. M. Uj Magazin. 5. sz.

Négyesy László. *Brér Lajos.* Négyesy László. 64 l. — Ism. Kenyeres Imre. IK. 197—198. l. — Keresztúry Dezső. EPhK. 245—246. l.

Németh Andor. Mária Terézia. (Regény.) 296 l. — Ism. t. t. P. Lloyd. 136. reggeli sz. — Hubay Miklós. Diárium. 149—150. l. — P. G. Korunk. 795—796. l. — Király László. M. Kultúra. 191. l. — Füsi József. Toll. 226—227. l. — Fejtő Ferenc. Szép Szó. 7. k. 64—67. l. — Brassói Lapok. 207. sz. — G. A. Esti Kurir. 129. sz. — Gosztonyi Lajos. M. Hirl. 120. sz. — P. A. Ujs. 128. sz. — (l. a.) P. Hirl. 128. sz.

Németh Antal. (Sz. K.) Németh Antal 3 éve. M. Ut. 18. sz.

Németh László. 1. Kocsik szeptemberben. (Regény.) 227 l. — Ism. Haraszthy Gyula. Diárium. 29—30. l. — Szegő Endre. Libanon. 24—25. l. — (—i—c.) Esti Ujs. 18. sz. — ja. P. Napló. 18. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 47. sz. — Erdős Jenő. Korunk Szava. 382. l. — G. G. Korunk. 477—478. l. — Illés Endre. Nyugat. I. 453—455. l. — Vajda Endre. Válasz. 118—120. l. — Tükör. 67—68. l. — Lőrinczy László. Brassói Lapok. 220. sz. — 2. Villámfénynél. (Színjáték.) Kamara Színház, 1938. III. 30. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 308—309. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 284—285. l. — Molnár M. Lajos. M. Kultúra. I. 252. l. — Keresztúry Dezső. Korunk Szava. 294—295. l. — Valkó László. Pásztortűz. 241—242. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 33. k. 294—295. l. — Gombos Gyula. M. Élet. 5. sz. — Rédey Tivadar. Napk. I. 341—342. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 394—395. l.; II. 451—452. l. — Possonyi László. Vigilia. 240—242. l. — Az író vallomása darabjáról. Uj Nemz. 85. sz. — Hámos György. Uj Idők. I. 531. l.

Gulyás Pál. Németh László regényei. Prot. Szemle. 461—466. l.

Herceg János. Németh László. Kalangya. 375—378. l. — *Komlós, Aladár.* P. Lloyd. 75. reggeli sz. — *Marconnay Tibor.* Magyarság. 259. sz.

Németh László. Élet. (Versek.) Vál. — Ism. P. Hirl. 199. sz.

Neubauer Pál. *Fábray Zoltán.* A hiányzó fejezet. Korunk. 377—380 l.

Nyirő József. 1. Jézusfaragó ember. (Színj.) — Ism. Kádár Imre. Erd. Helikon. 21—24. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 32. k. 144—145. l. — 2. Jézusfaragó ember. (Elbeszélések.) 263 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Fáklya. 5—6. sz. — (B. B.) P. Napló. 29. sz. — Kisbéry János. Kalangya. 335—336. l. *Hunyady Sándor.* Úz Bence. Est. 251. sz.

Zweig Anikó. Két erdélyi író. P. Napló. 40. sz.

Oláh Miklós. *Szemes József.* Oláh Miklós. Esztergom. 60 l. — Ism. Alszegehy Zsolt. EPhK. 247. l.

Ónody Ákos. *Réley Tivadar.* Színészjubileumok a Nemzeti Színházban. Napk. II. 275—276. l.

Orbók Attila. A kapu előtt. (Színj.) Belvárosi Színház. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 373. l.

Ormos Iván. Áltj, ki vagy? (Regény.) Kolozsvár. — Ism. Féja Géza. Kelet Népe. II. 230. l. — Molter Károly. Erd. Helikon. 362—364. l. — Szabó István. Pásztortűz. 57. l. — Czineczár Miklós. Erd. Szemle. I. sz. — P. L. Vigilia. 494. l.

Osváth Gedeon. A halhatatlan diák. (Színjáték.) Kecskemét. — Ism. Antalné Balogh Etus. M. Asszony. 421. l. — Bp. Hirl. 171. sz. — Nagy Sándor. Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. 71. k. 374. l.

Ölbey Irén. Szeptemberi láz. (Versek.) 75 l. — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 15—16. sz. — Ambrózy Ágoston. Nyugat. II. 365. l.

Ősz Iván. *Bárdosi Németh János.* Ősz Iván. Korunk Szava 227. l.

Pakocs Károly. Judás. (Misztérium.) Kolozsvár. 87 l. — Ism. Fallenbüchl Ferenc. Kat. Szemle. 559—560. l. — Nagy József. M. Kultúra. I. 382. l.

— Kerékgyártó Imre. Élet. 1170. l. — Fischer Aladár. Vasárnap. 97. l. —
András Károly. Új Élet. 186. l.

Pakots György. Az árvízi hajós. (Regény.) — Ism. Bp. Hirl. 75. sz. —
sz. s. Népszava. 64. sz.

Palágyi Lajos. Sporer János. Palágyi Lajos élete és költészete. 63. l.
— Ism. Berczik Árpád. IK. 199—200. l.

Pálóczi Horváth Ádám. Gálos Rezső. Pálóczi Horváth Ádám verse gr.
Festetics György halálakor. IK. 192—193. l.

Palotai Boris. 1. Isten ölében. (Elbeszélések). Kassa. — Ism. Erdős Jenő.
Korunk Szava. 430. l. — András Károly. Új Élet. 233. l. — 2. Julika. (Re-
gény.) — Ism. (—k.) M. Hirl. 81. sz.

Pály Ede. Várdai Béla. Pály Ede emlékezete. — Ism. P. Lloyd. 35.
reggeli sz. — (r.) M. Középisk. 26. l.

Pap Endre. Kozocsa Sándor. Kölcsey Antonia és Pap Endre. M. Kultúr-
szemle. 5—6. sz.

Pap János. K. Marconnay Tibor. K. Pap János történelmi trilogiája. M.
Protestánsok Lapja. 59—60. l.

Pap Károly. Pap Károly. Koszoru. V. k. 59—60. l.

Pap Károly. 1. Azrael. (Regény.) — Ism. Steiner Lenke. Libanon. 23—
24. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 6. reggeli sz. — Móricz Zsig-
mond. P. Napló. 12. sz. — Vita Zsigmond. Erd. Helikon. 367—368. l. —
Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 190—191. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 331 —
332. l. — Fodor József. Toll. 98—99. l. — Schöpplin Aladár. Nyugat. I.
63—65. l. — (ky.) Népszava. 200. sz. — Mult és Jövő. 54. l. —

Papp Asztrik. Üzenem. (Versek.) Kolozsvár. — Ism. Erd. Szemle. 9—
10. sz. — Mérő Mihály. M. Kultúra. 253. l.

Pataki József. Rédey Tivadar. Színészjubileumok a Nemzeti Színház-
ban. Napk. II. 275—276. l.

Patay József. Lelkek és titkok. (Költői elbeszélések.) — Ism. S. M.
Hirl. 1 sz.

Pázmány Péter. Okok, nem okok. Hasonmásban közrebocsátja: Stripsky
Hiador. 23. 16 l. — Ism. A. Zs. Irodört. 29—30. l. — Varjas Béla. M.
Könyvszemle. 174—177. l.

Alszegehy Zolt. Pázmány Péter az író. Szent István Akadémia Érte-
sitője. 6—16. l. — Klny. is: 13 l.

Clauser Mihály. A patrióta Pázmány. 16 l. — Ism. Bakács István.
M. Kultúra. 158. l. — Bb. Irodört. 82—83. l. — T. G. Élet. 126—127. l. —
Mihályi Ernő. Pannoh. Szemle. II. füz. — Szabady Béla. Győri Szle. 137—
138. l. — Nemzeti Ujság. ápr. 12. sz. — Révész Imre. Prot. Szle. jún. 1.
sz. — Magyarság. márc. 27. sz. — Cs. Cs. Napk. jún. 1. sz. — Lendvai
István. Korunk Szava. 152. l. — G. L. U. o. 215—216. l. — P. Lloyd. 59.
reggeli sz.

Félegyházy József. Pázmány bölcsellete. 229 l. — Ism. Alszegehy Zolt.
IK. 86—88. l. — Zemplén György. Kat. Szemle. 363—364. l. — Josef Tu-
róczy-Trostler. P. Lloyd. 64. esti sz. — Vanyó Tihamér. Pannonh. Szemle.
288. l.

Gerencsér István. A filozófus Pázmány. 136 l. — Ism. Zemplén
György. Kat. Szemle. 363—364. l.

Noszlopi László. Az élő Pázmány. Élet. 427. l.

Schütz Antal. A nemzetnevelő Pázmány. 21 l. — Ism. (yy) Kat.
Szemle. 498 l. — P. Napló. 59. sz. — (Ppp.) Magyarság. 109. sz.

Sik Sándor. Pázmány Rómában. Vigilia. 430—437. l.

Vámosy Zoltán. Emlékezés Pázmány Péterről. Napk. 289—295. l.

Pázmány. Bp. Hirl. 22. sz.

Péczei József. Császár Károly. Dugonics és Péczeli. Pásztortűz.
302—304. l.

Peéry Piri. A Bambuszfejű esernyő. (Regény.) 235 l. — Ism. —n. P.
Lloyd. 1. reggeli sz. — K—ly K. P. Napló. 12. sz. — M. I. Bp. Hirl. 64. sz.

- Magyar Bálint. Diárium. 31—32. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 1—2. sz. — K. H. G. Szép Szó. 6. k. 221. l. — Dénes Tibor. Napk. 410—412. l.
- Pekár Gyula.** *Banfi Florio.* Giulio Pekár. L'Europa Orientale. 77—80. l.
- Császár Elemér.** Pekár Gyula. Koszoru. IV. k. 65—71. l.
- Az aszódi Petőfi gimn. ért. 3—4. l. — Koszoru. IV. k. 126—127. l. és 248. l.
- Pekár Gyula önmagáról. Koszoru. V. k. 53—54. l.
- Felavatták Pekár Gyula síremlékét. Est. 235. sz.
- Petőfi Sándor.** Lyrische und epische Dichtungen. Ford.: Lorenz Landgraf. 523 l. — Ism. (lv.) Függetlenség. 142. sz. — Mérő Mihály. M. Kultúra. 316. l. — G. I. Koszoru. V. k. 36—39. l. — Illés Endre. Új Magyarság. 152. sz. — k. Napk. II. 286—287. l. — L. V. P. Hirl. 177. sz. — (m.) Bp. Hirl. 136. sz. — (—ő.) Nemz. Ujs. 234. sz.
- (b.) Petőfi-dalok görög szöveggel. Bp. Hirl. 136. sz.
- Balogh Edgár.** Petőfi Sándor történelem-szemlélete. Brassói Lapok. 172. sz.
- Biró Lajos.** Petőfi Sándor nagy Istenhite. M. Lapok. 161. sz.
- Császár Elemér.** Arany és Petőfi. M. Kultúrszemle. 5—6. sz.
- U. az. Petőfi, a költő és az ember. IK. 329—336. l.
- Dedinszky Gizella.** Petőfi költeményei angolul. M. Női Szemle. 42—43 l.
- Dobó Sándor.** Petőfi költészetének zenei vonatkozásai. 30 l. — Ism. H. M. Irodört. 134. l. — (—ő.) Képes Krón. 27—28. sz.
- Gerő, Edmund.** Die Petőfi-Legende. P. Lloyd. 171. reggeli sz.
- Gigante, Silvino.** Alessandro Petőfi. Milano. 292 l. — Ism. (H. D.) Ung. Jahrb. 373. l.
- G. S. Petőfi és a zsidókérdés. Szocializmus. 156—157. l.
- Gutmann Edit.** Az Alföld képe Petőfi leíró költeményeiben. P. Napló. 63. sz.
- Hegedüs Sándor, ifj.** Petőfi Sándor. Koszoru. IV. k. 227—235. l.
- Illyés Gyula.** Petőfi. 316 l. — Ism. Keményfy János. Bp. Szemle. 248. k. 381—384. l. — Kósa János. Apollo. 7. k. 200—201. l. — Dömötör Sándor. Vasi Szemle. 107. l.
- Jankovics Marcell.** Az élő Petőfi. Bp. Szemle. 249. k. 103—109. l.
- K. A. Petőfi. P. Napló. 149. sz.
- K. E. Segesvári legenda Petőfi Sándorról. Függetlenség. 171. sz.
- Kovalovszky Miklós.** Hogyan lett Petrovicsból Petőfi? M. Hirl. 6. sz.
- Lelkes István.** François-Etienne Adam, Petőfi ismeretlen francia utánzója. EPhK. 387—398. l.
- Molnár József.** Petőfi és Arany a nép ajkán. Debr. Szemle. 163. l.
- Nagy Imre.** A «Búcsúbeszéd» századik évfordulóján. Az aszódi gimn. ért. 7—13. l. — Ism. Nagy Sándor. Irodört. 191. l.
- (Ör.) Petőfi- emlékek az Akadémián. Koszoru. V. k. 42—44. l.
- Tamás Ernő.** Petőfi barangolásai a Felvidéken. P. Hirl. 293. sz.
- Tiboldi József.** Petőfi és Julia. (Regény.) — Ism. Sárkány Oszkár. Napk. 119. l.
- Turóczi-Trostler, Josef.** Petőfi in deutscher Sprache und die Grenzen seiner Übersetzbarkeit. P. Lloyd. 153. reggeli sz.
- Varga Zsigmond.** Petőfi utolsó vacsorája. Magyarság. 173. sz.
- X. És Petőfi? Ujs. 3. sz.
- Zágoni István.** Petőfi utolsó vacsorája Kereszturon. Bp. Hirl. 171. sz.
- Egy tarisznya verssel. Esti Kurir. 177. sz.
- Megtalálták Petőfi halálának történelmi dokumentumait. Magyarország. 292. sz.
- Petőfi emlékműve. P. Napló. 153. sz.
- Petőfi kultusza. Koszoru. IV. k. 113—114.; 246—248. l. V. k. 51—52. l.
- Szobrot Petőfinek. Az aszódi Petőfi gimn. ért. 13—20. l.
- Petri Mór.** Naplemente fáklálánzja. (Versek.) — Ism. G. J. Nemz. Ujs. 18. sz. — Bánhegyi Jób. Pannonh. Szemle. 147. l. — B. A. Magyarság. 12. sz. — (—ő.) Képes Krón. 1—2. sz. — Hamvas József. Prot. Szemle. 214—

215. l. — Mihály László. Napk. 122—123. l. — F. T. Uj Idők. I. 135. l. — Hegyaljai Kiss Géza. Karcagi Hirl. I. 1. sz.
- Petri Mór költészetének méltatása egy kanadai lapban. Napk. I. 358. l.
- Petrőczy Kata Szidonia. Zsoldos Benő. Lantpengető asszonyok. Nemz. Ujs. 131. sz.
- Piláthy György. Borbély László. Magyar költő — a francia irodalomban. M. Protestánsok Lapja. 151. l.
- Pintér Jenő. (Hs.) Nyelvében él a nemzet. Koszoru. IV. k. 239—240. l.
- Kemény István. «Az irodalomtörténetírónak kell, hogy szíve legyen minden irodalmi irányhoz.» P. Napló. 24. sz.
- Kenyeres Imre. Pintér Jenő. M. Könyvbarátok Diáriuma. 131—132. l.
- A Petőfi Társaság Pintér Jenőt ünnepelte nyelvtisztító munkásságáért. M. Hirl. 75. sz.
- Podmaniczky Frigyes br. Illyés, Julius. Der zuverlässige Zeuge. P. Lloyd. 171—176. esti sz.
- Pósa Lajos. Kosztolányi Dezső. Pósa bácsi reggelije. Toll. 235—237. l. (r. m.) Pintér Jenő Pósa Lajosról. M. Nemzet. 104. sz.
- Tóth Laura. Pósa Lajos. 47 l. — Ism. (I. R.) Ung. Jahrb. 18. k. 62. l.
- Posszonyi László. Üldözni fognak titeket... (Regény.) 290 l. — Ism. Lukács Gáspár. Kat. Szemle. 307. l. — (b-ár.) Uj Nemz. 62. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 41. sz. — U. az. Képes Krón. 11—12. sz. — (—író—) Esti Ujs. 41. sz. — f. b. 8 Órai Ujs. 46. sz. — T. L. Magyarság. 41. sz. — Bóka László. Ország Utja. 202—203. l. — D. L. P. Napló. 53. sz. — P. Hirl. 41. sz. — (p.) Bp. Hirl. 64. sz. — Tóth Béla. Prot. Szemle. 411—413 l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 152—153. l. — Vájlok Sándor. M. Minerva. 191—192. l. — D. K. Napk. I. 336—337. l. — Ujs. 41. sz.
- Horváth Béla. Posszonyi Lászlóról. Vigilia. 161—163. l.
- Preszly Elemér. Császár Elemér. Preszly Elemér. Koszoru. IV. k. 121—123. l.
- Prohászka Ottokár. Ormos Gerő. A világító ember. Képes Krón. 31—32. sz. — Zádor János. Fáklya. 8. sz. — Koszoru. IV. k. 249—250. l.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.